

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

*Müasir Azərbaycan Dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi xadim
Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunur!*

NİZAMİ GƏNCƏVİ ALMANAXI

IV

*Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun Elmi Şurasının 30 mart
2023-cü il tarixli qərarı ilə nəşr olunur.*

“Elm və təhsil”
Bakı – 2023

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi nəşri

Layihənin elmi rəhbəri:

AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli

Redaksiya heyəti:

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı

Məsul redaktorlar:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yelena Teyer

Koordinatorlar:

Samirə Əliyeva (elmi işçi)

Lalə Paşayeva (kiçik elmi işçi)

“Nizami Gəncəvi” almanaxı – IV. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023, 268 səh.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Nizamişünaslıq şöbəsi tərəfindən təqdim olunan “Nizami Gəncəvi” almanaxının yeni sayı müstəqil Azərbaycan Dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi xadim və dövlət başçısı Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf olunmuşdur. Uzaqqörən və müdrik bir şəxsiyyət olan Heydər Əliyev həm 1969-1982-ci illərdə, həm də müstəqilliyimizin dövrlərində dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin irsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Böyük bir mərhələdə Azərbaycanda, eləcə də postsovet məkanında nizamişünaslığın inkişafı Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik siyasətinin tərkib hissələrindən biri olmuşdur.

Almanax Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin yeritdiyi müstəqil siyasət, milli-mənəvi irsimizin qorunması, təbliği və tədqiqi üzrə Sərəncamlarından irəli gələn vəzifələr çərçivəsində – Nizami Gəncəvinin dövrü, həyatı və ədəbi irsinə yeni baxış, daha obyektiv elmi meyarlar əsasında yazılmış elmi məqalələri əhatə edir.

ISBN: 978-9952-534-52-8

© Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

**NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏDƏBİ İRSİ:
HEYDƏR ƏLİYEV DƏN – İLHAM ƏLİYEVƏ**

İsa Həbibbəyli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik

E-mail: isa.habibbayli@science.az

Azərbaycan xalqının ümummillı lideri Heydər Əliyevi xarakterizə edən xüsusiyyətlər sırasında mükəmməl dövlətçilik ideali və səriştəsi, böyük siyasi uzaqgörənlik, xalqa və vətənə dərin dən bağlılıq, heyrətamiz dərəcədə yaddaş, geniş tarixi dünyagörüşü, möhkəm iradə və qətiyyət, tarixi əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul etmək və həmin qərarların yüksək səviyyədə icrasını təmin etmək kimi dünya liderlərinə xas olan keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də bu mütəfəkkir dövlət xadiminin ədəbiyyat və incəsənətə dərin dən bələd olması və həmin faktordan yerli-yerində bacarıqla istifadə etməsi də xüsusi yer tutur. Obrazlı şəkildə belə demək olar ki, dünya liderləri arasında Heydər Əliyev qədər ədəbiyyat və incəsənətə dərin dən bələd olan, bu amildən dövlət idarəçiliyinin və siyasi-ideoloji proseslərdə yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacaran dövlət xadimi göstərmək çətin dır. Heydər Əliyev dünyada geniş və sistemli ədəbiyyat biliyinə malik olan nadir dövlət xadimidir. Ulu öndərin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasında da ədəbiyyat faktoru mühüm yer tutmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin aşağıdakı fikirləri onun taleyində və dünyagörüşündə ədəbiyyat amilinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir: “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... Mənim bir insan kimi formalaşmağında, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur”.

Ulu öndər Heydər Əliyev geniş mənada dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dərin dən bələd olmuş, dünya ədəbiyyatı klassikləri haqqında orijinal mühakimələr yürütmüş, onlara obyektiv elmi-siyasi qiymət verməyi bacarmışdır. Məruzələrindən və çıxışlarından öyrənirik ki, o, dünyanın demək olar ki, əksər xalqlarının ədəbiyyatından tanınmış ədəbiyyat xadimlərinin irsi ilə yaxından tanış olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda dünya ədəbiyyatı klassiklərindən Dante, Şekspir, Puşkin, Balzak, Lev Tolstoy, Dostoyevski, Maksim Qorki və başqa bədii dühaların əsərlərindən məqamına görə gətirdiyi sitatlar Heydər Əliyevin ədəbiyyatı nə qədər dərin dən

mütaliə etdiyini və ondan hansı səviyyədə yerli-yerində istifadə etmək bacarığını nümayiş etdirir. Azərbaycanda 1975-ci ildə oktyabr ayında keçirilmiş sovet ədəbiyyatı günlərindəki tarixi nitqində ayrı-ayrı müttəfiq respublikaların ədəbiyyatlarının ən tanınmış ədəbi şəxsiyyətlərinin adlarını çəkməsi də Ulu öndərin ədəbiyyata dərinədən bələd olmasının ən bariz təzahürüdür: “Taras Şevçenkonun və Şota Rustavelinin, Nizaminin və Yan-ka Kupalanın, Əlişir Nəvainin, Rudəkinin və Abayın, Məhdimqulunun və Yanis Rayninin, Dmitri Kantemirin və Toktoqul Satılqanovun, Kristofonas Donklaytusin və Eduard Viddesnin, ...Süleyman Stalskinin, Dmitri Qulianın və başqa sənətkarların tərəvətini itirməyən əsərləri dünyanın və həqiqətin ...dərk dühasına xidmət edirdi”.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına həyat, müdriklik və mübarizə məktəbi kimi baxmış, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərimizdə xalq həyatının bütün dərinliklərinə və genişliyinə qədər əks olunmasına xüsusi diqqət yetirməyi zəruri saymışdır. Dahi şəxsiyyət bu fikirdə idi ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə öz xalqının həyatının ön sıralarında irəliləmişdir. Bu ədəbiyyat xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini əbədiləşdirib bizə çatdırmış, bizim qarşımızda bütün əzəməti ilə açmışdır”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin: Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Nəriman Nərimanov, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk və başqalarının xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, onların ölkəmizdə və dünyada tanınması sahəsində dövlət səviyyəsində böyük tədbirlər həyata keçirmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiq və təbliğ olunması, dünya miqyasında tanınması məsələləri geniş yer tutmuşdur. Əvvəla, Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Nizami Gəncəvinin adının, ədəbi irsinin, ideallarının tədqiqi və təbliği işini diqqət mərkəzində saxlamışdır. O, Azərbaycana rəhbərliyinin hər iki dövründə və Siyasi Büronun üzvü kimi SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini vəzifəsində çalışarkən Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının dəyərləndirilməsi və təbliğ olunması məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasına birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982) respublika rəhbərinin 6 yanvar 1979-cu il tarixdə “Azərbay-

canın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsi- ni, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” dövlət səviyyəsində xüsusi bir qərarı imzalaması dahi sənətkarın zəngin yaradı- cılığının ölkədə və dünyada tanıtılmasında və irsinin sistemli şəkildə təd- qiç edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bundan başqa, 1981-ci ildə Ni- zami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyinin geniş miqyasda və yüksək səviyyədə təntənə ilə qeyd olunması keçmiş Sovetlər İttifaqına görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydaların sədlərini aşmış, ədəbiyyatın inkişafında Nizami Gən- cəvi kimi böyük xidmətləri olmuş dahi sənətkarlara fərqli yanaşma ən- nəsinin əsasını qoymuşdur. Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəviyə qədər SSRİ miqyasında böyük sənətkarların yalnız yuvarlaq rəqəmlərlə ifadə olunan yubileylərinin keçirilməsi ənənəsi mövcud idi. Sovetlər İttifaqında görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilmiş Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyi yuvarlaq olmayan rəqəmlərlə ifadə olunan birinci və axırıncı rəsmi yubiley tədbiri olmuşdur. O zaman Sovetlər İtti- faqı miqyasında və onun hüdudlarından kənar da görkəmli dövlət xadi- mi kimi qəbul olunan Heydər Əliyev özünün xüsusi nüfuzundan və dəmir məntiqindən istifadə edərək Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyini ke- çirməyə nail ola bilmişdir. Sonralar məlum olmuşdur ki, Heydər Əliyev sovet dövlətinin yubiley keçirmək ənənəsini qıran bu addımın qarşısını almaq istəyən yuxarı rəsmi təbəqələrin yaratdıqları baryerləri də ağıllı ya- naşmalar ilə aşmışdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 12 il- dən sonra, 1993-cü ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyinin keçirilməsinin ibrətamiz tarixçəsini aşağıdakı kimi ictimaiy- yətin diqqətinə çatdırmışdır: “Nizami Gəncəvinin 840 illiyini böyük bir yubiley kimi qeyd edəndə bizə çox yerdə irad tutdular ki, 840 il yuvarlaq tarix deyil. Ancaq bir sübut etdik ki, Nizami Gəncəvi elə bir şəxsiyyətdir ki, tarixdə, dünya mədəniyyətində elə bir iz qoyub getmişdir ki, onun yu- bileyi hər il keçirilə bilər”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev dahi Azərbaycan şairi Niza- mi Gəncəvinin 840 illik yubileyinin Azərbaycan miqyasında böyük təntə- nə ilə qeyd olunmasını təmin etməklə bərabər, Sovetlər İttifaqının paytax- tı Moskvada, ikinci mərkəzi sayılan Peterburqda, hətta Yuqoslaviyada da keçirilməsinə nail olmuşdur. Beləliklə, ilk və son dəfə SSRİ-nin sabit yu- biley keçirmək ənənəsi dağıdılmış, Nizami Gəncəvi ilə bağlı Azərbaycan- da, Sovetlər İttifaqında və Avropa ölkələrində növbədənənar şəkildə əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev

sovet rəhbərliyində də yuvarlaq, ənənəvi olmayan qeyri-adi dövlətçilik istedadına malik nadir dövlət xadimi idi. Bu, dahi siyasi şəxsiyyətin həyat və mübarizə yollarında bu cür hamar standart olmayan tarixlər, məsuliyyətli sınaqlar az olmamışdır. Heydər Əliyev böyük addımlarla irəliləyən Azərbaycanın timsalında dövlətin və cəmiyyətin yuvarlaq olmayan, özünəməxsus qeyri-standart üsullar və vasitələrlə irəli aparılmasının mümkünlüyünü isbat etmiş qüdrətli dövlət xadimidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlətçilik fəaliyyətinin Siyasi Büro – SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini mərhələsində də Sovetlər İttifaqının taleyüklü problemləri ilə məşğul olmasına baxmayaraq, önəm verdiyi çoxcəhətli Azərbaycan məsələləri içərisində Nizami Gəncəvi mövzusu da xüsusi yer almışdır. O, SSRİ-nin əsas rəhbərlərindən biri kimi artıq daha aydın surətdə görmək imkanına malik idi ki, ayrı-ayrı görkəmli şair və yazıçılar, o cümlədən də Nizami Gəncəvi nə üçün keçmiş Sovetlər İttifaqında, rus və onun təsir dairəsində olan digər dünya ölkələrində layiq olduqları yeri tuta bilmirlər. Ona bəlli olmuşdu ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin rus dilində mükəmməl tərcümələrinin və nəşrlərinin olmaması, xüsusən, dahi şairin ölməz əsərlərinin nəfis Moskva nəşrləri vasitəsilə Rusiyada və rusdillə beynəlxalq məkanda, eləcə də Çində, Şərqi Avropa ölkələrində yayılmaması onun dünya miqyasında layiq olduğu yeri tutmasına və haqq etdiyi şöhrəti qazanmasına mane olur. Ona görə də SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini, Siyasi Büronun üzvü Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin Moskvada yüksək poliqrafik səviyyədə kitab halında nəşri məsələsi ilə xüsusi şəkildə məşğul olması bu böyük dühanın böyük Azərbaycan sevdasının və Nizami Gəncəvi irsinin dünya ədəbiyyatı miqyasına çıxarmaq arzusunun ifadəsi idi. Çox sonralar Ulu öndər artıq Kremldən istefa verərək Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Moskvada yaşayıb çalışdığı dövrdə dahi şairin əsərlərinin rus dilində nəşr olunması ilə əlaqədar baş vermiş hadisələri aşağıdakı kimi yada salmışdır: “Azərbaycanda 1948-ci ildən sonra dahi şairimizin əsərləri lazımi səviyyədə çap olunmamışdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Moskvada, rus dilində çap olunması barəsində qərar qəbul edilmişdi. Lakin sonra öyrəndik ki, “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında bu əsərlər çap olunmamışdır. Böyük bir nailiyyət kimi yox, sadəcə olaraq xalqımıza xidmət kimi deyə bilərəm ki, Moskvada işlədiyim dövrdə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin rus dilində ayrı-ayrılıqda nəşr olunmasına nəzarət etdim... Nizaminin əsərlərini böyük çətinliklə Moskvada nəşr etdirdik. Sonra mən Bakıya gələrkən

Nizami muzeyinə getdim və gördüm ki, şairin beş əsərinin hamısı orada nümayiş etdirilir”.

Oxuculara məlumat üçün bildirmək istəyirik ki, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin haqqında bəhs etdiyi Nizami Gəncəvinin əsərlərinin 5 cildlik nəşri böyük Azərbaycan şairinin Rusiyada çap olunmuş birinci çoxcildlik kitabı idi. Müxtəlif vaxtlarda lirikası və poemaları ayrı-ayrılıqda və fərqli nəşriyyatlarda kitab halında çap olunsada, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tam külliyyatı çoxcildlik nəşr səviyyəsində ilk dəfə Ulu öndərin haqqında söz açdığı 1985-1986-cı illərdə Moskvanın “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında hər biri ayrı kitab kimi çap edilmiş kitablar dəsti olmuşdur. Aydınlıq üçün deyək ki, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ərəfəsində, 1946-cı ildə şairin əsərləri “Beş poema” adı ilə akademik Y.Bertels və V.Qoltsevanın tərtibi, P.Antokolski, V.Derjavin, Y.Keyxauzun tərcüməsində Moskvada Dövlət nəşriyyatında müəyyən ixtisarla 642 səhifəlik kitab halında çap olunmuşdur. Heydər Əliyevin nəzarəti ilə 1985-1986-cı illərdə çap olunan nəşr isə redaksiya heyətində Mirzə İbrahimov, Məmməd Cəfər Cəfərov və Rüstəm Əliyevin olduğu 5 kitabdan ibarət olan unikal kitablardan ibarətdir. Çap edildiyi vaxtdan 30 il keçməsinə baxmayaraq, indi də həmin çoxcildlik nəşr Nizami Gəncəvinin rus dilində çap olunmuş ən yaxşı külliyyatı olaraq qalır. Doğrudur, Heydər Əliyev Nizami Gəncəvinin əsərlərinin rus dilində daha mükəmməl tərcümələrinin olmasını arzu etmişdir ki, bu vacib işin və eyni zamanda böyük sənətkarın əsərlərinin ingilis dilində də tam külliyyatının hazırlanmış çap edilməsi indiki nəsillərin borcu və vəzifəsidir. Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatında yerini və mövqeyini daha da möhkəmlətmək üçün onun ölməz əsərlərinin ən azı ingilis və rus dillərində mükəmməl tərcümələrinin yüksək poliqrafik səviyyədə nəşr edilməsinə nail olunmasına ehtiyac vardır.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən XX əsrin səksəninci illərində Moskvada rus dilində nəşr etdirdiyi “Xəmsə” indi də böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini dünyaya təqdim edən ən mühüm nəşr olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyev məruzələri, nitqləri və çıxışlarında Nizami Gəncəvinin zəngin işindən yaradıcılıqla istifadə etməyin əsl nümunəsini göstərmişdir. Ulu öndərin hələ 1 noyabr 1969-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində dövlət rəhbəri kimi ana dilində etdiyi ilk rəsmi məruzəsində xalqımızın böyük elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında “mütəfəkkir şair Nizami

Gəncəvinin” də adını xüsusi olaraq çəkməsi müasir tarixi şəraitdə də bu böyük söz və fikir korifeyinin nümunəsində yeni nəsillərin hazırlanıb yetişdirilməsini diqqət mərkəzinə çəkməsi demək idi. Bundan başqa, Heydər Əliyev 16 avqust 1972-ci il tarixində Moskvada nəşr olunan “Literaturnaya qazeta” da çap etdirdiyi SSRİ-də və dünya ölkələrində böyük əks-səda doğurmuş “Qoy ədalət zəfər çalsın!” adlı müsahibəsində də Nizami Gəncəvi irsindən bir neçə istiqamətdə yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. İlk növbədə ulu öndər XX əsrin yetmişinci illərində Sovet cəmiyyətində ədalət məsələlərindən inamla danışmağının mahiyyətində məhz Azərbaycan xalqının bu sahədəki çoxəsrlik köklü ənənələrinə, o cümlədən Nizami Gəncəvinin ədalət konsepsiyasına istinad etdiyini nəzərə çarpdırmışdır. İkincisi, Ulu öndər ədalət məsələsinə münasibətdə məntiqi mənada sovet yazıçılarının Nizami Gəncəvi irsindən yenidən və yaradıcı şəkildə istifadə etmələrini əhəmiyyətli saymışdır. Üçüncü və ən əsası isə Heydər Əliyev sovet ideologiyasını faktiki olaraq ciddi şəkildə təftiş edən məşhur “Qoy ədalət zəfər çalsın!” müsahibəsini Nizami Gəncəvinin əsərlərindən gətirdiyi seçilmiş ibrətamiz şeir parçaları ilə tamamlamaqla hazırkı şəraitdə də sovet dövlətinin əsas ideoloqlarının bu zəngin irsdən öyrənilib nəticə çıxarması zərurətinə diqqəti yönəltmişdir. Həqiqətin “Qoy ədalət zəfər çalsın!” müsahibəsində ictimai ədalət məsələlərini siyasi-ideoloji proseslərlə əlaqəli şəkildə təqdim etməklə Heydər Əliyev bu sahədə dövləti daha da irəli aparmaq üçün müdrik qərarlar qəbul etməsi baxımından Nizami Gəncəvi irsindən öyrənməyin faydalı və əhəmiyyətli olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. Bu cəhətdən Heydər Əliyevin öz müsahibəsində Nizami Gəncəvidən nümunə gətirdiyi bədii parçalar ictimai quruluşun xarakterindən asılı olmayaraq bütün dövrlər və zamanlar üçün əhəmiyyətli və aktual ola biləcək aşağıdakı hikmətli misralardan ibarət idi:

Təmkinli ol, lovğalıqı, sərvəti
At, yanıb tonqalda qoy külə dönsün!
Əgər istəyirsən ürəyin gülə,
Qoyma pis niyyətlər fikrinə gələ!
Nalayıq əməllər görsən harada,
Odlu nəfəsinlə yandır, məhv elə.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı olan təşəbbüsü ilə 6 yanvar 1979-cu ildə “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gən-

cəvinin irsinin öyrənilməsini, tədqiqini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan qərar qüdrətli söz ustasına dünya elmi, ədəbiyyatı və ictimai fikrinin əsaslı dəyişməsində xüsusi rol oynamışdır. Hesab edirik ki, bu qərar Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiqi və təbliğ olunmasına, əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməsinə dair böyük dövlət proqramıdır. Bu, tarixi qərarı dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Heydər Əliyev proqramı da adlandırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin 1947-ci ildə keçirilmiş 800 illik yubileyindən keçən 32 il ərzində böyük mütəfəkkir sənətkarın həyatı və yaradıcılığının tədqiq edilib öyrənilməsi, əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməsi sahəsində böyük boşluq yaranmışdır. Azərbaycan elmi və ictimai fikrində yaranmış həmin boşluqdan istifadə edən digər ölkələrdə Nizami Gəncəviyə sahib çıxmaq, onun doğum yeri və nəsil şəcərəsinin yanlış istiqamətlərə yozulmasında təbliğat işi genişləndirilmişdir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin “Azərbaycan böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında”kı qərarı ilk növbədə böyük sənətkarın Azərbaycan xalqına məxsus olmasının dövlət səviyyəsində bəyan edilməsi ilə Nizamiyə sahib çıxmaq arzusunda olanlara əsaslı bir cavab olmuşdur. İkincisi, Nizami Gəncəvi deklorasiyası şairin əsərlərinin fars dilindən yenidən, orijinala daha uyğun şəkildə sətiri tərcümələrinin edilməsini qarşıya məsul bir vəzifə kimi qoymuşdur. Bu vacib məsələnin uğurlu şəkildə yerinə yetirilməsi üçün ölkəmizin ən tanınmış şərqşünasları: Mübariz Əlizadə, Rüstəm Əliyev, Həmid Məmmədzadə, Xəlil Yusifov, Zümrüd Quluzadə, Vaqif Aslanov və Qəzənfər Əliyevin orijinaldan Azərbaycan dilinə etdikləri sətiri tərcümələr həm Nizami Gəncəvi haqqında daha dəqiq və əsaslı araşdırmalar aparmaq istəyən tədqiqatçılar, həm də şairin əsərlərinin yenidən bədii tərcümələrinin hazırlaması baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məlumat üçün deyək ki, məlum dövlət qərarının işığında Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların sətiri tərcümələri kitab halında çap olunmuşdur. Həmin sətiri tərcümələr əsasında xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə” poemalarının yeni poetik tərcümələri meydana qoyulmuşdur.

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində də yeni mərhələ bu dövrdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 1981-ci ildə “Nizamişünaslıq” şöbəsinin yaradılması böyük sənətkarın həyatı və yaradıcılığının daha sistemli şəkildə öyrənilməsinə geniş meydan açmışdır. Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Əliyevin rəhbərlik etdiyi “Nizamişünaslıq” şöbəsi ölkə miqyasında Nizami tədqiqatlarının və tərcüməçilərinin əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Nəticədə XX əsrin səksəninci illərində Azərbaycan Nizamişünaslığı özünün əsl inkişaf dövrünü yaşamışdır. Ölkəmizin tanınmış elm adamlarından Məmməd Cəfər Cəfərovun “Nizaminin fikir dünyası” (1982), Xəlil Yusifovun “Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi” (1982), Rüstəm Əliyevin “Nizami (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində bibliografik məlumat (1983) və “Ölməz məhəbbət dastanı” (1984), Xəlil Hüseynovun “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” (1983), Çingiz Sasani “Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması (1985), Mehdi Kazımovun “Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması və XIV-XV əsrlər farsdilli ədəbiyyatında nəzirə ənənəsi” (1987), Cahangir Qəhrəmanov və Kamil Allahyarovun “Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində” (1987) kitabları, habelə dövrün yeni nəsil nizamişünasları Azadə Rüstəмова və Nüşabə Araslının ciddi tədqiqatları Nizamişünaslıq elminin bu mərhələsinin qiymətli elmi töhfələridir. Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin Nizami Gəncəvi haqqındakı qərarından sonra qısa bir müddətdə Azərbaycanda da nizamişünaslıq elmi hərəkət şəklini almışdır.

XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi, müdrik siyasətinin işığında Nizami Gəncəvinin adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində də böyük işlər görülmüşdür. O zamanlar bolşeviklər tərəfindən Kirovabad adlandırılan şəhərdə Yeni Gəncə adlı mikrorayonun salınması bu şəhərin qədim adının unutturulmaması və yenidən qaytarılması ideyasının gündəmə gətirilməsi baxımından zamanına görə kifayət qədər cəsarətli və uzaqgörən addım idi. Bakı metrosunda dayanacaqlarından birinə Nizami Gəncəvinin adının verilməsi və xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin rəsmləri əsasında Nizami ornamentləri ilə bəzədilməsi dahi şairin doğma xalqı ilə qaynayıb-qarışmasını təmin etmək üçün düşünülmüş mühüm hadisədir. Nəhayət, 1982-ci ildə “Nizami” filminin çəkilməsi (musiqisi Qara Qarayev, ssenari müəllifləri İsa Hüseynov və Eldar Quliyev, rejissoru Eldar Quliyev) və dünyada məşhur olan böyük müğənni Müslüm Maqomayevin baş rolda oynaması da Heydər Əliyev epoxasının Nizami proqramının möhürlərindən biridir. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının öyrə-

nilməsi, əsərlərinin tərcümə və nəşr olunması, ideallarının təbliği baxımından ulu öndər Heydər Əliyev böyük bir dövlət proqramını hazırlayıb həyata keçirmişdir. Nizami Gəncəvini Sovetlər İttifaqı miqyasında tanımaq və Azərbaycanda əsaslı şəkildə öyrədib təbliğ etmək, şairin adını əbədiləşdirmək kimi mühüm vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi Heydər Əliyev dövrünü Nizamişünaslığın xüsusi mərhələsi səviyyəsinə qaldırmışdır.

XX əsrdə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyatının və ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində yeni vəzifələr meydana çıxarılmışdır. Artıq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni tarixi mərhələdə Nizami Gəncəvinin dünyada Azərbaycan şairi kimi tanındılması, həyat və sənət yolunun müstəqillik işığında yenidən və əsaslı şəkildə tədqiq və təbliğ olunması sahəsində genişmiqyaslı tədbirlər ardıcıl olaraq həyata keçirilməkdədir. Nizami Gəncəvinin tədqiqi və təbliğinin Heydər Əliyev epoxasındakı Sovetlər İttifaqı məsəti yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq İlham Əliyev erasının beynəlxalq miqyası səviyyəsinə qaldırılmışdır. Məhz Prezident İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsində Nizami Gəncəvi ilə əlaqədar yeni bir era formalaşmışdır. Nizami Gəncəvinin adı və ədəbi irsi ilə bağlı son on illiklərdə həyata keçirilmiş bir çox tədbirlər Azərbaycanın müstəqillik tarixinin əlamətdar hadisələrinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın böyük şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 870 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi böyük sənətkara bəslənilən ümumxalq məhəbbətinin əsl təntənəsi olmuşdur. Nizami Gəncəvini dünyada Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri kimi tanımaq məqsədilə xarici ölkələrdə dahi sənətkarın heykəllərinin ucaldılması sözün əsl mənasında böyük ədəbi-tarixi hadisədir. Rusiyanın Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində, Çin Xalq Respublikasının paytaxtı Pekində, İtaliyanın paytaxtı Romada Nizami Gəncəviyə qoyulmuş heykəllər onu və mənsub olduğu xalqı dünyaya təqdim edən əhəmiyyətli memarlıq abidələridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə Nizami Gəncəvi medalının təsis edilməsi və həmin medalın azərbaycanşünaslıq sahəsində mühüm araşdırmalar aparan, ölkəmizlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən tanınmış şəxslərə verilməsi dahi şairi dünyada tanımaq üçün dövlət əhəmiyyətli addımdır.

Mühüm ictimai-siyasi və elmi-mədəni tədbirlərin həyata keçməsinə meydan açan Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi isə dünyanın tanınmış dövlət xadimləri və elm adamları ilə birlikdə böyük sənətkarın adını, irsi-

ni tanıtmmaq və ideallarını qlobal miqyasda təbliğ etmək üçün təsis edilmiş ideal platformadır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetində Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması ölkəmizin alimləri ilə yanaşı, tanınmış dünya şərqşünaslarının da araşdırma və təbliğat proseslərinə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Nizamişünaslıq şöbəsinin otuz ildən sonra yenidən bərpa edilməsi, AMEA-nın Gəncə Bölməsinin tərkibində Nizami Gəncəvi Elmi Mərkəzinin yaradılması və fəaliyyətlərinin təşkili Nizamişünaslıq tədqiqatlarının ölkəmizin dövlətçilik maraqları, habelə azərbaycançılıq ideyaları ilə üzvü surətdə əlaqədə tədqiq edilməsinə xidmət göstərir. Bütün bunlar sözün əsl mənasında Nizami Gəncəvi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlı olan yeni mərhələnin tarixə çevrilmiş silinməz səhifələridir. Bunlar Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi və istiqamət verdiyi Nizami Gəncəvi Dövlət Proqramının müstəqillik dərsləri və əsərləridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqındakı 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ölkəmizdə və dünyada Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halının və zəngin ədəbi irsinin tədqiqi və təbliği işini daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün geniş perspektivlər açır. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan dövlət Sərəncamında irəli sürüldüyü kimi “bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifələr açmış, ...xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş... ..qüdrətli söz və fikir ustasının daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılaman zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi” tədqiq və təbliğ edilməsi müvafiq dövlət qurumlarının, elm, təhsil, ədəbiyyat və mədəniyyət adamlarının qarşısına daha mühüm vəzifələr qoyur. Prezident Sərəncamının imzaladığı vaxtdan keçən müddət ərzində müxtəlif dövlət qurumlarının həyata keçirdikləri tədbirlər Nizami Gəncəvinin xalqımıza və dünyaya yenidən tanıtmaya xidmət göstərir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 2 cildlik “Nizami Gəncəvi ensiklopediyası”nın, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda dahi şairin ölməz “Xəmsə”sinin akademik nəşrinin hazırlanması istiqamətində başlanmış işlər Nizami Gəncəvi ili miqyasında gerçəkləşdiriləcək əhəmiyyətli elmi tədbirlərdir. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunun birgə hazırladıqları “Qafqaz Renessansı: Nizami

Gəncəvi və Şota Rustaveli” elmi layihəsi Nizamişünaslığı müasir dövrün çağırışları ilə zənginləşdirən sanballı tədqiqat işidir.

Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türkçülük və azərbaycançılıq, Nizami Gəncəvi və Azərbaycan Renessansı və sair kimi problemlər “Nizami Gəncəvi İli”nin elmi dövriyyəyə daxil etdiyi yeni mövzulardır. Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri Prezident İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələrin həyata keçirilməsini layiqli şəkildə təmin etmək üçün bütün qüvvə və bacarıqlarını sərf edəcəklər.

NİZAMİ GƏNCƏVİ MÖVZULARINDA YARANMIŞ TÜRK XALQ DASTANLARININ YAZILI ƏDƏBİYYATDA ƏKSİ

Nüşabə Araslı

AMEA-nın müxbir üzvü

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

Annotasiya. Nizami Gəncəvi irsi ilk orta əsrlərdən türk xalqları arasında geniş yayılmış, şairin yaradıcılığı türk xalqlarının əfsanə və dastanlarında müxtəlif versiyaların yaranmasına səbəb olmuş, xalq nağıl və rəvayətlərində yaşamışdır. Özbək, qıpçaq, türkmən, tatar, uyğur və türk ziyalıları Nizamının əsərlərini məhəbbətlə oxuyur, dahi şairin Şərq bədii fikrinə gətirdiyi yüksək insani ideallara rəğbətlə yanaşırdılar. Nizamidən sonra Fərhad, Şirin, Leyli, Məcnun, Bəhram, İskəndər, Buzurq Ümid, Şapur, Ərəstü və başqa obrazlar Nizami şeirlərinin, müxtəlif süjetlərinin motivləri əsasında türk xalqları ədəbiyyatının sevimli qəhrəmanları kimi şöhrət qazanmışlar. Hekayələr, rəvayətlər və digər xalq ədəbiyyatı nümunələri yayılmış, “Xəmsə” mövzusunda maraqlı xalq dastanları yaradılmışdır.

Şairin əsərləri, xüsusən folklorla bağlı əsərləri sonrakı xalq yaradıcılığına daha dərinlən nüfuz etmiş və şifahi xalq ədəbiyyatında variantların yaranmasına zəmin yaratmışdır. Türk folklorşünasları N.S.Banarlı, P.N.Baratov, F.K.Timurtas, M.Aksel, Y.Baltacıoğlu və başqaları da türk eposu ilə bağlı araşdırmalarında dastanlardan bəhs etmişlər. Türk xalq ədəbiyyatında şifahi formada meydana çıxan belə xalq yaradıcılığı nümunələri (xalq nağıl-dastanları) sonralar yazıya alınaraq dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Məqalədə Nizami şeirləri ilə türk xalq yaradıcılığının oxşar faktları və ortaq cəhətləri araşdırılır. Belə ki, Nizami yaradıcılığı ilə türk xalq ədəbiyyatı həmişə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, biri digərini zənginləşdirmişdir. Ustad sənətkarın yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan türk el sənətkarları, ravi və məddahlar çox zaman Nizami əsərlərindəki ideyanı əsas tutaraq məzmunu mühit, xalq zövqü, ədəbi istək və şifahi ədəbiyyatın öz xüsusiyyətləri ilə məharətlə uyğunlaşdıraraq məzmunca Nizamidən fərqli və fikir baxımından (ideyaca) ona yaxın gözəl ədəbi nümunələr yaratmışlar.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, özbək, qıpçaq, türkmən, tatar, uyğur, türk

**REFLECTION OF TURKIC FOLK EPOS ORIGINATED ON THE
BASIS OF NIZAMI GANJAVI'S POEMS, IN WRITTEN
LITERATURE**

Nushaba Arasli

Corresponding member of ANAS

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

Abstract. The heritage of Nizami Ganjavi was widely spread among the Turkic peoples from the early Middle Ages, the works of the poet gave rise to various versions in the legends and epics of the Turkic peoples, lived in folk tales and legends. The Uzbek, Kipchak, Turkmen, Tatar, Uighur and Turkish intelligentsia read Nizami's works with love and followed with sympathy the lofty human ideals that the brilliant poet brought to Eastern artistic thought. After Nizami, Farhad, Shirin, Leyli, Majnun, Bahram, Iskander, Buzurg Umid, Shapur, Arastu and other characters became famous as the favorite heroes of the literature of the Turkic peoples, based on the motifs of Nizami's poems, various fairy tales, stories, legends and other examples of folk literature were created, interesting folk epics have been created on the theme of "Khamsa".

The poet's works, especially those related to folklore, penetrated deeper into later folk art and formed the basis for the creation of versions in oral folk literature. Turkish folklorists N.S.Banarli, P.N.Baratov, F.K.Timurtas, M.Axel, Y.Baltajioğlu and others also mentioned epics in their studies of the Turkish epic. Samples of such folk art (folktales-epics), which appeared in oral form in Turkish folk literature, were subsequently recorded and published many times.

The article studies the originality of Nizami's poems, similar facts and common features of Turkic folk art. So, as the work of Nizami and Turkic folk literature are always in mutual connection and that one enriches the other. Turkish artisans, narrators and storytellers, who are closely acquainted with the work of the master artist, often relying on the ideas of Nizami's works, skillfully combining content with the environment, folk taste, literary aspiration and features of oral literature, create a wonderful literary work, different from Nizami in content and close to him according to ideas (ideally).

Keywords: Nizami Ganjavi, uzbek, kipchak, turkmen, tatar, uighur, turkish

Giriş / Introduction

Nizami irsi hələ ilkin orta əsrlərdən başlayaraq türk xalqları içərisində geniş yayılmış, şairin əsərləri türk xalqlarının nağıl və dastanlarında müxtəlif versiyalar doğurmuş, xalq rəvayətlərində və əfsanələrdə yaşamışdır. Özbək, qıpçaq, türkmən, tatar, uyğur və türk ziyalıları Nizami əsərlərini məhəbbətlə oxumuş, dahi şairin Şərq bədii fikrinə gətirdiyi yüksək bəşəri idealları təqdir edərək rəğbətlə izləmişlər. Nizamidən sonra Fərhad, Şirin, Leyli, Məcnun, Bəhram, İskəndər, Büzürg Ümid, Şapur, Ərəstu və başqa obrazlar türk xalqları ədəbiyyatlarının da sevimli qəhrəmanları kimi məşhurlaşmış, Nizami poemalarının motivləri əsasında müxtəlif nağıl, rəvayət, əfsanə və başqa xalq ədəbiyyat nümunələri yaranmış, Nizami “Xəmsə”si mövzularında maraqlı xalq dastanları meydana gəlmişdir.

Şairin xüsusilə folklorla bağlı olan əsərləri sonrakı xalq yaradıcılığına daha dərindən nüfuz etmiş, şifahi xalq ədəbiyyatında versiyalar yaranması üçün zəmin təşkil etmişdir.

Əsas hissə/ Main part

Türk folklorşünasları N.S.Banarlı, P.N.Baratov, F.K.Timurtaş, M.Aksel, Y.Baltaçioğlu və başqaları türk dastan yaradıcılığı ilə bağlı apardıqları tədqiqatlarda dastanlar barədə də bəhs etmişlər. Türk xalq ədəbiyyatında şifahi şəkildə yaranmış belə xalq yaradıcılığı nümunələri (xalq hekayələri – dastanlar) sonralar yazıya da alınaraq dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Nümunə üçün Yusif Ziya Qədiminin 1326 (1908)-cı ildə daş basması ilə nəşr olunan “Fərhad və Şirin” dastanını götürək. Bu dastan sonradan bəzi əhəmiyyətsiz dəyişikliklərlə yeni türk (latın) əlifbası ilə Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Dastanın qısaca əsas məzmunu belədir: “Ərzən vilayətinin (bəzi variantlarda Azərbaycan diyarının) hökmdarı Məhmənə Banu özünün sevimli bacısı Şirin üçün saray tikdirmək istəyir. Bu məqsədlə dəvət olunan mahir sənətkarlar içərisində Behzad usta və onun oğlu Fərhad da vardır. Şirin dəvət olunan ustalar içərisində Fərhadı görür. Sonra onlar bir neçə dəfə qarşılaşırlar. Bir gün Məhmənə Banu gəzinti zamanı böyük bir qayalığın altında su quyusu olduğunu görür və qayanı dəlib həmin quyunun

suyunu saraya çəkməyi Fərhadla tapşırır. Fərhad elə həmin gündən işə başlayır.

Şirin dayəsinin köməyi ilə gizlicə Fərhadla görüşür, Məhmənə Banu bundan xəbər tutunca Fərhadı həbs etdirir. Sonra onu azad edir. Fərhad çöllərə düşür, özü üçün bir mağara düzəldib orada yaşayır. Vəhşi heyvanlar onun başına toplaşır. Atası Behzad usta ona bu yoldan qayıtmağı məsləhət görsə də, Fərhad Şirinin eşqindən əl çəkmir.

Bir gün ova çıxan Hörmüz şah çöllərdə dolaşan Fərhadla rast gəlir. Onu hüzuruna çağırır. Əhvalatdan xəbərdar olan kimi sevgililəri qovuşdurmağa çalışır və Şirini Fərhadla almaq üçün elçi göndərir. Məhmənə Banu bu izdivaca razı olmur və Hörmüz şahla müharibəyə başlayır. Fərhad bu müharibədə böyük igidliklər göstərir. Bu zaman Hörmüz şahın oğlu Xosrovun Şapur Əfəndi adlı qonağı Xosrova Məhmənə Banu və onun bacısı Şirin haqqında danışaraq onun çox gözəl olduğunu söyləyir.

Ertəsi gün Xosrov da müharibəyə qoşulur. Nəhayət, Məhmənə Banu məğlub olur. Fərhad Şirini də götürüb Hörmüz şah, Xosrov və başqa yaxın adamlarla birlikdə Amasiyaya gəlir. Burada Xosrov bərk xəstələnir. Həkimlər onun xəstəliyinin səbəbinin Şirinə olan məhəbbəti ilə bağlı olduğunu bildirirlər. Çətin vəziyyətdə qalan Hörmüz çıxış yolu axtarır. Vəzirlə məsləhətləşib Fərhadı Amasiyaya su çəkmək üçün dağı yarmağa göndərir. Fərhad işə başlayır. Xosrovun halı getdikcə pisləşir. Nəhayət, dayə işə qarışmalı olur. O, Fərhadın yanına gəlib ona Şirinin öldüyünü xəbər verir. Fərhad bu dəhşətli xəbəri eşitcək külüngü göyə atıb başını onun altına qoyaraq özünü həlak edir. Şirinin cariyəsi Fərhadın ölüm xəbərini ona çatdırır. Şirin dağa gəlir, Fərhadın cənazəsi üzərində özünü xəncərlə öldürür. Hamı sevgililərin halına ağlayır. Dayə onlara baxmaq üçün irəli gəlmək istəyəndə onu şir parçalayır.

Hörmüz şah onların ikisini də bir yerdə dəfn elətdirir. Sevgililərin məzarı üzərində bitən ağ və qırmızı güllər bir-birinə qovuşmaq istəsələr də, aralarındakı qara tikan buna mane olur” [1].

Göründüyü kimi, dastan mövzucu Nizami ilə əlaqədar olsa da, məzmun baxımından tamamilə yenidir. Əsərdə Fərhad, Xosrov, Şirin, Hörmüzlə yanaşı, Nizami əsərində olmayan yeni surətlərlə qarşılaşırıq. Məhin Banu Şirinin bibisi deyil, bacısı kimi təsvir olunur. Dastanda xalq yaradıcılığından gələn fantastik ruh üstünlük təşkil edir, Əyyar, Şahmar (bəzi variantlarda Şəhmərd, Səhmərd), Cigər Əzrəqə, Təntənə-cadu və başqa cadugər obrazları iştirak edir.

Hekayə xalq ədəbiyyatı üslubunda yazılmışdır. Tez-tez “Ravilər şöyle revayət və böyle hekayət edərlər ki,..”, “Ravi elə revayət edir ki,..”, “Həmzanamə oxuyanlar bilir” və başqa bu kimi xalq danışığı ifadələri işlədilir. Hadisələrin təsvirində lirik haşiyələrə yer verilir, ravinin və qəhrəmanların dilindən şeir parçaları söylənilir. Belə nəzm hissələri bədii baxımdan o qədər qüvvətli olmasa da, baş verən əhvalatlar və qəhrəmanların vəziyyətləri ilə yaxından səsleşir.

Məlumdur ki, hər şeydən əvvəl xalq yaradıcılığı nümunəsi olan “Fərhad və Şirin” hələ yazıya alınmazdan əvvəl Türkiyədə ravi və məddah adlanan xalq sənətkarları tərəfindən söylənilərək məşhurlaşmışdır.

Hələ XV əsrdə qəhrəmanlıq sərgüzəştlərini nəql edərək xalqa çatdıran, xalq qəhrəmanlarını öyən el sənətkarlarına verilən məddah adı sazın müşayiəti ilə dastan söyləyən aşıqlardan fərqli olaraq, əslində hekayəçi mənasını daşıyırdı. Bu hekayəçilər şerq folkloru ilə yaxından tanış olduqları kimi klassik ədəbiyyata da bələd olan və klassik əsərlərin məzmununu sadə və anlaşılıqlı bir dillə bəyan edən el sənətkarları idilər. Məddahlar dastanın əldə olan yazılı nümunələrinə də təsir göstərmişlər. Məddahların variantı ilə xalq dastanları arasında çox vaxt elə bir mühüm fərq olmurdu.

Ümumiyyətlə, “Fərhad və Şirin” mövzusunda yaranmış şifahi və yazılı variantları birlikdə nəzərdən keçirsək, onların bəzi xüsusiyyətləri ilə “Qaragöz”^{*} variantına da yaxınlaşdığını, eləcə də Nizami poemasının güclü təsirini də əks etdirdiyini görürük. “Xosrov və Şirin” poemasının əsasını təşkil edən məhəbbət problemi, ictimai ədalət, insan hünərinin əzəməti saxlanılmaqla məzmun fantastik anlayışlarla zənginləşdirilərək xalq ruhuna uyğunlaşdırılmışdır. Xalq yaradıcılığında Nizami obrazlarının xarakterində də dəyişikliklər edildiyini görürük. Əgər Nizaminin əsərində Fərhad Şirini sevirdisə, xalq dastanlarında qarşılıqlı məhəbbətdən söhbət gedir, Şirinin də Fərhadı sevməsi təsvir edilir. Nizamidə Şirinin məhəbbəti uğrunda iki rəqib aşiqin (Xosrovla Fərhadın) mübarizəsi, bir-birindən kəskin fərqlənən iki sevginin inadlı döyüşü əks olunursa, türk xalq yaradıcılığında Fərhada olan məhəbbətin iki bacını bir-birinə rəqib etdiyi göstərilir.

Beləliklə, xalq ədəbiyyatında Fərhadla Şirinin məhəbbəti iki güclü maneə ilə qarşılaşır, Məhmənə Banu Fərhada, Xosrov isə Şirinə vurulur. Ancaq bu məhəbbətlər qarşılıqlı olmadığından uğursuzluqla bitir.

^{*} “Qaragöz” XIV əsrdən başlayaraq Türkiyədə fəaliyyət göstərən, xalq məişəti ilə bağlı kölgə teatri.

Məddahlar Xosrovu Fərhadın ölümü kimi ağır bir ittihamdan azad edir. Ancaq hər iki sevgilinin ölümü bilavasitə olmasa da yenə Xosrovla əlaqədardır.

Türk xalq yaradıcılığında həm Hörmüz, həm də Xosrov alicənab, nəcib məqsəd uğrunda mübarizə aparan ədalətli şah kimi oxucunun rəğbətini qazanır. Fərhad və Şirin obrazları türk hekayələri və dastanlarında Nizami qəhrəmanlarından fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Dastan yaradıcıları Fərhadın məhəbbəti yolunda çəkdiyi əzabları daha qabarıq göstərərək onun Şirinin eşilə çöllərə düşdüyünü, vəhşi heyvanlarla ünsiyyət qurduğunu bildirirlər. Bu motivlər Nizami Gəncəvinin poemasında da öz əksini tapır. Poemada oxuyuruq:

گرفته انس با وحش بیابان
بر او گرد آمده یک دشت نخجیر
یکی دامنش بوسیدی یکی پای
گهی در موکب گوران دویدی
گهی دنبال شیران شانه کردی
گوزنانش بشب همراز بودند

چو وحشی توسن از هر سو شتابان
ز معروفان این دام زبون گیر
یکی بالین گهش رفتی یکی جای
گهی با آهوان خلوت گزیدی
گهی اشک گوزنان دانه کردی
به روزش آهوان دمساز بودند

[2, s.313-314]

(Vəhşi at kimi hər tərəfə qaçır, çöllərin vəhşiləri ilə dostluq edirdi. Çöllərin vəhşilərindən onun başına bir sürü heyvan toplaşmışdı. Biri yataq yerini süpürür, biri ətəyini öpür, o birisi ayağını. Gah ceyranlarla xəlvətə çəkirdi, gah da gurların belində qaçır. Gah maralların göz yaşlarını silir, gah şirlərin yallarını darayırdı. Gündüzlər ahularla söhbət edir, gecələr marallara sirrini söyləyirdi.)

Nizami poemasında xalq yaradıcılığından alınmış bu motivlər xalq hekayələrində xüsusilə vurğulanaraq Fərhadın heyvanların dilini belə anlaması göstərilir. Fərhad döyüş meydanında igidlik göstərən yenilməz bir pəhləvan kimi təsvir olunur.

Türk xalq ədəbiyyatında Şirin surəti öz fədakar məhəbbəti, həssas təbiəti ilə Nizaminin qadın qəhrəmanlarına yaxınlaşsa da, xalq sənətkarları onu Xosrovu mənəvi cəhətdən tərbiyələndirmək kimi mürəkkəb vəzifədən azad edir.

Ancaq bu kimi fərqlərə baxmayaraq, türk dastanlarını Nizami poeması ilə birləşdirən cəhətlər də özünü qabarıq göstərir. Dahi şair türk folklorunun bu qədim mövzusunun öz yaradıcı fantaziyası və bəşəri məqsədinə uyğun bir şəkildə yenidən işləyərək folklorun məşhur qəhrəmanını

özünün xalq sədəti, insan zəhməti, sənətkar hünəri və məhəbbətin dəyişdirici təsirinə inam və başqa yüksək ideallarının ifadəsinə çevirmişdir.

Hər şeydən əvvəl dastan saf, təmiz məhəbbətin qəhrəmanlığa sövq edən, el yolunda hünər göstərməyə yönəldən qüdrətinin təsdiqi ilə Nizami yaradıcılığını xatırlatmaqdadır.

Ədəbiyyatşünaslıqda “Fərhad və Şirin” mövzusunda yaranan dastanlarla bağlı aparılan araşdırmalarda onun mənşəyi xüsusən Fərhad obrazının tarixə münasibəti və milli mənsubiyyəti ilə bağlı bir-birindən fərqli mülahizələr söylənilmişdir. Görkəmli türk ədəbiyyatşünaslarından P.N.Baratav mövzusunun yazılı ədəbiyyatdan folklora keçdiyini bildirdiyi halda, N.C.Banarlı klassik məsnəvi şeirinin “Fərhad və Şirin”, “Leyla və Məcnun” kimi ənənəvi mövzularının xalq ədəbiyyatında yayılması, xalqın zövqünə uyğun dəyişikliklərlə yazılı ədəbiyyata keçdiyini bildirir.

Prof. Y.E.Bertels və prof. Q.Əliyev Fərhad obrazının tarixlə heç bir əlaqəsi olmayıb folklordan qaynaqlandığını söylədikləri halda, sonrakı tədqiqat Fərhad obrazının hələ Nizamidən əvvəlki xalq ədəbiyyatında mövcud olması və onun tarixi köklərinin daha qədimlərə gedib çıxmasını müəyyənləşdirməyə əsas verir. Bu isə mövzusunun türk xalqlarına məxsus olmayıb, guya “İran ədəbiyyatından alınması” fikrinə yenidən baxılması zərurətini meydana çıxarır.

“Fərhad və Şirin” dastanından bəhs edən tanınmış türk ədəbiyyatşünası F.Q.Timurtaş öz tədqiqatında deyir ki, “Hikayə türk xalqının kendi malı və türk düşüncə zəvkinin məhsulu olmadığı üçün geleneksiz və köksüzdür. Xalq üçün basılmış kitablardan öyrəndiyimizə görə şəkil və üslub hüsusiyyətləri etibarilə o biri türk hikayələrinə benzəməyən “Fərhat və Şirin” hikayəsi yüksək zümre edebiyatından keçmiş olması hesabı ilə o edebiyatın bazı izlərini daşıyır” [3, s.47].

Müəllif “Tarix içərisində Türk ədəbiyyatı” əsərində də xalq hekayələrindən söz açarkən “Fərhad ilə Şirin”, “Leyla ilə Məcnun” hekayələrinin də Divan ədəbiyyatında eyni adı daşıyan əsərlərdən bir az dəyişdirilərək alınmış olduğunu bildirir [4, s.26].

Başqa qaynaqlarda da Fərhad obrazı ancaq İran mənbələrinə aid edilərək “Türk Dili və ədəbiyyatı” ensiklopediyasının IV cildində “İran qaynaqlı “Xosrov və Şirin” hekayəsinin bir bölümü olub sonradan genişləndirilərək həm Divan, həm də xalq ədəbiyyatımızda konu edilmiş “Fərhadü Şirin” hikayəsinin erkeq kahramanı” – deyə izah olunur [5, s.194].

Yenə həmin ensiklopediyada səhv olaraq “Fərhad və Şirin” hekayəsinin Nizamidən əvvəl İran şairi Firdovsi və Sənai tərəfindən işlənildiyi qeyd olunur.

Qeyd etmək istərdik ki, mövzunun İran tarixiylə bağlılığı Fərhadın da ancaq İran mənbələrinə aid olması demək deyil. Fərhad türk mühiti, o cümlədən Azərbaycanla da bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, xalq ədəbiyyatında həmişə Fərhadla Şirinin məhəbbətinə işarələr edildiyini görürük. Xosrovlə Şirinin məhəbbəti, eləcə də Xosrov obrazı bu baxımdan arxa plana keçmişdir.

Bu da məlumdur ki, mövzunu ilk dəfə epik şeirə gətirən Firdovsinin əsərində Fərhad haqqında heç bir məlumata rast gəlmirik. Fərhad, onun məhəbbəti, Xosrovlə rəqabəti, yenilməz hünəri hələ Nizamidən əvvəl ilk dəfə Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, sonralar Məhəmməd Füzuli və başqa Azərbaycan şairləri tərəfindən xatırlanır. Görünür, Fərhad haqqında Azərbaycanda və türk xalqları içərisində hələ qədimdən müstəqil rəvayətlər mövcud olmuşdur ki, Nizami də öz poemasında bunlardan faydalanmışdır.

Nizaminin ilk azərbaycanlı davamçılarından olan Arif Ərdəbili də özünün “Fərhadnamə”sində Fərhad, onun nəslə, həyatı və yaratdığı sənət əsərləri haqqında Şirvanda olarkən yazılı bir məxəz əldə etdiyini (onu Fərhad nəslindən olan bir memardan aldığı) bildirir. Fərhad haqqında tarixi mənbələrdən böyük özbək şairi Əlişir Nəvai də öz “Fərhad və Şirin” əsərində danışır.

Bundan əlavə, Nizami qəhrəmanları içərisində Fərhad türk xalqına daha yaxın, türk xalq məişəti, xalq arzuları ilə daha çox bağlı olan obrazlardandır. Tədqiqatda Türkiyə ərazisində Fərhadla aid edilən bir çox maddi nişanələrin indiyə qədər qaldığı qeyd olunur. F.Timurtaş öz kitabında Ərzurum yaxınlığındakı Kirinc yolunda Şirinin gəlin gələcəyi evin və onun uzaqdan gələn Fərhadı görmək üçün ətəyi ilə torpaq gətirərək düzəltdiyi təpənin hələ də qaldığını qeyd edir [4, s.349]. Türk xalq ədəbiyyatında Fərhad arxı, Fərhad dağı, Fərhad məzarı kimi tarixi nişanələr tez-tez xatırlanmaqdadır. Fərhadla bağlı əfsanələrdən bəhs edən müəlliflər “Amasiya tarixi”nin birinci cildinə istinadən Amasiyadakı su yolları, oradakı dağ silsiləsi və qayanın Fərhadın adı ilə adlanmasını müxtəlif cür izah etsələr də, bütün bunlar Fərhad adının türk xalqları arasında məşhurluğunu və bu adla bağlı çoxlu tarixi nişanələrin mövcud olduğunu göstərir.

Digər türk dastanlarına müraciət edək. Talib Apaydının nəşr etdirdiyi “Fərhad ilə Şirin” xalq hekayəsi dörd tərəfini dağlar sarmış sərt daşlıqlarla əhatə olunan Amasiyanın təsviri ilə başlayır: “Bir yerdən yol girmiş bu daşlara. Oya-oya, yara-yara dəlmüş getmiş. Ağıl alamaz kim yapmış bunu, kim? Nasıl bacarmış? Qazma işləri diş-diş hala bəlli. Makinalar yapmamış bunu. Makinalar böyləsini yapamaz. Eski zaman devləri də degil. Onların da gücü yetməz. Bunu hep hangi sıradan bir insan da yapamaz.

Öyle isə biz söyleyelim. Aşk yaptırmış bunu. Aşk olursa insan oğlu hep şeyi yapar, qayaları deler, belleri keçer, aşırılmaz dağları aşar.

Ferhatla Şirinin aşkları böylece aşklardan imiş. Dillerden dillere, kuşaklardan kuşaklara söylene-söylene ben bu aşqın gücünü Amasya qayalarını görünce anladım. İnsan oğlunun gücünə inanırım. Onun neler yapabileceyini gözlerimle gördüm... Amasiyanın demir dağlarını Ferhadın aşkı deldi, yol etti, su akıttı. Şirinin aşkı bunu yapmağa dəgerdi” [6, s.3-4].

Gətirilən bu nümunə xalq yaradıcılığında Fərhadla bağlı tarixi nişanələrin yaratdığı təəssüratın bədii əksi kimi çox maraqlıdır. Eyni mövzulu başqa bir dastanda Fərhadın qəbri üzərində tikilmiş bir abidə haqqında belə bir məlumatla qarşılaşırıq: “Şimdi hala onların üzərində bir türbə binə olmuşdur. Aşıqlər ziyarət edib ruhlarına fatihə dua edərlər” [6, s.3-4].

Dastan:

Tifl ikən bir xace danadan almışdım səbəq
Bən anı təhrir edərkən yandı dəstimdə vərəq [6, s.63]

– beyti ilə başa çatır.

Bu beyt özü dastanın qədimliyini, yazıya köçürülməzdən çox əvvəl yarandığını, xalq içərisində geniş yayılaraq sevilə-sevilə dinlənildiyini təsdiq edir. Təsadüfi deyildir ki, dastanın başqa nəşiri bir yerdə mövzunun qədimdən bəri xalq içərisində geniş yayıldığını belə ifadə edir:

“Bilənlər bilməyənlərə söyləmişdir, duyanlar duymayanlara anlatmışdır. Bu hikayəni bir də Apaydın yazmışdır. Oxuyanlar oxuyacaqdır ki, Ferhat ile Şirin qara bir karı üzündən bir-birine kovuşmamışlardır. Yeni Ferhatları, Şirinləri Tanrı korusun” [6, s.88].

Bütün bunlar dastanın qədimliyini göstərməklə yanaşı, Nizami yaradıcılığının Türk mühitində xalqa necə çatdırılması, xalqın şairin irsinə

münasibətini aydınlaşdırmaq barədə təsəvvür yaradır. Fərhad həm də doğma el qəhrəmanı kimi təsvir olunur. Dastanların birində o:

Aslim türkdür, buralıyam,
İşk elinden yaralıyam [6, s.48]

– deyə özünü təqdim edir.

Dastanlarda Şirin də el gözəli, əsil türk qızı kimi bədii əksini tapır. “Deyirlər ki, Şirin bir hakanın kızıydı. Hiç de degil! Bir halk kızıydı, içimizden birinin kızıydı, birinin yegeni, birinin bacısı, birinin torunuydu. Güzeldi! Bir bakan bir daha bakmatan keçməzdi...” [6, s.41]

Şübhəsiz, Nizami ilə yanaşı belə türk dastanlarına Nəvai poemasının təsiri də özünü göstərməmiş deyil. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, mövzunu türk variantları daha qədim mənşəyə malik olmuşdur. Nizami “Xosrov və Şirin”i yazarkən belə xalq ədəbiyyatı nümunələrindən faydalanmaqla yanaşı ona yüksək bəşəri ideallar əlavə etməklə yeni-yeni versiyaların yaranmasına təkan verərək mövzunun daha da məşhurlaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Sonrakı türk epik şeirində Arif Ərdəbili, Nəvai, Lamii və başqa sənətkarlar Nizami poeması ilə yanaşı, belə türk məxəzlərindən də faydalanmışlar.

Türk xalq ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” mövzusu da geniş yayılaraq “Qaragöz” kölgə teatri və məddahların repertuarında mühüm yer tutmuşdur. Türk ədəbiyyatında yaranan “Leyli və Məcnun” hekayələrinin də çoxu Nizaminin eyniadlı poemasının məzmunca sadələşdirilmiş, üslubca xalq ədəbiyyatına yaxınlaşdırılmış və yazılı ədəbiyyatın bəzi xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirən nümunələrdir. Bu baxımdan “Hikayeti “Leyla ile Mecnun” adlandırılan dastan xüsusilə səciyyəvi olub Nizami təsirinin daha aydın əksi ilə seçilir. Dastan belə başlayır: “Raviyani-əxbar və nağılani-asar belə rəvayət edirlər ki, zəmani-sabiqdə ərəb qəbilələrindən Bəni-Amirə derlər bir qəbilə vardır ki, xalqı cümlə dilavər yaran olub malü rizq sahibləri olmaqla qeyri qəbilələrin cümlələrindən mümtaz idi. Və bu qəbilənin başçısı bir ulu kimsə idi. Cümlə qəbiləsi əmrinə ram və hökmünə müti olub sözündən dışra bir iş işləməzlərdi...” [7, s.1]

Dastanın məzmunu, qeyd etdiyimiz kimi, Nizami poemasına bənzəyir, hətta çox yerdə Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin türk dilində çox az dəyişikliklərlə edilmiş sərbəst tərcüməsini xatırladır. Yeri düşdükcə ravinin qəhrəmanların dilindən şeirlər də söylədiyini görürük. Nümunə

üçün atasının Məcnuna nəsihət etdiyi hissədə Məcnunun diliylə deyilmiş aşağıdakı beyti götürək:

Gəl ey naseh, qo pəndi, hali-dildən bixəbərsən sən,
Bəni divanə etdi ol pəri, bilməm, nə dersən sən. [7, s.6]

Maraqlıdır ki bu beyt “Fərhad ilə Şirin” dastanında da qəhrəmanın Şirinə aşiq olması ilə bağlı atanın öyüdünə cavab olaraq işlənir. Bu isə Nizami əsərlərinin xalqa çatdırılması yollarının şifahi ədəbiyyatda müəyyən dərəcədə ümumi cəhətlərlə bir-birinə yaxınlaşdığını göstərir. Bununla belə, əldə olan “Leyli və Məcnun” hekayələri dastanın şifahi ədəbiyyatla bərabər, yazılı ədəbiyyat və orta əsrlər türk tərcümə ədəbiyyatının bəzi xüsusiyyətlərini xatırladığını da söyləməyə əsas verir. Bəhs etdiyimiz dastanın əldə olan əlyazma nüsxəsində müəllifin adı qeyd olunmamışdır. Ancaq buna baxmayaraq bu nümunə mövzunun türk şifahi ədəbiyyatında geniş yayılaraq müxtəlif yollarla xalqa çatdırılması və dastan yaradıcılığında özünə yer tapdığını göstərmək baxımından maraqlıdır. Onu da qeyd edək ki, türk xalq ədəbiyyatında yaranan “Leyli və Məcnun” hekayə və dastanları ümumi məzmun etibarilə bir-birinə yaxınlaşsalar da, bir çox cizgilər, üslub, rəvayət tərzii və məzmun özünəməxsusluğu, nəzm hissələrinin müxtəlifliyi ilə seçilir.

İstanbulda nəşr olunan başqa bir “Leyla ilə Məcnun” dastanına baxaq: “Şöyle rivayət edirlər ki, Bağdat ile Besre arasındaki çölde büyük bir aşiret yaşamaqda idi. Mülevveh diye anılan bir aşiret xalqının haman hepsilerice zeki, çalışkan və yigitlikdə şöhrət almış insanlardır. Zayıflardan himayesini esirkemez, güçlülər karşısında boyun egmezlerdi. Yerleşdikleri toprakları az zamanda memur etmiş, kendileri de bu yüzden büyük mal ve servet sahibleri olmuşlardı” [7, s.3].

Göründüyü kimi, hekayə üslub və məzmunca əvvəl bəhs etdiyimiz nümunələrdən seçilərək daha çox Nizami ardıcıllarının, o sıradan Füzuli poemasına yaxınlığı ilə fərqlənir. Hekayədə tez-tez “Məcnunu kendi halinə burakıb Leylayi geelim..”, “Şöyle revayət iderler”, “Her kesin ağzı torba diyil ki büzesen” və başqa bu kimi xalq danışiq ifadələri ilə qarşılaşırıq. Dastandakı şeir parçaları da öz sadəliyi ilə xalq yaradıcılığını xatırladır. Nümunə olaraq Məcnunun dilindən deyilmiş aşağıdakı şeirə nəzər salaq:

Könlüm bir bağçadır, çiçəgi Leyla,
Yalan hayatımın gerçəgi Leyla.
Gecə yanımdadır, gündüz düşümdə,
Kölgesini gördüm gelir peşimde,
Degilim dünyanın üçde-beşinde,
Yalan hayatımın gerçəgi Leyla.

Ağlaram gözümdən oddur damlayan,
Mecnunun halından odur anlayan.
Söylerim sözümü odur dinleyen,
Yalan hayatımın gerçəgi Leyla.

Faniyim, baqime Leyla kefildir,
Aşkine dutulan Mecnun sefildir,
Ölse de Leylası onu dirildir,
Yalan hayatımın gerçəgi Leyla. [8, s.230]

Dastan sevgililərin ölümü ilə bitir. Ancaq buradakı sonluq və bədii ümumiləşdirmə çox maraqlı olub, eyni zamanda bu qədim xalq hekayəsinin dinləyicidə yaratdığı təəssürat, məzmunundan çıxarılan bədii nəticənin ifadəsi kimi səslənir:

Ey yolçu, bu cifte mazarı seyr et!
Aşktır bu cahanda en böyük nemet.
Kimi ağladır da, kimi güldürür,
Aşk var yaşadır, aşk var öldürür. [8, s.51]

Bəhs etdiyimiz hekayələr xalq tərəfindən yarandığı şəkildə bizə gəlib çatmamışdır. Əsərin redaktoru Rza Mollovun da qeyd etdiyi kimi, “Yalnız “Leyla ilə Mecnun” degil, əmsalı olan digər xalq hekayələri də əsrlərdən bəri “sadələşdirmək” məqsədilə dəfələrlə redaktə edilmiş, ağızdan-ağıza keçərək bəzi əlavələr və çıxarılmalar yapılmış, bu arada kəndinə məxsus üslub xüsusiyyətləri nisbətən kayb olmuş, dil müasir jarqonlarla təhrifata uğramış və hətta mənzum qisimlərdə vəzn xəttalarına səbəbiyyət verilmişdir” [7, s.51].

Belə nümunələr yazıya alınıb təkrar nəşr edildikcə yazılı ədəbiyyata daha çox yaxınlaşdırılır, məhz buna görə də yazılı ədəbiyyata xas olan cə-

hətlər bu dastanların yeni əlifba ilə nəşrlərində özünü daha qabarıq göstərməkdədir.

Nizami mövzuları və şairin poemalarındakı ayrı-ayrı motiv və rəvayətlər əsasında yaranan belə xalq hekayələri eyni zəminlə bir-birinə yaxınlaşan Nizami yaradıcılığı ilə türk xalq ədəbiyyatının qarşılıqlı təsirinin göstəricisidir.

Şərq xalqları folklorunda geniş yayılmış mövzular içərisində “Bəhram və Güləndam” adlanan xalq dastanları nisbətən daha qədim olub, sonradan Əbdül Asi Qəbaləşuar Cavad ibn Məhəmməd Əli Təbib Xiyanı adlı ədəbi bir şəxs tərəfindən yazıya alınmışdır. Əsərin qısa məzmunu belədir: “Bəhram əzəmətli Rum şahının nəzir-niyazla tapdığı yeganə evladıdır. Bir gün o, ova çıxır və bir şir öldürüb atasına göndərir. O zamanı şahzadə dağın başında gözəl bir imarət olduğunu görür və orada taxtda oturmuş bir qız onu öz gözəlliyi ilə məftun edir. Yoldan keçən bir sövdəgər Bəhrama onun Çin xaqanının qızı Güləndamın şəkli olduğunu bildirir. Bəhram gözəlin dalısınca Çinə yollanır. Yolda böyük çətinliklərlə üzləşir. Gəmi ilə səyahət etməli olur. Dənizdə qorxunc nəhənglərlə vuruşur, nəhayət böyük maneələrdən keçərək Çinə çatır. Burada ona məlum olur ki, Bulqar şahzadəsi Güləndamla zorla evlənmək istəyir. Çin padşahı Bulqar şahı ilə müharibə edir. Bəhram döyüş meydanında böyük hünər göstərir. Nəhayət, Bəhramın ordusu qalib gəlir. O, uzun macəralardan sonra Güləndamla evlənir”.

Onu da deyək ki, “Bəhram və Güləndam” mövzusunda türk xalqları ədəbiyyatlarında maraqlı dastanlar çoxdur. XVIII əsr özbək şairi Saykali Sabirin yazdığı eyniadlı əsər də belə folklor nümunələri əsasında yaranmışdır. Bəhs etdiyimiz dastanda (Bəhramnamə) yazılı ədəbiyyat xüsusiyyətləri özünü göstərir. Ancaq əsər mövzunun türk xalqları içərisində geniş yayılması haqqında aydın təsəvvür yaradır. Dastanın Nizami poemasından kökündən fərqlənən məzmununda şifahi ədəbiyyatdan gələn motivlər daha çoxdur. Bəhramın cinlər padşahı ilə vuruşması, dərya nəhəngini öldürməsi, Behzad və Nuşdar adlı pəhləvanları məğlub etməsi və bu kimi motivlər xalq nağıllarının təsirini göstərir. Doğrudur ki, Nizami poemasında da Bəhram şirlərlə üzləşir, əjdahanı öldürür, qanuni varisi olduğu taxt-taca sahib olmaq üçün inadla mübarizə aparır, Çin xaqanını məğlub edir.. Ancaq rəqiblə məhəbbət uğrunda döyüş meydanında igidlik göstərmək, fikrimizcə xalq yaradıcılığından irəli gəlir ki, bunu “Fərhad ilə Şirin” dastanlarında da görürük.

Bununla belə, dastanda Nizami sənəti ilə səsleşən cəhətlər də diqqətə çatır ki, Göləndamın şəklini görüb Bəhramın ona vurulması, Nizamının “Xosrov və Şirin” poemasında Şirinin Xosrovun şəklinə aşiq olması, yaxud “Yeddi gözəl”də Bəhramın Xəvərnəqdə yeddi ölkə şahının qızlarının şəkillərinə vurulmasını xatırladır. Dastanın başlanğıcında Bəhramın Göləndamın şəklini görüb onu canlı bilməsi “İskəndərnamə” əsərindəki Çin və Rum rəssamlarının sərgüzəştini yada salır.

Türk xalq ədəbiyyatında “İskəndərnamə” poeması ilə bağlı folklor nümunələri də yaranmışdır. Türk ədəbiyyatşünası Vəfə Mahir Kocatürk, türk şairi Həməzəvinin “İskəndərnamə” əsərindən danışarkən əsərin Türkiyədə çayxana və emalatxanalarda xalq sənətkarları tərəfindən söylənilərək dinləyicilərin böyük marağına səbəb olduğunu bildirir.

Görkəmli tədqiqatçı Faxır İz. türk ədəbiyyatında nəsrə yazılmış əsərlərə həsr olunan tədqiqatında Topqapı Sarayı Muzeyi kitabxanasında 842 №-li bölümdə saxlanılan bir “İskəndərnamə” hekayəsi haqqında məlumat verildiyini qeyd edərək aşağıdakı qısa məzmununu verdiyimiz parçanı nümunə gətirir:

“İskəndər 300 min nəfərlik ordusu ilə seyrə çıxır. Onlar bir gölün qırağına gəlib çıxırlar. Göldə bir dəstə quşun su içdiyini görürlər. Quşun quşları görcək ox-kaman hazırlayıb onları ovlamaq istəyir. Ancaq şah əmr edir ki, quşlara toxunmasınlar. Səbəbini soruşarkən onlara izah edir ki, “Ey dilavərlər! Sizlər rast deyirsiniz ki, bərrü bəhr seydi halaldır. Vəli burada nəzər vardır. Ey sərvərlər! Bu quşlar kim bu suya gəlib kim endi, cümləsi susuz idi. Sulansunlar, doysunlar, andan seydi halal ola. Və bir də hikmətdə şöyledir kim, ilan adəm oğlunun düşmənidir. Bu düşmənliliklə adamı su içərkən ilan vurmaz və bir dəxi yılanı su içərkən öldürmək yoxdur” [10, s.322].

Quşlar su içib uçurlar. Quşun əhli sonra ovla məşğul olur. Şah və quşun əhli dörd gün yol gedib beşinci gün bir dağın ətəyində viranə bir kəndə rast gəlirlər. Kənd qapısının dirəyində bir yazı görürlər. Yazını oxuyub şaha bildirirlər ki, “Ya Zülqərneyn! Yazan adam demiş ki, bu yazını görə bilsin ki, bu şəhri yapan şəhriyar səltənəti sona irdirmişdir kim hər gün sabah salama gələn gəlib bu dirək dibində atından enib dururdu. Ya kim, yüz altmış bin altun quşaqlı min sipahi yığılırdı. Bəndən dəstur olmayınca, biri bu şəhərə girməzdi”. İçəri girib görürlər ki, şəhər elə viran olub ki, bir divar belə salamat qalmamışdır. Orada bir mağara görürlər. İskəndərin adamlarından Kətval adlı birisi mağaraya girib orada gördüyü bir qocadan İskəndərin adından içəri daxil olmaq üçün izn istəyir. Bu za-

man qoca bir neçə özü kimi ağsaqqalla İskəndərin qarşısına çıxır və deyir: Gör kim İskəndər cahan mülkünə şah ikən bizlərdən icazət dilər?!”

Kətval İskəndər şah, onun altı vəziri, altı təxt sahibi, altı igid və on səkkiz pəhləvan mağaraya girib qocalarla görüşürlər [9, s.319].

Məzmununu qısaca nəql etdiyimiz bu parçadan da aydın olur ki, yazılı və şifahi ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bu əsər süjet etibari ilə Nizami poemasından əsaslı şəkildə fərqlənsə də, ümumiyyətlə, Nizami yaradıcılığının əsas ideya yönümünü təşkil edən ədalət, şahın dünyanı gəzərək hər yerdə ədaləti bərpa etməyə cəhd göstərməsi, başçı və xalq münasibəti, qocaya ehtiram və inam kimi ictimai, mənəvi-əxlaqi görüşlərin ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Şairin əsərlərində özünü çox qabarıq göstərən insan və təbiət münasibəti, insanın başqa canlılara qayğısı bəhs olunan xalq hekayə və dastanlarında da ön plandadır. Hekayədən misal gətirilən “Sahib kamal aydır şahların ədli şöylə gərəkdir ki, həm insanı, həm teyr u heyvani dəxi gözləyə” sözləri bizə “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Ovçu ilə maralın dastanı” hekayəsini, “Yeddi gözəl”də Bəhramin aclıq illərində quşları doyurması, “Leyli və Məcnun”da Məcnunun maralı, ceyranı və digər canlıları xilas etməsini xatırladır.

Nizami təsirinin türk bədii fikrində xalq ədəbiyyatı vasitəsilə belə geniş yayılması əsrlər boyu davam edərək görkəmli sənətkarların yaradıcılıqlarında da özünü qabarıq göstərmişdir. Bu baxımdan şairin “Xosrov və Şirin” əsəri xüsusilə seçilməkdədir. Türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatlarında Fərhad, onun yenilməz sənət qüdrəti və fədakar məhəbbətilə bağlı rəngarəng xalq ədəbiyyatı nümunələri meydana gəlmiş, Nizami təsiri XIX əsr özbək şairi Məhzunun, xalq sənətkarı Fazil Yoldaş oğlunun (1872-1955) “Fərhad və Şirin” mövzusunda yazılan əsərlərində də özünü göstərir. Özbək alimi, filologiya elmləri doktoru S.E.Erkinovun tədqiqatında hər iki əsərin Nizami poemasının təsirilə qələmə alındığı, Məhzunun “Fərhad və Şirin” əsərində lirik parçalara da yer verildiyi qeyd olunur. Şairin bu əsərində Füzulinin:

Mənə badi-səba ol sərv-i-gülruxdan xəbər verməz,
Açılmaz qonçeyi-bəxtim, ümidim nəxli bar verməz [10]

– mətləli qəzəli əsasında yazılan müxəmməslə qarşılaşırıq.

Böyük türk şairi Nazim Hikmət özünün “Bir aşk masalı” əsərində türk xalq dastanlarından geniş faydalanaraq Şirini Nizami əsəri və xalq dastanlarında olduğu kimi türk gözəli doğma xalqının qızı kimi məhəb-

bətlə təsvir etmişdir. Bunu əsərdə Fərhadın ona dediyi aşağıdakı sözlər də təsdiq edir: “Sən yakından da, uzaktan da hər zaman, hər məkanda konuştuğun dil gibi – türkcə kibi güzelsin, Şirin” – deyir. Pyes hünərin qələbəsi, xalq qüdrətinə inam aşılayan nikbin bir ruhla sona yetir.

XX əsr türk şeirinin tanınmış nümayəndələrindən olan Ceyhun Qansu da mövzunun türk versiyalarına söykənərək yazdığı “Fərhat ile Şirin” poemasında xalq içərisində məşhur olan “Fərhad ile Şirin” dastanının məzmununu olduğu kimi oxuculara çatdırır. Ceyhun Qansu da mövzunun türk variantı üçün səciyyəvi olan saf ülvü məhəbbətin el arzusu ilə bağlamaq kimi mühüm cəhətini ön plana çəkir:

Və birdən düşdüğü yerdən
Külüngün dəldiği yerdən
Fısqırdı su başladı sevinclə axmağa
Amasyaya doğru
Səhərdi vakt
Və dinləyirdi Şirin.
Qulağı su səsində
Uğultulu su, duru su
Gəlirdi dan yeri çeşməsindən

Əsər qəhrəmanların ölümü ilə sona yetir. Ancaq bu ölüm özü bir əbədiyyət və məhəbbətin mənəvi qələbəsi kimi anlaşılır, xalq işinə sədaqətin müqəddəsliyini göstərir.

Nəticə / Conclusion

Bütün bunlar eyni zəminlə bir-birinə yaxınlaşan Nizami yaradıcılığı və türk xalq ədəbiyyatının daima qarşılıqlı münasibətdə olub birisinin digərini zənginləşdirdiyini göstərir. Ustad sənətkarın yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan türk el sənətkarları, ravi və məddahlar çox zaman Nizami əsərlərindəki ideyanı əsas tutaraq məzmunu mühit, xalq zövqü, ədəbi istək və şifahi ədəbiyyatın öz xüsusiyyətləri ilə məharətlə uyuşduraraq məzmunca Nizamidən fərqli və fikir baxımından (ideyaca) ona yaxın gözəl ədəbi nümunələr yaratmışlar.

Ədəbiyyat / References

1. فرهاد ايله شیرین، (خلق حکایه‌سی)، ناشری قدیمی یوسف ضیاء افندی، محمد بک مطبعه‌سی ۱۳۳۶.
2. خمسة نظامی الیاس بن یوسف نظامی گنجوی بر اساس متن علمی آکادمی علوم شوروی سوسیالیستی آذربایجان، زیر نظر ی.ا. برتلس، تهران ققنوس ۱۹۸۰.
3. Timurtaş, F.K. Şeyhi'nin "Hüsrev ve Şirin"i. İnceleme metin. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basım Evi. 1980.
4. Timurtaş, F.K. Tarih içinde Türk Edebiyatı. İstanbul, Vilayet Yayınları. 1981.
5. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. Eserler, Terimler. C.V. İstanbul, Dergah Yayınları. 1982.
6. Ferhat ile Şirin. Talip Apaydın. Ankara, Ayyıldız Matbaası. 1915.
7. Leyla ile Mecnun (Ərəb qrafikası ilə, XIX əsr daşbasması)
8. Leyla ile Mecnun. Redaktor: Riza Mollov. Sofya, Narodna Prosveta. 1956.
9. Fahir İz. Eski Türk Edebiyatında nesir (XIV yüzyıl ortasına kadar yazmalarından metinler). İstanbul, 1964.
10. Эркинов, С.Э. Поэтические традиции "Хосрова и Ширин" в узбекской литературе. Альманах Низами Гянджеви / Институт Литературы им. Низами АН Азербайджана. Баку, 1991.
11. Kansu Atif Ceyhun Halk öyküleri. Ferhat ile Şirin. Türk dili. Ankara 1969.

**ТЮРКСКИЕ НАРОДНЫЕ ЭПОСЫ, ВОЗНИКШИЕ НА
ОСНОВЕ ПОЭМ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ, И ИХ ОТРАЖЕНИЕ
В ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Нушаба Араслы

Член-корреспондент НАНА

Институт Литературы НАНА имени Низами Гянджеви

Email: nushabe.arasli@gmail.com

Аннотация. Наследие Низами Гянджеви было широко распространено среди тюркских народов с раннего средневековья, произведения поэта рождали различные версии в сказаниях и эпосах тюркских народов, жили в народных сказаниях и легендах. Узбекская,

кыпчакская, туркменская, татарская, уйгурская и турецкая интеллигенция с любовью читали произведения Низами и с симпатией следили за высокими человеческими идеалами, которые гениальный поэт привнес в восточную художественную мысль. После Низами Фархад, Ширин, Лейли, Меджнун, Бахрам, Искандер, Бузург Умид, Шапур, Арасту и другие персонажи прославились как излюбленные герои литературы тюркских народов, основанной на мотивах поэм Низами, различных сказок, были созданы повести, легенды и другие образцы народной литературы, на тему “Хамса” созданы интересные народные былины.

Произведения поэта, особенно связанные с фольклором, глубже проникли в позднейшее народное творчество и легли в основу создания версий в устной народной литературе.

Турецкие фольклористы Н.С.Банарли, П.Н.Баратов, Ф.К.Тимурташ, М.Аксель, Ю.Балтачиоглу и другие также упоминали об эпосах в своих исследованиях турецкого эпоса. Образцы такого народного творчества (народные сказки-эпопеи), появившиеся в устной форме в турецкой народной литературе, впоследствии многократно записывались и публиковались.

В статье изучается оригинальность поэм Низами, схожие факты и общие черты тюркского народного творчества, так, как творчество Низами и тюркская народная литература всегда находятся во взаимной связи и что одно обогащает другое. Турецкие ашуги, сказители и рассказчики, близко знакомые с творчеством мастера-художника, часто опираясь на идеи произведений Низами, умело сочетая содержание с окружением, народным вкусом, литературным стремлением и особенностями устной литературы, создают прекрасное литературное произведение, отличное от Низами по содержанию, но близкое ему по идеям.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, узбек, кыпчак, туркмен, татарин, уйгур, тюркский

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ŞEYX NİZAMİ ADINA ÜNVANLANAN İKİ ƏLYAZMA HAQQINDA*

Sədyar Vəzifə (Eloğlu)

Araşdırmaçı-alim,

Nizami Gəncəvinin Türk Divanının ilk nəşiri. Təbriz şəhəri.

Annotasiya. Şeyx Nizami Divanından bir nüsxə Qahirədə, Misirin Xədiviyə kitabxanasında (Misir Sultan kitabxanası) mövcuddur. Həmin kitabxanaya aid olan əlyazmaların kataloqu çap olunmuşdur. İlk dəfə hicri/qəməri 1306-cı ildə Qahirənin Osmanıyyə mətbəəsində çap olan həmin kataloqun müəllifi “Əli Əfəndi Helmi Dağıstani “farsca və türkcə əl yazmalarının “Elmül-ədəb ul-farsi” bölümündə bir cildə toplanmış altı kitabdan ibarət belə bir məcmuədən söz açır: 1. Divani-Nizami; 2. Divani-Hatifi; 3. Divani-Məs’ud; 4. Divani-Xatəmi; 5. Divani-Fəthi; 6. Farsca mənzum bir risalə (mü’əllifi bəlli deyil).

Mənim Xədiviyə nüsxəsini Tehrandə nəşr etdiyimdən 10 il sonra Tehran Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində 30 ildən artıq nizamişünaslıq sahəsində çalışmış və “Xəmsə”nin tədrisilə məşğul olan azərbaycanlı alim, mərhum professor doktor Bərat Zəncani illər boyu üzərində tədqiqat apardığı “Divan-i Nizami Gəncəvi” (Nizami Gəncəvi Divanı”) [1, s.120] adlı kitabını Tehran Universitetinin nəşriyyatında çap etdirdi.

Təqdim olunan məqalədə prof.dr.Bərat Zəncaninin Xədiviyə nüsxəsində Nizami Gəncəviyə aid olduğunu bildirdiyi türkcə şeirlər haqqında məlumat verərək görkəmli alimin araşdırmalarını diqqətə çatdırıram.

Həmçinin son dövrlərdə əldə etdiyim Şeyx Nizami Divanının Ayətulla Gülpayqani kitabxanasında saxlanılan bir nüsxəsi üzərində də araşdırmalar aparmışam və bu nüsxənin Nizami Gəncəvinin türkcə şeirlərindən ibarət olduğu qənaətinə gəlmişəm.

Açar sözlər: Şeyx Nizami Gəncəvi, Xədiviyə, Türk Divanı, Barat Zəncani

* Məqalənin redaktoru, lüğət və tərcümələr: dosent Zəhra Allahverdiyeva.

**ABOUT TWO MANUSCRIPTS ADDRESSED IN THE NAME OF
NIZAMI GANJAVI AND SHEIKH NIZAMI**

Sadyar Vazifa (Eloglu)

Researcher-scientist

First publisher of Nizami Ganjavi's Turkish Divan. Tabriz.

Abstract. A copy of Sheikh Nizami's Diwan is available in the Khedivate library of Egypt* (Sultan library of Egypt) in Cairo. A catalog of manuscripts belonging to the library was printed. The author of that catalog "Ali Efendi Helmi Daghestani", which was printed for the first time in 1306 AH in the Ottoman printing house of Cairo, mentions such a collection of six books collected in one volume in the "Elmul-Adab ul-Farsi" section of Persian and Turkish manuscripts: 1. Divani- Nizami; 2. Divani- Hatifi; 3. Divani- Mas'ud; 4. Divani- Khatami; 5. Divani-Fathi; 6. A treatise written in Persian (the author is unknown).

10 years after I published my copy of Khedivate library of Egypt in Tehran, the late professor Dr. Barat Zanjani, an Azerbaijani scholar who has taught Khamsa and has researched in the field of Nizami studies for more than 30 years at Tehran University's Faculty of Literature, published his book "Divan-i Nizami Ganjavi", which he had been researching for years, in the publishing house of Tehran University. made

By giving information about the Turkish poems that Barat Zanjani says belong to Nizami Ganjavi in the Khedivate copy, I draw attention to the researches of the eminent scholar.

Also, I have recently conducted research on a copy of Sheikh Nizami's Divan kept in the library of Ayatulla Gulpaygani, and I have come to the conclusion that this copy consists of Nizami Ganjavi's poems in Turkish.

Keywords: Sheikh Nizami Ganjavi, Khedivate library of Egypt, Turkish Divan, Barat Zanjani

Giriş / Introduction

1) Misir ölkəsində, qədim Xədiviyyə kitabxanasında saxlanmış "Divani-Nizami" əlyazması

2001-ci ilin yay günləri idi. Tehranda yaşayan türkdilli şairlərin iştirakı ilə, "Hövzei-hünəri" adlanan mədəniyyət sarayında həftənin 3-cü

* Egyptian National Library and Archives

günləri keçirilən şeir axşamlarının birində Misir ölkəsində yaşayan Marağalı maarifçi alimə xanım, doktor Fəxrət Fəxr-ül Vaizi ilə tanış oldum.*

Ənənə olaraq hər həftə şeir axşamının başlanğıcında klassiklərimizin birindən türkcə şeir oxumaqla iclası açıq elan edərdik. Xanım doktor Fəxrət Fəxr-ül Vaizinin də iştirak etdiyi şeir axşamında bir gənc şair Şeyx Nizami Gəncəvidən söz açaraq “Xəmsə”dən türkcəyə tərcümə olunmuş bir neçə beyt oxudu və aparıcı olduğum üçün üzünü mənə tutub, Səid Nəfisnin tədqiqatlarında qeyd alınan Nizami Gəncəvinin Türkcə Divanının son taleyə bərəsində soruşdu.

– Nüsxənin üzə çıxmasından xəbərsizəm. Misir yolları iranlıların üzünə bağlıdır, inşaallah, yollar açılar, gedib araşdıranlar olar, mən də bu mövzu ilə həmişə maraqlananlardan biriyəm, – dedim.

Şeir məclisi qurtardı və gələnlər isə iki-bir, üç-bir evlərinə doğru yönəldilər. Bir-iki qələmdaşım salondan bayıra çıxmaqda idim ki, orta yaşlı, nəzakətli bir xanım bizə yaxınlaşıb dedi:

– Mən uzun illərdir ki, Qahirənin Eyn-ül Şəms Universitetində kimya fənnini tədris edirəm. Eyni zamanda, marağı olan tələbələrə də, Türk ədəbiyyatını tədris edirəm. Əgər dediyiniz əlyazmanın şifrəsini yazıb mənə versəniz, əlyazmanı tapıb gələn il yayda gələndə sizə hədiyyə olaraq gətirərəm.

Onun bu səmimi davranışına minnətdarlıq edib: “Gözüm üstə” – dedim. Dərhal o möhtərəm alimə xanıma öz sevincimi bildirib, ünvanını aldım və sabahsı günü Səid Nəfisnin Nizaminin Türk Divanını qeyd etdiyi şifrəni ona çatdırdım.

Bu hadisədən 3-4 ay sonra poçt vasitəsi ilə bir paketdə məşhur Xədiviyyə nüsxəsinin fotosunu aldım. Nüsxənin araşdırması ilə iki ilə yaxın məşğul oldum. Əski əlifba qrafikasından çağdaş əlifba qrafikasına köçürərək tədqiqat apardım. İki ilə yaxın çalışandan sonra İran Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi icazəsi ilə Tehranda “Əndişei-nov” nəşriyyatının vəsi-ləsilə “Divani-Nizami Gəncəvi” (yeni tapılan) adı ilə nəşr etdirdim.

Divanın ilk çapında bu tayda olan alimlərimiz doktor Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq, doktor Məhəmmədrza Kərimi Bağban və İsmayıl

* O zaman sözügedən şeir axşamlarını mən idarə edirdim. Artıq gənc şairlər və türk ədəbiyyatsevərlərin ədəbi mübahisələr ocağına çevrilmiş o şeir axşamları 4 ildən artıq davam etdi. “Türkcə şeir tənqidi əyləncəsi” adı ilə tanınan ədəbi əyləncə yeri o zamankı ədəbi mühitimizdə çox təsiredici bir ədəbiyyat ocağı oldu. O ədəbi əyləncəni idarə edən həmkarlarım şairlər: Ağdaşlı, Bağır Rişadəti, Mirzə İsmayıl Rəsulzadə, Şəhrək Mirzə və Mehdi Əbdüllahi idi. (Eloğlu)

Hadi (lüğətşünas) araşdırmalarını oxuyub, elmi fikirlərini yazıb kitabın ilk bölümündə dərc etdirdilər. Tehran nəşrini çap üçün icazəyə göndərdikdən öncə köçürdüyüm versiyanı Nizamişünas alim Azadə xanıma yolladım. O, ilk rəyini “Gümandan yəqinə fərəhin keçidi” başlıqlı məqaləsində Bakıda çap etdirdi və bir nüsxə də mənə göndərdi və mən həmin rəyi kitabın ilk çapında dərc etdirdim [2, s.25].

Daha sonra ikinci çap üçün doktor Hüseyn Sədiqin Divan haqqında 75 səhifəlik elmi araşdırması əlimə çatdı və kitabın ikinci nəşrində dərc etdim.

Eləcə də “Azərbaycan ədəbi dili tarixini”nin möhtəşəm müəllifi akademik Nizami Xudiyev də öz müsbət fikrini yazıb Azərbaycan mətbuatında və “Xalqın tarixi haqqı” adlı kitabında çap etdirdi. Alimin elmi araşdırmalarını “Divan”ın ikinci çapında dərc etdirdim.

Ustad Səid Nəfisi “Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllər Divanı”nın (Divan-i qəsaid o qəzəliyyat-i Nizami Gəncəvi”) müqəddiməsində belə yazır: “Tərəddüdsüz Nizaminin Divan şeirləri varmış, ən yaxşı dəlil onun dediyi sözlərdir. Qızıl Arslanın hüsurunda qurulan məclisi şərh etdikdə buyurur: Nizaminin qəzəllərini qəzəlxanlar (xanəndələr) çəngin məhzun nalələri ilə oxuyurlar”.

Başqa bir yerdə “Leyli və Məcnun” poemasında deyir: “Sevinc bayramında idim. Keyqubad şənliyində, çatma qaşlarım açılmışdı. Divanımı qarşıma qoymuşdum”.

Ayrı dəlil də bir çox təzkirəçilərin və müəlliflərin açıq söylədikləridir. Dövlətşah Səmərqəndi deyirdi: “Nizaminin Divanına qəsidələr, qəzəllər, qitələr və rübailər daxildir və 20000 beytdən çox şeiri vardır”.

Araşdırmalarıma əsasən, daha möhkəm dəlil budur ki, onun Divanının bir çox nüsxələri ayrı-ayrı kitabxanalarda mövcuddur.

Şeyx Nizami Divanından bir nüsxə Qahirədə, Misirin Xədiviyyə kitabxanasında (Misir Sultan kitabxanası) mövcuddur. Həmin kitabxanaya aid olan əlyazmaların kataloqu çap olunmuşdur. İlk dəfə hicri/qəməri 1306-cı ildə Qahirənin Osmanıyyə mətbəəsində çap olan həmin kataloqun müəllifi “Əli Əfəndi Helmi Dağıstani “farsca və türkcə əl yazmalarının “Elmül-ədəb ul - farsı” bölümündə bir cildə toplanmış altı kitabdan ibarət belə bir məcmuədən söz açır: 1. Divani-Nizami; 2. Divani-Hatifi; 3. Divani-Məs’ud; 4. Divani-Xatəmi; 5. Divani-Fəthi; 6. Farsca mənzum bir risalə (mü’əllifi bəlli deyil).

“Divani-Nizami” haqqında yazılıb: “ Divani-Nizami= təlifül Mövla Nizaməddin Əbu Məhəmməd Cəmaləddin Yusif bin Müəyyəd əl Gəncəvi

əl Üveysi, – vəfat etdiyi il 597(h. q) əvvəlində. Yazmış: Ya əşrəfül-bəri-yətü, ya seyed əl vəra, t'əliq xətti ilə Pir Əhməd ibn İskəndər, yazılışının qurtarışı – 923 (h. q). O, türk dilindədir”.

Fehristdə (kataloqda) verilən bu nişanə və Nizaminin əsl-nəsəbi göstərir ki, bu Nizami Gəncəvinin Divanından başqa bir əsər deyildir.

“Əli Əfəndi Helmi ibn-i Dağıstani” Divanı bütünlüklə Nizami Gəncəviyə aid bilmiş və qeydlərində başqa izahlar verməmişdir. Lakin Divanı araşdırdıqda, onun iki “Nizami”yə aid olduğu ortaya çıxır. Gəncəli Nizaminin duyğu və şeir dünyasından fərqli görünən bölüm, görünür, elə Qaramanlıya aiddir.

Türkiyədə əldə edilən əlyazmalarda həm “Nizami Gəncəvi”nin, həm də “Karamanlı Nizaminin” şeirləri qarışmış və 70 il bundan irəli, rəhmətlik Haluk İpəktən hər iki şairin əsərlərini yalnız Karamanlı Nizaminin adına vermişdir. Maraqlıdır ki, Haluk İpəktən bir sıra rəmizlərə də işarə edibdir. O, haqlı olaraq yazırdı “...4 qəsidə də, adına yazıldığı kişinin adı keçmədiyi kimi, şeirlərin incələməsində də öyülən bəy və ya Sultanın kim ola biləcəyini ortaya çıxarmaq üçün ən ufaq bir ip ucu bulmaq mümkün olmamışdır” (Karamanlı Nizami/ Haluk İpəktən/1974, Ankara/ s.23) Haluk İpəktənin bu böyük və alimanə etirafı göstərir ki, “Karamanlı Nizami” adına toplanan Divanda bəzi şeirlərin məmduhları Karamanlı dövründə yaşayan hakimlər deyildir.

Yeridir ki, bir il qabaq 93 yaşında vəfat edən möhtəşəm nizamişünas alim, prof. doktor Bərat Zəncaninin Nizaminin Türkcə Divanına yazdığı elmi fikirlərinə bir daha mürəciət edək. Mərhum alimin “Divani-Nizami Gəncəvi” (Nizami Gəncəvinin farsca şeirləri və Xədiviyyə nüsxəsində olan türkcə şeirləri) adlı işi 10 ilə yaxın müddətdə onun əsas tədqiqat mövzularından olmuşdur.

“Xədiviyyə nüsxəsi” mərhum prof. dr. Bərat Zəncaninin tədqiqlərində:

Mənim Xədiviyyə nüsxəsini Tehrandə nəşr etdiyimdən 10 il sonra Tehran Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində 30 ildən artıq nizamişünaslıq və “Xəmsə”nin tədrisilə məşğul olan azərbaycanlı alim mərhum professor doktor Bərat Zəncani illər boyu üzərində tədqiqat apardığı “Divan-i Nizami Gəncəvi” [1, s.120] adlı kitabını Tehran Universitetinin nəşriyyatında çap etdirdi. Xədiviyyə nüsxəsi üzərində öz araşdırmaları ilə uzun illər axtarışda olan alim topladığı farsca və türkcə “Divan-i Nizami

Gəncəvi” adlı möhtəşəm əsərində yazırdı: “Demək vacibdir ki, tədqiqat yolu və sözlərin ölçü-biçiminə diqqətli olmaqla, Nizami Gəncəvinin şeirlərinin bir miqdarını bu nüsxədə (Xədiviyyə nüsxəsində) tapırıq və bu iş zaman tələb edir, vəssəlam!” [1, s.120]

2) Prof. dr. Bərat Zəncaninin Xədiviyyə nüsxəsində Nizami Gəncəviyə aid olduğunu bildirdiyi türkcə şeirlər:

1. Xədiviyyə əlyazmasında Nizami Gəncəvinin həzrət rəsul üçün nət olaraq üç dildə – ərəb, fars və türk dilində yazmış olduğu ilk qəsidə:

يا اشرف البريّه يا سيّد الوري
أعليّ إلهه ذاتك قدراً و منزلاً
و الارض اشرفت بك من نور ربّها
مُدّاح شمس وجهك من مطلع الهدي
اي لمعه رحسن تو خرشيد آسمان
ور پايه ز منزل تو عرش ذوالغلا
آنجا كه بحر بخشش تو موج زن شود
ابر بهار غرق عرق کرده از حيا
محفوظقدر قله كوه مقام قرب
مخصوص صدر صفة ايوان كيريا
سر رشته فتوت و سر چشمه كرم
سر دفتر مروت و سرمايه ضيا

Ey şər ilə müxəllədü qovl ilə müstəməd
Vey ismilə Məhəmməd ü vəsf ilə Müstəfa.

İzzü cəlal içində Süleymani-vəqt ola,
Hər mur üzrə kim salasan sayə sən hüma .

Yoğruldu xaki-qalibi-adəm ki, ta bula,
Xişti-vücudinilə şərəf, qəsri-enteha.

İsa çü məqdəmin xəbərini verdi aləmə,
Etdi dəminə mücizi-əhyani, Həqq əta.

Der Xulqünə əzim, oxur Nəfsinə kərim,
Təşrif edib sifatiilə zatını Xuda.

Zatın tənəzzühiilə, sifatin bilinməyə,
Şənində endi sureyi-”Vəlnəcm iza həva”.

Nizami öz “Məsnəvi”lərində əvvəlcə Allahı həmd edir, sonra isə Peyğəmbəri vəsf edir. Nizaminin bu qəsidəsində də qeyd olunan “ya əşrə-fül-bəriyyət və ya seyyid əl-vəra” (Yaranmışların əşrəfi və ey əvvəl və axirətin ağası) misrasını Nizaminin “Şərəfnamə”də Peyğəmbərin tərifində söylədiyi “Kainatın Xacəsi haqqında” hissədə aşağıdakı beytlə qarşılaşdırmaq olar:

گرانمایه تر ، تاج آزادگان گرامی تر آدمی زادگان
[3, s.148]

Azadələrin ən qiymətli tacı,
Adəmdən doğulanların ən əzizi.

2. Nizami Gəncəvinin türkcə “Nərgis” qəsidəsi

Bərat Zəncani Nizami Gəncəvi Divanında yer alan 60 beytlik “Nərgis” qəsidəsindən bəhs etmişdir. Biz burada qəsidədən az bir hissəni nümunə veririk:

Sehrlə şəbədə elmində kəmalı yoxsa,
Bəs nə hiyləylə alır ovcuna azər nərgis?

Ördi üstünə tutub çətri-Süleyman lalə,
Güldi, başınə urub tac-i İskəndər nərgis.

Sanasan düşdi nücum ilə fələk əksi yerə,
Səhni - bağ olalı səbz ilə sərəsər nərgis.

Səlb ü saz ilə zin eylədi hər bir çiçəgi,
Çəmən içində çü ərz eylədi ləşkər nərgis.

Hökm qıldı ki, cahanı tanıda badi-bəhar,
Çün çəmən mülkünə şah oldu müqərrər nərgis.

Ələmü səncəqi-zərkeş nə səbəbdən götürər,
Gər sərir-i-çəmənə olmadı sərvər nərgis.

3. Misirin Xədiviyyə kitabxanasında “Divani-Nizami” dən türk dilində bir qəzəl:

Dedin: etməyəm iraq sana bidad,
Mübarək oldu, ondan etdin azad.

Çü kəsdin başını morği-əsinin,
Gərəksə çüzsün ayağını səyyad.

Nə əsi Xosrovun acıduğundan,
Çü şirin candan ayru düşdü Fərhad.

Rəqibin bən durarkən tökmə qanın
Bəni öldürüb, etmə düşmanı şad.

Pərilər yeri derlər çeşmə olur * ,
Gözümdən getmə bir dəm, ey pərizad!

Nə yoldur eşqinin yolu kim, onda
Qəmü dərdü bəlavü qüssədir zad.

Cəhanın şadisi girməz gözinə,
Olandən könlümüz qüssəylə mötad.

Nizami, adını-sanunı tərək et,
Cəhan içində sən daxi qo bir ad.

4. Türk dilində qəzəl

Gözlərim yaşını gözlər, ol büti-siminbədən,
Nitəkim, gögdə Sürəyya gözlər ahuyi-Xötən.

* Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində eyni fikirləri deyir:

به دل گفتا گرین ماه آدمی بود
کجا آخر قدمکاهش ز می بود
و گر بود او پری دشوار باشد
بری بر چشمه ها بسیار باشد

(Ürəyində dedi: Əgər bu Ay insan idisə, ayağının izi yerdə hanı? Əgər o, pəri idisə, (tapmaq) çətin olar, çeşmələrin üstündə pəri çox olur.)

Xari-hicrin bağrımı dəldi, mənə rəhm etmədin,
Bəs əcəb xurramısın səngin dilü, şirindəhən.

Şimdidən, ey dil, dilər halın müşəvvəş aşıqın,
Hazır ol, vəqtü ki, dedim sənə halı şimdidən.

Xatəmi-hüsn olduğuna hər kim istərsə dəlil,
Bürqəi açıb yüzindən göstərər vəchi-həsən.

Dersəm: - Ey can, gözlərin altında neylər bənlərin,
Der: - Olur müşki-Xətayə nafəti-ahu vətən.

Qəddinə kim baxsa, cana, sərvi, ya ər-ər sanur,
Xəddini* kim görsə, aydır: Yasəməndir, yasəmən!

Ol yüzi cənnət nəzər etsə Nizami xakinə,
Açılır qəbrinə rövzən cənnəti-firdövsdən.

Bu qəzəldə “ahuye-Xötən” (“Xötən ahusu”) obrazının günəşlə eyniləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Şairlər arasında yalnız Nizami Gəncəvi “ahuyi-Xötən” sözünü Günəşə istiarə kimi işlədibdir:

شباھنگام کاهوی ختن گرد
ز ناف مشک خود خود را رسن کرد
هزار آهو بره لبها پر از شیر
بر این سبزه شدند آرامگه گیر

(Xötən – ahusu gecəni dolananda,
Öz müşk göbəyindən boynuna ip saldı.
Dodaqları süd dolu min körpə ahu,
Bu yaşılığın üstündə yataq saldı.)

5. Türk dilində qəzəl

Ey könül, fəryad edib dad umma ol bidaddən
Hökmü çün sultan edər, issi nədir fəryaddən.

* Xədd – üz

Ol ki yillər keçdi də bir dəm məni yad etmədi,
Kəndi yillərdir ki, hərgiz getməmişdir yaddən.

Dil edər çahi-zənəxdanında qəməzəndən həzər,
Həbs içində nitə kim, məhbus olan cəlladdən.

Hər xəmi-zülfün mənimçün qızıdırır atəşdə nəl,
Çün gül üzrə sünbülün olur müşəvvəş baddən.

Xütbeyi-hüsni bülənd avazəsilə Rastdə,
Qəddin adına oxur mörği-çəmən şimşaddən.

Dil səri-küyin qoyub etməz həvəs Darülsəlam,
Hər kişiyyə kəndü şəhri yeg gəlür Bağdaddən.

Ey Nizami, itləri talar rəqibi, xod nolur?
Aşınadan xeyir gəlməz, nə umarsan yaddən.

Burada: “Hər xəmi-zülfün mənimçün qızıdırır atəşdə nəl, Çün gül üzrə sünbülün olur müşəvvəş baddən, – beyti haqqında qeyd edim ki, Nizami məsnəvilərində “odda nal yandırmaq” ifadəsini çox işlətmişdir [1, s.118]. “İqbalnamə” də:

جوان را چو گل نعل برابرش است
چون پیری رسد نعل در آتش است
(اقبال نامه چاپ دانشگاه بیت: 98)

Cavanın nalı gül kimi əbrəşin (atın) üstündədir,
Elə ki, qocalıq yetişi, nal odda yanar.

“Yeddi gözəl”də:

پاسخم داد کاین شبیم خوش باش
نعل شبیدیز گو در آتش باش
چون به افسون در آتش آرم نعل
کهر با را کنم به گوهر لعل
نعلک گوش را چو کردی ساز
نعل در آتشم نهادی باز
(هفت پیکر ، چاپ دانشگاه، بیت 2383،2354،2454)

Cavabımı verdi ki, gecən xeyirə qalsın,
Şəbdizin nalı, qoy, atəşdə qalsın;
Əgər əfsunla nalı oda salsam
Kəhrəbanı ləl gövhərə çevirərəm;
Sən qulağının sırğasını düzəldən kimi,
Mənim nalımı yenidən atəşə atırsan.

“Xosrov və Şirin”də:

به شرط آنکه گر بویی دهد خوش
نهد بر نام من نعلی بر آتش
سر اینجا به بود سرکش نه آنجا
که نعل اینجاست در آتش نه آنجا
(خسرو و شیرین ، چاپ دانشگاه ، بیت 230 ، 2793)

Bu şərtlə ki, əgər xoş ətir saçsa,
Mənim adıma atəşə bir nal qoysun;
Baş burda ucalsa yaxşıdır, orda yox
Ki, nal burda atəşdədir, orda yox.

“İskəndərnamə”də Bərdə hökmdarı Nüşabənin dastanında:

زتابنده یاقوت و رخشنده لعل
خرامنده را آتشین گشت نعل

Yaqut parıltısı və ləl işığından ,
Şan və dövlət sahibinin nalı alovlandı.

İskəndərin Zəngibar şahı ilə döyüşü hissəsində:

که چون شاه چین زین برابرش نهاد
فلک نعل زنگی بر آتش نهاد

Çin şahı(günəş) atını yəhərləyən kimi,
Fələk zənginin(gecənin) nalını od üstünə qoydu.

Daranın öz sərkərdələri tərəfindən öldürülməsi hissəsində:

جهان گرچه آرامگاهی خوش است
شتابنده را نعل در آتش است
[1, s.119]

Dünya gözəl dinclik yeri olsa da,
Tələsənin nalı atəşdədir.

6. Türk dilində qəzəl

Aşağıdakı qəzəl ki, bəzi müzareləri* ərəbcə, bəziləri farsca və bəziləri türkcədir – Nizami Gəncəvidəndir [1, s.120].

Etmədən seyli-fəna ömür diyarını, xərab
خُذْ مِنَ الْعَيْشِ نَصِيبًا مِنَ الْعُمْرِ نِصَابٌ*

فتح باب حرم عشق ز میخانه طلب
رَحِمَ اللَّهُ لِمَنْ عَلَّمَنِي فَتْحَ الْبَابِ*

Eyş et, ey aşıqi-şeyda ki, bəharilə yenə,
زَيْنَ الرُّوضَةِ كَالجَنَّةِ بِالْوَرْدِ وَ طَابَ

Könlünü bənciliyin bir bütə ver kim, deyələr,
يَسِّرَ اللَّهُ لِمَنْ أَحْسَنَهُ حُسْنَ مَابِ

سرو نازي که ز رخساره تو روز شود،
لَوْ تَجَلَّى لَكَ فِي الظُّلْمَةِ مِنْ غَيْرِ جَبَابِ

از غمت آنچه بجان من دلسوخته است
لَوْ وَضَعْنَا أَثْرًا مِنْهُ عَلَي الصَّخْرِ لَذَابِ

Mənə səndən qəmü əndühü bəla oldu nəşib,
قَسَمْتِي مِنْكَ بِلَاءٌ وَ عَنَاءٌ وَ عَذَابِ

Möhnəti-hicrə Nizami necə bir eyliyə səbr,
سَادَاتِي، اِخْتَرَقَ الْقَلْبَ بِشَوْقِ الْاِصْحَابِ

* Müzare-burada “oxşar misralar” mənasındadır.

* Ömrünə düşən nəşibdən bir pay götür.

* Eşq ziyarətəgahını meyxanə ilə fəth eylə,
Allah mənə qarını açmağı öyrədənələrə rəhmət eləsin.

گنج سوداي تو در گنج دلم معتكف است
مَسْكَن الكنز و ماواه خراب و يَباب

Qeyd: Nizaminin üç dildə (farsca, ərəbcə, türkcə) yazdığı bu qəzəli Hafiz Şirazidə qibtə hissi oyatmışdır. Onun iki dildə (farsca, ərəbcə) yazdığı bir qəzəlində Nizamidən təsirləndiyini görürük və şair özü Nizamini yad etmişdir. Əgər Hafiz türkcə də bilsəydi, bu qəzəlini üç dildə yazardı. Budur Hafizin qəzəli:

انت روائح رند الحمى و زاد غرامى
فدای خاک در دوست باد جان گرامى
پیام دوست شنیدن سعادت است و سلامت
من المبلّغ عتّى الى سعاد سلامى
بیا به شام غریبان و آب دیده من بین
بسان باده صافی در آبگینه شامى
اذا تعرّد عن ذی الادراک طائر خیر
فلا تفرّد عن روضها انین حمامى
بسی نماند که روز فراق یار سر آید
رأیت من هضبات الحمى قباب خیامى
خوشا دمی که در ایی و گویمت بسلامت
قدمت خیر قدوم نزلت خیر مقامى
بعدت منک و قد صرت ذائباً کهلال
اگر چه روی چو ماهت ندیده ام به تمامی
و ان دُعیتُ بخلد و صرتُ ناقض عهد
فما تطیب نفسى و ما استطاب منامى
امید هست که زودت به بخت نیک ببینم
تو شاد گشته به فرماندهی و من به غلامى
چو سلک دُرّ خوشابست شعر نغز تو حافظ
که گاه لطف سبق می برد ز نظم نظامى

Yellər əsib yar elindən xoş ətir gətirdi,
Fəda olsun dost torpağına əziz canım!

Dostun söz və peyğamını eşitmək səadət və salamatlıqdır,
Mənim salamımı suada * (məşuqə) kim çatdırar?

* Suad – sevgili, məşuq

Şami-qəribandə gəl və gözümün yaşını gör,
Gecənin qırmızısında safi şərab kimidir.

İdrak diyarında müjdə quşu xoş nəğmə oxusun,
Mənim göyərçinimin həzin fəryadı oradakı çəmən
nəğməsindən ayrı düşməsin.

Yarla ayrılıq günlərinin başa çatmasına çox qalmadı,
Sevgilinin dərgahının yüksəkliyində uca dairəvi ximələri
görürəm.

Nə xoşdur o anlar ki, qapıdan girirsən və salam verirsen,
Sənə qədəmin mübarək, gəlişin xeyir məqamlı olsun,
deyirəm.

Səndən ayrı düşüb hilal kimi incəlirəm,
Sənin o Ay üzünü bir gün tamam görməsəm.

Və o əbədi cənnətə dəvət üçün əhdi pozsam,
Allah bizə təmiz nəfs və rahat yuxu verməz.

Ümidim var ki, tezliklə səni xoşbəxt görəəm,
Sən fərman verməklə şad olasan və mən də sənə qulamlıqla.

Dürr sapıdır, xoş düzülüb, Hafız, sənin gözəl şeirin
Ki, hərdən lütfü Nizami şeirindən alır.

(Filoloji tərcümə Zəhra Allahverdiyevaya məxsusdur)

7. Türk dilində qəzəl

Bu qəzəldən görünür ki, Nizami Kəmaləddin İsfahani sənətini qəbul edib və özünü onunla müqayisə etmişdir. Bu qəzəlin dörd beyti türkcə və dörd beyti farsca yazılmışdır və onun iki mısrası ərəbcədir [1, s.121].

Nigarimin xəyali-zülfü, xalı,
Xəyalımdan dəgil bir ləhzə xalı.

Vüsəlın balını nuş etmədən bən,
Ölərsəm boynuna balın vəbalı.

ز عشق ماھتاب با کمالی
ز شوق آفتاب بی زوالی

ز مویہ کشت جانم همجو مویبی
تنم از نالہ شد مانند نالی

ھر آن کس زان پری رو وصل جوید
أضاع العُمر فی طَلب المحالی

بزیر طاق نیلی چشم شوخش
کان اشمس فی جوف الھلالی

Qoymalı məhü xurşidə ol yar,
Kəməli-hüsnilə hüsni-kəmalı.
Nizami bi nizam etdi kələmın,
Kəməli-nəzmilə nəzmi-kəmalı.

3) Qum şəhərində yerləşən Ayətullah Gülpayqani kitabxanasında saxlanılan türk dilində “Divani-Şeyx Nizami” haqqında

Bu əlyazma isə İranın Qum şəhərində, Ayətulla Gülpayqani kitabxanasında saxlanılan nüsxədir. Bu kitabxanada 12 mindən artıq əlyazması qorunub saxlanılır. O nadir əsərlərin saxlanılmasına tükənməz maraq göstərən nüsxəşünas ustad Əbülfəzl Ərəbzadə orada olan əlyazmalara elmi metodlar əsasında bir önəmli fehrist (kataloq) hazırlamış və şəmsi 1378-ci ildə “Dar ül-Quran” nəşriyyatı tərəfindən 500 tirajda çap etdirmişdir. 850 səhifə həcmində olan bu kataloqda klassik türk, fars və ərəb ədəbiyyatına aid bir çox əlyazması qeydə alınmışdır.

Həmin kataloqda tanıtılan əlyazmalar arasında “Divani-Nizami Təbrizi”!? adı ilə qeydə alınan bir türkcə şeir Divanına rast gəldim. “Divani-Nizami Təbrizi”!? ifadəsini oxuduqdan sonra əlyazmanı əldə etmək üçün Qum şəhərinə getdim və nüsxənin orijinalının fotosunu alıb araşdırma apardım.

Heyrət doğuran odur ki, kataloqun 316-ci səhifəsində “Divani-Nizami Təbrizi”!? ünvanı ilə qeyd edilən əlyazmasının ilk səhifəsinin başında (yəni əlyazmasının başlanğıcında) iri və gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmış

“Divani-Şeyx Nizami” (Şeyx Nizaminin Divanı) adlı əlyazması ilə qarşılaşdım!!!

Qeyd etdiyim kataloqda əsərin heç bir dəlil olmadan “Divani-Nizami Təbrizi”!? kimi qeydə alınmış olduğunu görəndən sonra təəccübləndim və ustad Ərəbzadənin hüzuruna gedib təmənna etdim ki, kataloqun qeydiyyat hissəsində səhvən “Təbrizi” yazılan adı təshih* etsin və gələn çaplarda bu yanlışlığı düzəldib, əlyazmanın adını mətnin özündə olduğu kimi “Divani-Şeyx Nizami” yazsın!

İlk baxışda, əldə etdiyim bu “Divani-Şeyx Nizami” əlyazmasının Misir ölkəsində qədim Xədiviyyə kitabxanasında saxlanılmış əlyazması ilə üst-üstə düşdüyünü aydıncasına başa düşdüm. Təəssüflərlə demək lazımdır ki, yanlış ad altında fehrisdə (kataloqda) qeydə alınan “Divani-Şeyx Nizami” (Şeyx Nizaminin Divanı) indiyədək araşdırmaçıların diqqətindən kənarda qalmalı olmuşdur.

Şəmsəsində** “Divani-Şeyx Nizami” yazılan bu əlyazması haqqında demək vacibdir ki, “Şeyx Nizami” ləqəbi ədəbiyyat tarixində yalnız və yalnız Gəncəli Nizamiyə məxsus olmuşdur və ondan sonra “Nizami” təxəllüsünü götürən şairləri doğulduğu ölkə və ya da doğulduğu şəhərin adı ilə qeyd etmişlər. Məsələn, Nizami Gəncəvi, Nizami Əstərabadi, Nizami Qaramani, Nizami Səmərqəndi, Nizami Buxarayi və başqaları.

Ayətulla Gülpayqani kitabxanasında saxlanılan nüsxə haçansa tərtibçilər tərəfindən “Ətayi Çələbi” adlı bir şairin Divanı ilə bir yerdə cildlənibdir. Divanların yazı şivələri və əlifbalarının qrafikləri və xətt növləri tamamilə fərqlidir. Bir-birilə fərqli olan bu Divanların sətir sayları da fərqlidir. Cəmi 50 vərəqdən ibarət olan “Şeyx Nizami Divanı” əlyazmasının hər vərəqində münəzzəm*** şəkildə 12-13 sətir yer almaqdadır və xəttatının adı “Əbdali Rumi”dir.

“Ətayi Çələbi”inin Divanı isə cəmi 25 vərəqdən ibarətdir və katibinin adı yazıya alınmayıbdir.

“Divan-i Şeyx Nizami”nin katibinə gəldikdə isə, onu deyim ki, əldə edə bildiyim qaynaqlarda “Əbdali-Rumi” təxəllüsü ilə yazan “Bəktaş Qulu Əbdali-Rumi” dən başqa birinə rast gələ bilmədim.

“Bəktaş Qulu Əbdali-Rumi” adı ilə tanınan bir şairin “Bustani-xəyal” adlı bir əsəri 1376-ci şəmsi tarixində Qum şəhərində çap olunubdur.

* Təshih-düzəliş

** Şəmsə – əlyazma üzərində əsərin kimə mənsub olduğunu bildirən və yazılma tarixinin həkk olduğu lövhə.

*** Münəzzəm – əlaqəli

“Şeyx Nizami Divanı”nın üzünü köçürən katib həməən “Bəktaş Qulu Əbdali-Rumi” olmuş olsa, onun istisnalı bir əsərini çap edən Məhəmməd Əli Kuşan yazır: “Bustani-xəyal”ın müəllifi “Bəktaş Qulu Əbdali-Rumi”dir... Nə qədər aradımsa, onun həyatından bir xəbər tuta bilmədim”.

Qeyd edim ki, “Bəktaş Qulu Əbdali-Rumi” istedadlı bir şair və ədəbiyyatşünas olaraq diqqəti cəlb edir. Məhəmməd Əli Kuşanın yazdığına görə, Bəktaş Qulu Əbdali-Rumi hicri qəməri 10-cu əsrdə (h/q. 946-cı ildə) 400 adda şairin fars dilində olan şeirlərinin mətlə beylərinin tərkiblərindən ibarət bir kitab – “Qəzəllər Divanı” tərtib etmişdir. O, həmin kitabının son maddeyi-tarixini əbcəd üsulu ilə yazaraq, öz təxəllüsünü də qeyd etmişdir:

توفیق رفیق گشت چون آمالم
هر روز فزود چون دولت و اقبالم
اتمام چو یافت این مطالع تاریخ
جویند ز بکتیش قلی ابدالم*

Tövfiq (Allahın yardımı) amalıma dost olduğu üçün,
Hər gün bəxtimi, iqbalımı artırdı.
Bu tarixi mütaləni tamam edəni
Axtarsalar-Bektiş Qulu Əbdaləm.

O, kitabının başlanğıc bölümü olan “Bismillah” bölümü Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisində məşhur – Bismillahir Rəhmanir Rəhim, Həst kelid-e dər-e gənc-e həkim – mətləsinə uyğun olaraq “Bismillahir Rəhmanir Rəhim // Həst essemillah irrəhman irrəhim” beytilə başlayır. Sonra da “D” rədifli qəzəllər arasında Nizamidən olduğuna itminanlı** olaraq farsca bu beyləri gətirmişdir:

گذشت آنکه به دست من اختیاری بود
که سیل عشق تو همچون خَسَم زجای ربود (نظامی)

Əlimdə ixtiyarım var idi, ötüb keçdi,
Ki, eşqinin seli məni çöp kimi yerimdən alıb apardı.
(Şeyx Nizami)

* Hicri/qəməri ili 946.

** İtminanlı – yəqinliklə, əminliklə.

مرا هر گه خیال خالی او در چشم تر گردد
به جای مردمک بنشیند و نور بصر گردد (نظامی)
Onun xalının xəyalı hərgəh gözümdə canlanır,
Göz bəbəyimdə oturur və bəsər nuruna döner.

Hərəsi ayrı-ayrı qəzəlin tərkibi olan bu iki beyt şeir bu günədək üzə çıxarılan Nizami Divanı nüsxələrinin heç birində qeydə alınmamışdır və bu onu göstərir ki, hələ də Şeyx Nizaminin dağınıq düşən şeirləri toplanılmamış qalır. Qəzəllərin mətlə beyti kimi verilən bu iki beytdən məlum olur ki, “Bəktəş Qulu Əbdali-Rumi” Şeyx Nizamiyə sayğılarından dolayı onun öz beytlərini qəzəllərin əvvəllərinə salmış və onun əsərlərini ehtiramla yad etmişdir. Əgər bu şəxs, yəni “Bəktəş Qulu Əbdali-Rumi” Ayətullah Gülpayqani kitabxanasında saxlanılan nüsxənin ilkin səhifəsində, iri xətt ilə “Divan-i Şeyx Nizami” sözünü yazan “Əbdali-Rumi”dirsə, Divanın üzünün köçürülmə tarixinin hicri-qəməri 10-cu əsrin (XVI əsr) birinci yarısında olduğu ehtimalı uyğun görünür. Buna görə ki, müəllif özünün “Bustani-xəyal” əsərini 946-cı hicri-qəməri ilində sona yetirmişdir. Əlbəttə ki, bu zəminədə axtarışdayıq və zaman gələcəkdə öz aydınlığını, həmişə olduğu kimi, bu “başı macəralı” əsərə də gətirəcəkdir.

Mən ötən ilin son günlərində Ayətullah Gülpayqani kitabxanasında saxlanılan “Divani-Şeyx Nizami” nüsxəsi haqqında ilkin fikirlərimi, ilk dönə olaraq, Tehranda nəşr olunan dəyərlı “Xudafərin” aylıq jurnalının 199-ci sayında vermişəm və Divanın mətnini çağdaş əlifba ilə həmin jurnalın 201-ci sayında nəşr etdirmişəm.

Qeyd etməliyəm ki, Gəncəli Nizaminin türkcə şeirləri zaman sürəsində başqa Nizami təxəllüslü şairlərlə qarışıq düşüb və onların dövründə cərəyanda olan ədəbi dilin normalarına malik olubsa da, böyük Nizamiyə məxsus məzmun və üslub xüsusiyyəti özünü qoruyub saxlaya bilibdir. İstərdim örnək olaraq işarə etdiyim məsələyə diqqət edək.

Əldə etdiyimiz “Divani-Şeyx Nizami”də bəzi beytlər vardır ki, Şeyx Nizaminin öz dövrünün çağdaş ədəbiyyatının məzmun və şeir üslubuna uyğun olduğunu professor, doktor Bərat Zəncani tərtib etdiyi “Nizami Gəncəvinin Divanı” [1] əsərində isbat etmiş və bəzilərini də professor, doktor Hüseyn Məhəmməzadə Sədiq mənim tərtib etdiyim “Türkcə Divanı-Nizami Gəncəvi və Nizami Qaramanı” kitabım haqqında yazdığı elmi-tədqiqi məqaləsində isbat etmişdir [4]. Yetərlidir ki, hər iki alimin verdiyi örnəklərə diqqət edək:

Sənai:

همچو تصحيف قبا باد و مقلوب كلاه
دشمنت اعنى هلاك و حاسدت اعنى فنا
(Qəbası pozulsun və külahı məğlub olsun,
Düşmənin həlak və həsəd aparının fəna olsun)

Şeyx Nizami Divanı:

Sənə düşmən olanın olsun libası dayıma,
Təndə təshifi-qəba vü başda məqlub külah.

Zəhir Fəryabi (1160-1202)
نه کرسی فلک نه‌د انديشه زیر پای
تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان نه‌د
(Fikir doqquz fələk kürsüsünü ayağının altına,
Qızıl Arslanın rikabını öpmək üçün qoyar)

Şeyx Nizami Divanı:

İrməyə qədrin rikabın öpməyə dəsti-xəyal,
Gər tokuz kürsüsün əflakın qoya təhtülqədəm.

Əmiri Müəzzi:

نعلی زده از زرّ عیاری (قیزیل نال) گویی
بر گوش سپهر گوشواری گویی
Bir nəl vurub, əyyarlıq qızıldır, sanki,
Asımanın qulağında güşvardır sanki.

Şeyx Nizami Divanı:

Nəli-payi-əsbinə bənzətməsə özün hilal,
Olmaz idi guşeyi-guşı-fələkdə güşvar.

Kəmaləddin İsfahani:

زلف تو بر بنا گوش ثعبان و دست موسی
خال تو در زرخدان هاروت و چاه بابل

(Bənaquş üstündə zülfün sobanü-dəsti Musadır,
Zənəxdanındakı xalın Babil quyusundakı Harutdu.)

Şeyx Nizami Divanı:

Ol zülf, ol bünaquş, söbanü dəsti-Musa,
Ol xalü ol zənəxdan, Harut ü çahi-Babil.

Kəmaləddin İsmayıl:

در خط شب نمایش برر هگذار فکرت
از گوهر معانی افروخته مشاعل
(Gecənin xəttində sənin fikrinə yol göstərən,
Məna gövhərindən məşəl yandırır.)

Şeyx Nizami Divanında:

Rayin şüası ilə afaq rövşən idi,
Mahi-fələkdə əncüm yandırmadan məşail.

Yenə orada:

Ətbaği-asımanı qəhrin oda yaxardı,
Gər ara yerdə lütfün olmasaydı hail.

Əsirəddin Əxsikəti:

مدح خدایگان را پایان پدید ناید
لیکن پرید فکرت بیرون شد از منازل
(Xudaların mədhi sona yetməz,
Lakin fikrin uçdu, mənzildən kənar oldu.)

Şeyx Nizami Divanında:

Çün zatı vəsfə gəlməz, ey dil, sözü unutma
K, ola südə* müncərr**, xətm eyləyib dua qıl.

* Südə – baş ağrısı

** Müncərr – nəticələnen, axıra çatan.

Nizami Gəncəvinin öz dövrü və ondan qabaqkı illərdən, ərəb istilasından bəri, mədrəsələrdə tədris olunmayan türk dilimiz təbii ki, mədrəsələrdə tədris olunan ərəb və fars dillərindən geridə qalmalı olubdur. Elə ona görə, biz ötən minillikdən bu yana və daha artıq bir çox ədəbi istilahlaramızı, sufi istilahlaramızı və elmi istilahlaramızı ərəb, ya da fars dili fondundan götürmüş və alınma lüğət kimi işlətmişik. Uzun zamanlar sü-rəsində həmin alınma sözləri dilimizin yatarına salıb və mənimsəmişik.

Təəssüflərlə deməliyik ki, türkcəmiz uzun əsrlər boyu rəsmi bir ədəbiyyat olaraq mədrəsələrdə öyrəncilərə tədris olunmadan öz söz mənbəsinə, öz kökündə yaranan istilahlarla doldura bilməmiş və yabançı dillərin söz xurcunundan borc almış və hətta bəzən tələffüzlərdə o dillərin dil qaydalarına da tabe olmuşdur. Ərəb dili bizə dini inancları aşılmaq üçün və fars dili isə daha irəlilərdən bəri ərəb dililə qaynayıb qarışdığına görə hakimiyyət Divanxanalarımızda hakim olmuş və Divan ədəbiyyatı dili kimi də öyrənilmişdir.

Şeyx Nizaminin Türk Divanında işlənən atalar sözlərinə, musiqi istilahlara və ədəbi məsəllərə (ədəbi istilahlara) diqqət yetirmək lazımdır. Şeyx Nizaminin Türk Divanındakı şeirlərdə gələn musiqi istilahlarının, atalar sözləri və deyimləri və ədəbi istilahların örnəklərini Şeyx Nizaminin “Xəmsə”-sində də aydıncasına tapa bilirik. İstərdim sözü gedən mövzuların örnəklərinə bir daha diqqət edək.

Türkcə “Divani-Şeyx Nizami” və “Xəmsə”-də olan oxşar musiqi istilahları və musiqi alətləri:

“Xosrov və Şirin”də:

ملک سرمست و ساقی باده در دست
نواى چنگ ميشد دست در دست
(Məlik sərməst və saqi əlində badə,
Çəng nəvası əldən ələ yayıldı)

Yenə orada:

شگفته چون گل نوروز و خوش رنگ
به نوروز این غزل در ساخت با چنگ
(Novruz gülü kimi xoş rəngli açıldı,
Novruza çəngdə bu qəzəli qoşdu)

Divani-Şeyx Nizami:

İllər dürür ki, Zöhrə təlimi-saz ilə,
Bəzmində tutmağa çəng olmadı dəxi qabil.

Yaxud:

Zöhrə, qanunü, günəş dəf dəpərdər ahəng üçün,
Çənginə ol mütrübi- məhruy,çün kim, çəng alır.

Yaxud:

Mütriba, dur ney ü qanun ilə işrət sürəlim,
Hasidin yüzünü dəf, qamətini çəng edəlim.

“İskəndərnamə”də:

چو بر زد دلاویز چنگی به چنگ
چنین قولی از قند عتاب رنگ

Gözəl çəngçalan çəngi vuran kimi,
İnnab rəngli qənddən belə qövli (dinlədi)

Divani-Şeyx Nizami:

Mütrüb çü qövlunu yenə Üşşaqə edə çənginin,
Can rıştəsindən eyləsin ol tarü ney ahənginin.

“Xosrov və Şirin”də:

نوا را پرده عشاق آراست
در افکند این غزل را پرده راست
(Musiqini Üşşaq pərdəsində çaldı,
Bu qəzəli Rast pərdəsinə atdı)

Yenə orada:

نکیسا بر طریقی کان صنم خواست
فرو گفت این غزل در پرده راست

(Nəkisa o sənəmin istədiyi yolla,
Bu qəzəli Rast pərdəsində oxudu)

Divani-Şeyx Nizami:

Xütbeyi-hüsni bülənd avazəsilə Rastda,
Qəddin adına oxur mürği-səhər şimşaddən.

قانون=موسیقی آلتی “Qanun”= musiqi aləti:

قانون مغنیان بغداد
بیاع معاملان فریاد

– şəkildə Nizami “Xəmsə”sində işlənmişdir. Türk Divanında da bu alətin adı yer almaqdadır. Divani-Şeyx Nizami:

Qanımi tök, etmə nalan, hicr ilə qanun kimi,
Çün məsəldır dedilər: qan ilə qanun eyləmə!

Türkcə “Divani-Şeyx Nizami” və “Xəmsə” də olan eyni təşbihlər, oxşar ibarələr və ədəbi istilahlər:

بورج آبی / مطر -Bürçü-abi – Su bürcü /mətər-yağış:
“Xosrov və Şirin”də:

فشانده از دیده باران سهابی
که طالع شد قمر در برج آبی
(Gözündən bulud kimi yaş saçıldı
Ki, Ay Su bürcündə doğmuşdu)

Divani-Şeyx Nizami:

Yüzün xəyalı gözümdə, əcəbmi, ağılsam
Ki, bürcü-abiyə gəlsə günəş, mətər görünər.

چشمه / پری -pəri/ çeşmə:
“Xosrov və Şirin”də:

وگر بود او پری دشوار باشد
پری بر چشمه ها بسیار باشد
Əgər o, pəri idisə, tapmaq çətin olar,
Çeşmələrdə pəri çox olur.

Divani- Şeyx Nizami:

Xəlq derlər kim, olar çeşmə pərilər vətəni,
Sən pərisən ki, məgər gözlərim oldu vətənin.

Yenə orada:

Divani-Şeyx Nizami:
Pərilər yeri derlər çeşmə olur,
Gözümdən getmə bir dəm, ey pərizad!

(باشی جوشماسی) – Nərgiz (başın coşması) məcazi:

“İskəndənamə”də:

بنفشه دگر باره شد مشکپوش
سر نرگس آمد زمستی به جوش
(Bənövşə yenə də müşk qoxulu oldu,
Nərgizin başı məstlikdən cuşə gəldi)

Divani-Şeyx Nizami:

Çizqinər başı,qaralar gözü, zəmanında məgər,
Sədrei-ğaliyəni eylədi mənzer nərgis.

گل لشکر -Gül ləşkəri, ordu

“Məxzənül-əsrar”(“Sirlər xəzinəsi”) da:

تا به حمل تخت ثریا زده
لشکر گل خیمه به صحرا زده
(Sürəyyanın taxtını Həməldə qurdu,
Gül ləşkəri (olan) ximəsini səhrada qurdu)

Divani-Şeyx Nizami:

Ləşgəri-urdı çü cəm eylədi bu surət ilə,
Ləşgəri-bərdi, həlak eylədi, yeksər nərgis.

باشدان آياغا گوز اولماق -” başdan ayağa göz olmaq” ifadəsi:

“İskəndərnamə”də:

همه دیده گشته چو نرگس تنش
نگشته یکی خار پیراهنش
(Onun bədəni nərgiz kimi başdan ayağa göz oldu,
Göynəyində bir dənə də olsun tikan yox idi.

Divani-Şeyx Nizami:

Başdan ayağa göz oldu yüzünü görməkçün,
Ey yüzü gül, saçı sünbül, boyu ər-ər nərgis.

پادشاه = آفتاب / گونش -”**Günəş =aftab=padşah**” obrazı:

“İskəndərnamə” də (“Şərəfnamə” hissəsində) Atabəy Cahan Pəhləvanın oğlu Sultan Nüsrət əd-Din Əbu -Bəkr Bişkinin mədhində:

به بزم آفتابیست افروخته
به رزم اردهایی جهان سوخته
(Bəzmdə nur saçan bir günəşdir,
Döyüşdə dünyanı yandıran əjdahadır)

Yenə “İskəndərnamə” əsərinin (“İqbalnamə” hissəsində) Məlik İzzədinin mədhində:

تو آن آفتابی در این روزگار
که هم تیغ گیری هم روزگار
(Sən o günəşsən ki, bu rüzgarda
Həm qılıncı tutmusan, həm zamanı)

“Yeddi gözəl” əsərinin “Xoşbəxt padşah Əlaəddin Körpə Arslana dualar” hissəsində:

آفتاب است شاه عالمتاب
دیده من شد برابرش آب
(Aləmi nurlandıran şah günəşdir,
Onun bərabərində mən su (nəm) görüldüm)

Divani-Şeyx Nizami:

Olmuşam, şaha, həqarət torpağında payımal,
Məni torpaqdan götür, çün sən günəşsən, mən də nəm.

كعبه / رخ - Üz / Kəbə

“Leyli və Məcnun”da:
ای کعبه من حریم رویت
محراب من آستان کویت
(Ey üzünün hərimi mənim Kəbəm olan,
Evinin astanası mənim mehrabımdır)

Divani-Şeyx Nizami:

Kim bənzər ona kim, tuta qədri- bəratdə,
Səhn-i hərimi-Kəbə yüzün sərbisər çıraq.

چراغ / رخ – Üz-çıraq

“Leyli və Məcnun”da:

زلفش چو شبی رخس چراغی
با مشعله ای به چنگ زاغی
(Zülfü gecə kimi, üzü bir çıraq,
(Qara) qarğa caynağında bir məşəl)

Divani-Şeyx Nizami:

Gördüm yüzünü qamətin üstündə, ey sənəm,
Sandım ki, şaxi-sədrədə tutdu məqərrər çıraq.

شاه آفاق / خسرو آفاق - Xosrovi- afaq, şahi-afaq (dünya şahı)
“İskəndərnamə”də:

چه مقصود بود شاه آفاق را
که نو کرد نقش این کهنه طاق را
(Şahi-afaqın məqsədi nə idi
Ki, bu köhnə tağın (dünyanın) nəqşini təzələdi)

Divan-i Şeyx Nizami:

Kimdir ol xosrovi-afaq, Məhəmməd xan kim,
Gərdi-rahindən edər didə münəvvər nərgis.

چتر سیاه - çətri-siyah (Qara çətir)

“Leyli və Məcnun”da:

من شاه مگر تو چتر شاهی
گر چتر نه ای چرا سیاهی
(Məgər mən şaham ki, sən qara çətirsən?
Çətir deyilsənsə, niyə qarasan?)

Divan-i Şeyx Nizami:

Necə kim, fərraşi- çapık şiveyi-ləylü nəhar
Gəh döşüyə fərşi-əğbər, gəh tuta çətri-siyah.

شیر و آهو – şir və ahu

“Leyli və Məcnun”da:

افتاده ز میش گرگ را زور
برداشته شیر پنجه از گور
سگ با خرگوش صلح کرده
آهو بره شیر شیر خورده
(Qoyun canavarın zorundan qurtulmuşdu,
Şir öz pəncəsini gurdan çəkmişdi.
İt dovşanla sülh bağlamışdı,

Ahunun balası şirin südünü əmiridi)

Divani- Şeyx Nizami:

Sərvərə, axır yaşağın irişə bir həddə kim

Şirü ahu həmdəm olub, sülh edə gürgü gənəm. *

Rum ləşkəri-Həbəş - لشکر روم - زنگی:

چو شاهنشاه صبح آمد بر اورنگ

سپاه روم زد بر لشکر زنگ

(Şahənşah sübh taxta çıxan kimi,

Rum ordusunu Həbəş qoşununa vurdu)

Divani-Şeyx Nizami:

Zülfi ki, xəttinə dəlil olur yüzündən xalınə,

San şahi-Çin ləşgər çəkər, mülki-Həbəşdən rəng-üçün.

نهب / ابلق – nəhib(qorxu),əbləq (iki rəngli dünya və ala at mənasında)

“Məxzənül əsrar”(Sirlər xəzinəsi) da:

چون قدمت بانک بر ابلق زند

جز تو که یارد که انالحق زند

(Qədəmin əbləq üzərində səs salan kimi,

Səndən başqa kim “Haqq mənəm” söylər?)

Divani- Şeyx Nizami:

Düşərdi möcüzünlə bir əbləq yola nəhib,

Bassan rıkabə ayağını qəsd edib gəza.

گۆز - کورپو / قاش - göz-qaş/körpü

زمانی پل بر آب چشم بستى

گهی بر آب چشمه پل شکستى

(Gah gözünü suyun üstündə körpü (kimi) bağlayırdı,

Gah da çeşmənin suyu üzərindəki körpünü sındırırdı)

Divan-i Şeyx Nizami:

Fırqətində gözüm üstündə görən qaşımı dir?

Körpü kim yapıdı, əcəb üstünə Nil ü Arazın.

* Gənəm – qoyun(ərəbcə)

nöqteyi-mövhum (xəyali nöqtə) – gözəlin ağzının mövhum nöqtə kimi kiçikliyinə işarə.

“Xosrov və Şirin”də:

رخ از باغ سبک روحی نسیمی
دهان از “نقطه موهوم” میمی
Üzü ruh bağından əsən yel kimi,
Ağzı bir “mim” – nöqteyi-mövhum kimi.

Divani-Şeyx Nizami:

Bir türfədür ki, nöqteyi-mövhum dirkən,
Qismət ola, diyə bən, umaram dəhanını.

Pəri/viranə - پری/ویرانه

“Xosrov və Şirin”də:

پری را هم دل دیوانه جوید
در آبادی نه در ویرانه جوید
Pərini həm divanə könül axtarar,
Abadlıqda yox, viranədə axtarar.

Divani-Şeyx Nizami:

Deyirlər pərilərin yeri viranələr olur,
Məskən, yeridir, eyləsə könlüm xərabanı.

Xal/ Həcərül-əsvəd – خال/حجر الاسود

Nizami Gəncəvi “Sultani-Kəbə” qəsidəsində:

ترکیست تازی اندام وز بهر دلستانی
بر عارض سپیدش خال سیه ز عنبر
[5, s.316]

Ərəb əndamlı türkdür və könül ovlayar,
Ağ üzündə ənbərdən qara xalı.

Yenə orada:

هر جا که هست مشکى جادر حرير دارد
آن مشک خال از آن شد زیر حرير اخضر

[5, s.317]

Harda ki, bir müşk var, ipək çadırı olur,
Müşk xalı o üzdən yaşıl ipək altındadır.

Divani-Şeyx Nizami:

Çün yüzün Kəbə vü xalın həcərül-əsvəd imiş,
Ləbü zülfünə çün həlqeyi- Zənzəm deməyim?

**علم و سنج زركش = بايراق / Ələmü səncəqi-zərkeş (Bayraq
və qızıl sancaq)**

“Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) əsərində:

زهد نظامي که طرازي خوش است
زیر نشین علم زركش است
Nizaminin zahidliyi elə bir ali ucalıqdadır ki,
Zərkeş ələmin (qızıl bayrağın) altında oturmuşdur.

Divani-Şeyx Nizami:

Ələmü səncəqi-zərkeş nə səbəbdən götürər,
Gər səriri-çəmənə olmadı sərvər nərgis.

سپر / گل نیل = نیلوفرگولو / sipər (qalxan) / güli-nil= Nilufər gülü

“Leyli və Məcnun”da:

نیلوفر از آفتاب گلرنگ
بر آب سپر فکنده بی جنگ
Gülrəngli günəşin (istisindən) nilufər
Sipərini (qalxanını) döyüşsüz suyun üzünə atmışdı.

“Xosrov və Şirin”də:

چو عاجز گشت از این خاک جگر تاب
چو نیلوفر سپر افکنده بر آب

Bu ciyəryandıran torpağın əlində aciz qalanda,
Nilufər kimi suyun üzünə sipər(qalxan) atdı.

Divan-i Şeyx Nizami:

Lacivərdi sipəri verdi güli-nil əlinə,
Ördü öz başınə altın sulu məğfər nərgis.

یار گندمگون = محبوب – **yari-gəndümgun (buğdayi üzlü yar -sevgili)**

Farsca qəzəlində:

جو به جو محنت من زان رخ گندمگون است
که همه شب رخ چون کاهم از آن پر خون است

[1]

Arpa-arpa möhnətim o buğdayi üzündəndir
Ki, bütün gecəni saman kimi (saralmış) üzüm qanla dolur.

Divani-Şeyx Nizami:

Danei-xali-siyahı yari-gəndümgunümün,
Odlara yandırdı qəmdən xirməni-canı, dürüst.

اوره کدن یانماق = مجمر تن / عود = **Məcməri-tən (bədən manqalı) / ud=ürəkdən yanmaq**

“İskəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsində:

از این جنبش آن بود مقصود من
که خوش بو کنی از مجمر عود من
Bu gedişdən mənim məqsədim o idi
Ki, manqalımın udundan xoş ətirli olasan.

Divani- Şeyx Nizami:

Məcməri-təndə, Nizami, dil ü can odunu yax,
Gər dilərsən, k,edə ətrafı müəttər* nəfəsin.

* Müəttər – ətirli

Gözə barmaq qoymaq=itaət etmək (= اطاعت انتمک)

“Xosrov və Şirin”də:

نهاد انگشت بر چشم آن پری وش
زمین را بوسه داد و کرد شب خوش
O pəriüzlü gözünün üstünə barmağını qoydu,
Torpağı öpdü və “gecən xeyirə qalsın” – dedi.

Yenə orada:

زبانش کرد پاسخ را فراموش
نهاد از عاجزی بر دیده انگشت
Dili cavab verməyi unutdu,
Acizanə barmağını gözünün üstünə qoydu.

Divani- Şeyx Nizami:

Ol şahın gərdi-səməndindən edin sürmə, dedim,
Qoydu barmaq gözə “Bər çeşm” deyü hər nərgis.

rüzeyi-Məryəm = səssiz dözmək, oruc: -روزه مریم= سس سیز دوزمک

وگر گوید به شیرین کی رسم باز
بگو با روزه مریم همی ساز
Əgər desə ki, Şirinə nə vaxt çataram,
De, hələ rüzeyi-Məryəmlə keçin.

چو مریم روزه مریم نگهداشت
دهان بر بست ار آن شکر که شه داشت

Məryəm elə ki, rüzeyi-Məryəm* tutdu,
Ağzını bağladı şah şəkərindən.

Divan-i Şeyx Nizami:

* Rüzeyi-Məryəm – Məryəm orucu

Vəslətin eydinə irəm deyəsən İsa dəmin,
İllər olmuşdur ki, könlüm, rüzeyi-Məryəm tutar.

قبا اتمک = یاخا آچماق – qəba etmək=yaxa açmaq
“Xosrov və Şirin”də:

گل از هر منظری نظاره میکرد
قبای سبز را صد پاره می کرد
Gül hər çəməndən baxırdı,
Yaşıl qəbasını yüz parə edirdi.

Divani-Şeyx Nizami:

Ruxların şövqilə, ey dilbər, çəməndə hər səhər,
Gül qəba eylər qəbasını gəribanım kimi.

سو اوستونده سجاده سالماق = صوفیانه آغلاماق
salmaq = sufiyanə ağlamaq.

چون سر سجاده بر آب افکنند
رنگ عسل در مئی آب افکنند
Elə ki, səccadənin ucunu suyun üstünə salırlar,
Rəngi-əsəli* mey suyuna salırlar.

Divani-Şeyx Nizami:

Yar eşqində, Nizami, oda sal xirqəni sən,
Sufi səccadə əgər saldısı ab üstündə.

ملا مت اوخو / تیر ملا مت -tir-e məlamət/məlamət oxu
“Xosrov və Şirin”də:

ز تو کامی ندیده در زمانه
شده تیر ملا مت را نشانه
Səndən dünyada bir kam almamışam,
Məlamət oxuna nişan olmuşam.

* Rəngi-əsəl-bal rəngi. Bu məcazda dərvişlərin paltarını nəzərdə tutulur- Z.A.

Divani-Şeyx Nizami:

Mehrində ol mələmət oxuna nişanədir,
Eşqə nişan dilərsə, ola nişan dəxi.

حېش لىشگرى = محبوبون ساچلارى
Həbəş ləşgəri = məhbubun saçlarına
məcəz olaraq.

“Yeddi gözəl”də:

شاهی آمد برون ز طارم خویش
لىشگر روم و زنگش پس و پیش
Sanki bir şah öz qəsrindən çıxdı,
Rum və zənci qoşunu öndə və arxada.

Divani-Şeyx Nizami:

Can ü dil Misrini lütfilə imarət edəgüz,
Olmadan Ruma Həbəş ləşgəri piruz hənuz.

غېب = معلق - آبی - müəlləq* = qəbqəb**

زىخ را چو بر سازم از زلف بند
به آب معلق در آرم کمند

“İskəndərnamə”də:

Çənəmi, zülfümdən bənd düzəldib,
Abi-müəlləq tək kəməndə salaram.

Divani-Şeyx Nizami:

Yeridir, olsa ləqəb cami-mürəvvəq*** ləbinə,
Yaraşır abi-müəlləq dərsəm qəbqəbinə.

* Abi-müəlləq – asılmış su

** Qəbqəb – buxaq

*** Cami-mürəvvəq – saf, şəffaf şərab

Atəşdə nal= qızgın olmaq, alışmaq – نعل در آتش= قیزغین اولماق، آلیشماق

نعلک گوش را چو کردی ساز
نعل در آتشم نهادی باز
Sən qulağının nalcığını (sırğasını) sazlayanda,
Nalı yenidən atəşimə atırsan.

به شرط آنگه گر بویی دهد خوش
نهد بر نام من نعلی در آتش (خمسه)

Divani-Şeyx Nizami:

Hər xəmi-zülfün mənimçün qızdırır atəşdə nəl,
Çün gül üzrə sünbülün olar müşəvvəş* baddən.

Şəkər tüngü= ağız - تونگ شکر = آغیز

“Xosrov və Şirin”də:

ملک بر تنگ شکر مهر بشکست
که شکر در دهان باید نه در دست

Şah şəkər tüngünün möhrünü qırdı
Ki, şəkər gərək ağızda olsun, əldə yox.

Divani-Şeyx Nizami:

Ağzına nisbət edərsə, özünü tünqi-şəkər.
Aləmi başına tünqi-şəkərin təng edəlim.

Tapança vurmaq=şillə vurmaq - تپانچه اورماق: شیلله له مک

زنم چندان تپانچه بر سر و روی
که یارب یاری خیزد ز هر سوی (خمسه)
Üzümə, başıma o qədər tapança(şillə) vururam ki,
Hər yandan “Yarəb, Yarəbi” sədası qalxır.

* Müşəvvəş olmaq – dağınıq, pərişan.

Divani-Şeyx Nizami:

Hüsnün şapalaq vurdu məhə xəşm edib, şəha,
Ol pəncənin nişanı yanağındadır dəxi!

**یئللار آسمان: گویلرین یئرلاماسی (فیرلانماسی)
yıllar asiman-göylərin yırılanması (fırlanması)**

“İskəndərnəmə”nin “İqbalnəmə” hissəsində:

زمین گشته چو آسمان بی قرار
معلق زن از بازی روزگار
Yer asiman kimi qərarsız fırlandı,
Rüzgarın oyunundan mayallaq vurdu.

Divan-i Şeyx Nizami:

Mehri-ruxun fütadəsi, ancaq zəmin degil,
Sərgəşte ol həvadə yıllar asiman dəxi.

حوض کوثر - Hövzi-kövsər (kövsər hovuzu) = gözəlin çənəsi

“Leyli və Məcnun”da:

حوضی شده چون فلک مدور
پاکیزه و خوش چو حوض کوثر
Dairəvi fələk bir hovuz oldu
Hövzi-kövsər kimi pakizə və xoş.

Divani-Şeyx Nizami:

Ol ləbi-meyqun, zənəxdan üzrə, ey huri-behişt,
Cami-ləlindir qomuşlar hovzi-kövsər üstünə.

**امی گویا - Ümmiquya = Məhəmməd Peyğəmbərə (s.) aid məcazdır.
Nizami Gəncəvi “Xəmsə”də bu ifadəni işlətmişdir.**

“Sirlər xəzinəsi”ndə:

امی گویا به زبان فصیح
از الف آدم و میم مسیح
Fəsahtli dil ilə ümmiquya,
Adəmin “əlif”indən və Məsihin “mim”indən (danışır).

Divani-Şeyx Nizami:

Sən ümmətəni zikr edisən nəfsinidən qıyıb,
Anda ki, nəfsi-nəfsi diyə, cümlə ənbिया.

شربت قاتل - şərbəti-qatil= abi-həyat qatil

Farsca qəzəлиндə:

مرا از بحر جانانی نظامی شربتی باید
چه شربت؟ شربت قاتل! چه قاتل؟ قاتل جانها
Nizami, mənə cananlıq dəryasından bir şərbət gərəkdir,
Nə şərbət? Şərbəti-qatil! Nə qatil? Canlar qatili! [1]

Divani-Şeyx Nizami:

Ləli-həyatbəxşin qanım tökərsə hökmü,
Çün taleyimdən olur abi-həyat qatil!

خال/حبش-امیر حبش - Xal, Həbəş=əmiri-Həbəş

Farsca qəzəлиндə:

ختنی جمالی ای مه، ز حبش چه نام داری
بجز از خطی و خالی ز حبش کدام داری
Ey Xotən camallı Ay! Adın nədən həbəşidir,
Xəttü-xalından başqa səndə həbəşlik nə var?

Divani-Şeyx Nizami:

Xalın kimi əmiri-Həbəş kim, görüb dūrür
Kim, təxtgahı Ac ola və sayəban-müşk.

Nəticə / Conclusion

Təqdim olunan məqalədə prof.dr.Bərat Zəncaninin Xədiviyyə nüsxəsində Nizami Gəncəviyə aid olduğunu bildirdiyi türkcə şeirlər haqqında məlumat verilmiş və görkəmli alimin araşdırmalarını diqqətə çatdırılmışdır.

Həmçinin son dövrlərdə əldə etdiyim Şeyx Nizami Divanının Ayətulla Gülpayqani kitabxanasında saxlanılan bir nüsxəsi üzərində də araşdırmalar aparılmış və bu nüsxənin Nizami Gəncəvinin türkcə şeirlərindən ibarət olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Divan-e Nizami Gəncəvi (Nizami Gəncəvi Divanı), dr.Bərat Zəncani /çap: Tehran Universtetinin nəşriyyatı/1391, Günəş ili
2. Nizami Gəncəvi. Divan (Xədiviyyə nüsxəsi), Sədyar Vəzifə (Eloğlu) Tehran, 1381, nəşr: Əndişei-nov.
3. نظامی گنجوی، شرفنامه چاپ دانشگاه بیت 148
4. Divani-Nizami Gəncəvi və Nizami Qaramani /Sədyar Vəzifə (Eloğlu) çap: Tehran, 1393 – nəşr-e Pərdisan.
5. Gəncineyi-Gəncəvi/Vəhid Dəstgirdi.

О ДВУХ РУКОПИСЯХ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ШЕЙХУ НИЗАМИ

Садьяр Вазифа (Элоглу)

Ученый-исследователь

Первый издатель тюркского дивана Низами Гянджеви. г. Тебриз.

Аннотация. Рукопись «Дивана» шейха Низами имеется в библиотеке Хадивия Египта (Султанская библиотека Египта) в Каире. Был опубликован каталог рукописей, принадлежащих библиотеке. Автор каталога “Али Эфенди Хелми Дагестани”, впервые напечатанного в 1306 г. хиджры в османской типографии Каира, упоминает о таком собрании из шести книг, собранных в одном томе, в “Эльмул-Адаб уль-Фарси”. Раздел персидских и турецких рукописей: 1 Дивани-Низами; 2. Дивани-Хатифи; 3. Дивани-Масуд; 4. Дивани-Хатами; 5. Дивани-Фатхи; 6. Трактат на персидском языке (автор неизвестен).

Через 10 лет после того, как я опубликовал в Тегеране свой экземпляр “Хадивия”, покойный профессор доктор Барат Занджани, азербайджанский ученый, более 30 лет преподававший «Хамсу» на филологическом факультете Тегеранского университета, опубликовал свою книгу “Диван-и Низами Гянджеви” в издательстве Тегеранского университета. Приводя информацию о тюркских стихах, которые, по словам Барата Занджани, принадлежат Низами Гянджеви в хадивийском списке, я обращаю внимание на исследования выдающегося ученого.

Также недавно я исследовал экземпляр “Дивана” шейха Низами, хранящийся в библиотеке аятоллы Гулпайгани, и пришел к выводу, что этот экземпляр представляет собой стихи Низами Гянджеви на турецком языке.

Ключевые слова: Шейх Низами Гянджеви, Египетская библи

ŞEYX NIZAMI VƏ GƏNCƏNİN TARİXİ HAQQINDA

Hacı Firudin Qurbansoy

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Annotasiya. Gəncə qədim maddi və mənəvi mədəniyyətə malik bir yerdir. Burada min illik tarix, təəssüf ki, hələ də natamam və hərtərəfli öyrənilmiş olaraq qalır. Karvan yollarının kəsişdiyi Gəncəçayın hər iki sahilində yerləşməsi burada iqtisadiyyatın, təhsilin, mədəniyyətin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verir.

İ.Nərimanov “Gəncə rayonunun arxeoloji abidələri. “Qədim dövrlərdən dəmir dövrünün başlanğıcına qədər” (EA Azərbaycan SSR nəşriyyatı, Bakı, 1958) kitabında alman, yəhudi və erməni arxeoloqları (əslində qara arxeoloqlar) A.A.İvanovski, E.Resler, V.Belk, Jak de Morqan, A.Yu.Yokimov, B.Schultz, V.A.Skinder, Ferdinand Lass, I.M.Luss, E.P.Paritzenmayer, V.Ter-Qukasov və onlar kimi adları çəkilməyən, tarix baxımından yüksək qiymətə malik olmaqla yanaşı, tarix və incəlik baxımından çox qiymətli, qızıl əşyalarla zəngin olan skif və saka (qədim türk) kurqanlarını vəhşicəsinə talan etdilər. Və incəliklərini öyrənərək, Gəncə ətrafında olan eksponatları Almaniya, Sankt-Peterburq, Moskva və Tbilisidəki muzeylərə bağışladıklarını aşkar etdilər. Gəncə şəhəri uzaq Çindən Ruma (Avropa) qədər uzanan Böyük İpək Yolu üzərində salınmış zəngin keçmişə malik əzəmətli şəhərdir.

Təqdim olunan məqalədə mötəbər mənbələrə əsasən, Gəncənin Turan hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən tikildiyi faktlarla sübuta yetirilir.

Şeyx Nizami otuz yaşından sonra ilk dəfə evlənmək üçün çox gec hesab olunurdu. Şair Gəncədə hər dəqiqə qəsb gözlənilən sakit vaxtın başlanmasını gözləyəndə 1172-ci ildə Dərbənd hakimi Dara Müzəffərəddin ibn Xəlifə Qıpçaq şahzadəsi Appağı Şeyxə hədiyyə göndərirdi. (Qıpçaq iki bıçaq deməkdir, işarələrinə iki şaquli xətt çəkildiyi üçün belə adlanır, Qıpçaqlar-türkdür).

Evli olmayan şeyx onunla rəsmi nikah bağladı, 16-17 yaşlı ağ üzlü, badamı gözlü gözəl Appak 1174-cü ildə şairin yeganə oğlu Məhəmmədi dünyaya gətirdi. Şairin Afak adlandırdığı Appak 1180-ci ildə vəfat etdi. 25 yaşındaydı. Məhəmməd əlinə qələm alıb yazmağı öyrənəndə anasını itirdi. Xoşbəxt ailə dağlıdır. Şair ömrünün sonuna kimi Afaqı unutmur. Ehtimal etmək olar ki, 1209-cu ildə Afaqın qəbri açılıb və şairin cənazəsi orada dəfn olunub. Şeyxin məqbərəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qadın sümükləri bu barədə danışmağa əsas verir.

Məqalədə Nizami Gəncəvinin məqbərəsinin tarixi haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: Gəncə, Əfrasiyab, Nizami Gəncəvi, Afaq, məqbərə

ON THE HISTORY OF SHEIKH NIZAMI AND GANJA

Haji Firudin Gurbansoy

Doctor of philosophy in philology, associate professor

Abstract. Ganja is a place with ancient material and spiritual culture. The thousand-year history here, unfortunately, still remains incompletely and thoroughly studied. The location on both banks of the Ganjachay, where caravan routes cross, testifies to the high level of the economy, education and culture here.

In the book “Archaeological monuments of the Ganja region by I.Narimanov “From Ancient Times to the Beginning of the Iron Age” (Publishing House of the EA Azerbaijan SSR, Baku, 1958) it is noted that German, Jewish and Armenian archaeologists (actually black archaeologists) A.A.Ivanovsky, E.Resler, V.Belk, Jacques de Morgan, A.Yu.Yokimov, B.Schultz, V.A.Skinder, Ferdinand Lass, I.M.Luss, E.P.Paritzenmayer, V.Ter-Gukasov and others like them, whose names are not mentioned, brutally plundered the Scythian and Saka (ancient Turkic) mounds, that rich in gold objects, very valuable in terms of history and finesse, in addition to their high value in terms of history and sophistication, and they donated artifacts around Ganja to museums in Germany, St. Petersburg, Moscow and Tbilisi.

The city of Ganja is a majestic city with a rich past, built on the Great Silk Road, which stretches from distant China to Rum (Europe).

In the presented article, according to reliable sources, it is proved by the facts that Ganja was built by the Turanian ruler Afrasiab.

Sheikh Nizami was considered too late to marry for the first time after the age of thirty. When the poet was waiting for the onset of a calm time in Ganja, where extortion was expected every minute, in 1172 the Daraband judge Dara Muzaffar ad-Din ibn Khalifa sent a gift to the Sheikh in exchange for an ode to the Kipchak prince Appag, who was captured by them. (Kipchak means two knives, they are called so because two vertical lines are drawn on their signs, they are Turkish).

The Sheikh married her. The 16-17-year-old white-faced, almond-shaped beauty Appak gave birth to the poet's only son, Muhammad, in 1174. Appak, whom the poet called Afak, died in 1180 when she was 25 years old. Muhammad lost his mother when he picked up a pen and learned to write. A happy family is falling apart. The poet does not forget Afag until the end of his life. It can be assumed that Afag's grave was opened and the body of the poet was buried there in 1209. Female bones discovered during archaeological excavations in the tomb of the Sheikh give us reason to talk about this.

The article also provides information about the history of Nizami Ganjavi's mausoleum.

Keywords: Ganja, Afrasiyab, Nizami Ganjavi, Afak, mausoleum

Giriş / Introduction

Türkmənistanın xalq yazıçısı Ata Atacanov Nizami Gəncəvinin 850 illik yubileyində iştirak etmək üçün gələrkən, Gəncədə vağzalda qatardan düşən kimi, əyilib torpağı öpdü. Sonra dedi: “Nizamini yetirən bu torpağı öpmək bütün dünya şairlərinin müqəddəs borcudur” [11]. Türkmən xalqının yetirdiyi böyük istedad sahibi, şair, yazıçı, dramaturq Ata Atacanovun (1922 – 1989) göstərdiyi bu kövrək jest onun həm də böyük arif olduğundan xəbər verir. Şöhrətli balkar şairi Qaysın Quliyev (1917-1985) sonsuz şövqlə söyləyib:

Əbədi günəşdir məncə Nizami,
Nizami Gəncədir, Gəncə-Nizami.

Dahi şairimizə miqyassız ehtiramdan doğan məhəbbətlərini dilə gətirmək ənənəsi günümüzədək yaşamaqdadır.

Əsas hissə / Main Part

GƏNCƏNİN XƏZİNƏLİ TORPAĞI. Gəncə qədim maddi və mənəvi mədəniyyətə malik məkandır. Buradakı minilliklərə söykənən tarix, çox təəssüf ki, hələ də tam və hərtərəfli öyrənilməmiş olaraq qalır. Gəncəçayın hər iki sahilində, karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşməsi, burada iqtisadiyyatın, maarif və mədəniyyətin yüksək səviyyəsindən xəbər verir.

İ.Nərimanov “Gəncə rayonunun arxeoloji abidələri. Ən qədim zamanlardan dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər” (Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1958) kitabında milliyyətçə alman, yəhudi və erməni arxeoloqlardan (əslində, qara arxeoloqlar) A.A.İvanovski, E.Resler, V.Belk, Jak de Morqan, A.Y.İokimov, B.Şults, V.A.Skinder, Ferdinand Lass, İ.M. Luss, E.P.Paritsenmayer, V.Ter-Qukasov və onlar kimi adları qeyd olunmayanlar tarix və incəsənət baxımından yüksək dəyəridən əlavə maddi cəhətdə də çox qiymətli qızıl əşyalarla zəngin skif və sak (qədim terklər) kurqanlarını vəhşicəsinə talan edərək Gəncə ətrafından tapdıqları artefaktları Al-

maniya, Peterburq, Moskva və Tiflis muzeylərinə təhvil verilməsi barədə qeydlərə rast gəlirik [12, s.7-18]. Xatırladaq ki, məzarları kurqan kimi qurmaq ən qədim türk adətlərindəndir. Kurqan sözü “qurulan” deməkdir, üzərində daşdan hazırlanmış rəmzi heykəl – balbal qoyulur. Dövlətindən, hörmət və şöhrətindən asılı olaraq, mərhumun yas məclisinə təşrif gətirənlərin hərəsi özü ilə üzərinə məxsusi dualar oxunmuş bir çuval torpaq gətirib, ev kimi tikilib üstü örtülən məzarın üstünə səpərlərdi. Kimin kurqanı daha hündürdüsə, onun daha şöhrətli olduğunu təyin edirdilər. Qəbir evində mərhumun şəxsi əşyaları, daha əvvəllərdə onun sevdiyi atı və xanımı, nökr-naibi də həlak edilib dəfn olunardı. Sonradan ancaq qiymətli şəxsi əşyalarla kifayətləndi. Azərbaycanda kurqana “təpə”, yaxud “tübə” deyildi. Hər hansı ərazi neçə kurqanı varsa, onun sayı ilə adlanırdı; məsələn; Üçtübə, Beştübə, Yedditəpə tononimləri kimi... Məkanın qədimliyini ört-basdır etməkdən ötrü Gəncədəki bu kurqanlardan çıxan asari-əntiqələrin (artefaktlar) qiymətliləri kolleksiyaçılara satıldı, kənar yerlərə daşındı. Maddi dəyəri o qədər də yüksək olmayan şüşə, gil, saxsı və mis əşyalar isə Arxeoloji Cəmiyyətlərə, muzeylərə təhvil verildi.

Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 9 avqust 1944-cü il “Türk xalqı ilə kütləvi-siyasi və ideoloji işin səviyyəsi və yaxşılaşdırmaq səviyyəsi haqqında” əsasnaməsi Türk xalqlarına qarşı yönəlib, tarixlərinin təhrif edilməsinə səbəb oldu. Əsasnamədə açıq-aydın göstərilirdi ki, onların milli qürurunu yüksəldəcək qədim tarixi məlumatlar söylənilməsin. Onilliklər keçsə də, əsasnamənin müddəaları ləğv edilmədən fəaliyyət göstərdi. Qərribə deyil ki, hətta antik dövrə aid artefaktlar meydana çıxırdısa da, ən yaxşı halda, ilkin orta əsrlərə aid olduğu kimi qeydə alınırdı. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Tarix-diyarşünaslıq muzeyində, arxeoloq Y.İ.Hümmelin kolleksiyasında kurqandan çıxarılmış bişmiş qırmızı saxsıdan sakaların köç prosesini canlandıran kiçik ölçüdə hazırlanmış heykəlciklərin təsvirini yazılı verən muzey sənədlərində şiş uclu papaq geymiş saka türkü rusca “мулла” kimi qeydə alınıb. 1981-ci ildə oraya ezamiyyətim zamanı muzey müdiriyyətinə desəm də, heç nəyi dəyişə bilməyəcəklərini söylədilər, çünki erməni tarixçisinin imzalı, möhürlü təyinetmə sənədinə əsasən XIV əsrə aid edildiyi üçün belə yazıldığı əsas gətirildi.

Qədim türk şəhəri Gəncənin orta yüzilliklərdə salındığı, hətta tarixşünasların əsərlərində də yer aldı. Əsli “gəncə yer” mənasına gələn “Gəncə” sözü, çox vaxt farsca olan “gənc” – xəzinə ilə yozuldu. XII-XIII yüzillikdə Gəncədən çıxan 24 şairin hamısının farsca yazmaları əsas gətiri-

lərək buranın fars şəhəri olduğu irəli sürülüb. Bilindiyi kimi, Gəncə X yüzillikdən moğul istilasınadək Bərdədən sonra Aranşahlığın paytaxtı olub. Fars tədqiqatçıları cığallıq edib sitatlarını bilərəkdən dolaşdırıcı şəkildə təqdim edirlər. Məsələn, ابن حوقل İbn Huqəl bərdəlilərin Aran dilində danışdığını söyləməklə bərabər, احسن التقاسيم Müqəddəsi “Əhsən ət-təqasim” (Bölgülərin gözəli) adlı əsərində deyib: “Aranda (avropa tarixçilərinin Albaniya kimi tanıtdığı məkan) Aran dilində danışrlar, farsca onlar üçün anlaşılıqdır, sözləri xorasancaya yaxındır”. Xorasan şəhəri İran Türkmənistanındadır, Oğuz qrupuna daxil olan dillərimizin oxşarlığı heç də təəccüblü deyil. Bəs, əsl vəziyyət necədir?

GƏNCƏ. Gəncə şəhəri uzaq Çindən Ruma (Avropaya) qədər uzanan Böyük İpək Yolunun üstündə salınmış zəngin keçmiş olan möhtəşəm diyardır. İpək saplardan parça, xalça toxumaqdan başqa, onun 7 növünü bir birinə burub pərçimləməklə üzərini mumla bərkidib musiqi alətlərində sim kimi istifadə edirdilər. Şeyx “İqbalnamə”də bu barədə buyurub:

مغنی بدان ساز تیمار سوز
نشاط مرا یک زمان بر فروز
مگر زان نوای بریشم نواز
بریشم کشم روم را در طراز

Müğənni, kədərə od vuran o sazla
Mənim sevincimi bir qədər artır.
Bəlkə ipək navazlı o havadan
Ruma (Avropaya) ipəklə haşiyə çəkim.

Burada ipəkdən düzələn simlər və Avropaya Çin İpək yoluna işarələr də var. Ruma əbrəşimlə haşiyə çəkim – misrasıyla Şeyx, avropaya aparılan çoxsaylı ipək yüklü karvanlarla yanaşı, həm də ipəkqurdunun işini təsvir edir. İpəkqurdu ətrafına çəkdiyi ipək sapların içində qalır. İpəyini almaq üçün içində ipəkqurdu olan baramanı qaynar suda öldürüb sapı açırlar. Bir az da qalsa, ipəkqurdu yumurtalarını qoymaq üçün baramanı deşib çıxar, onda ipək sap qırıq-qırıq olar, ondan parça və xalça toxumaq mümkün olmaz. Belə deşilmiş baramanı xəttatlar astar üzünə çevirib mürəkkəbqabının içinə salır, qamış qələmlə mürəkkəbi əndazəsində götürmək üçün tətbiq edirdi.

Gəncədəki karvansaraylarda, bazarlarda müxtəlif qiyafəli yadelli ipək tacirlərini görmək mümkündür. Şeyx uşaq yaşlarından bu adamların

xalq arasında gəzən söz-söhbətini təhsil aldığı kitablarla uyğunlaşdıraraq geniş dünya haqqında təsəvvürlərini düzgün qururdu. Ona Gəncədən dünyaya çıxmağa ehtiyac yox idi, onun üçün hər gün dünya özü Gəncəyə gəlirdi.

31 oktyabr 1991-ci ildə Moskva şəhərində Nizami Gəncəvi heykəlinin açılışı ilə əlaqədar A.Koptyeva imzasıyla “Труд” qəzetində “Волшебный мир Востока” adlı bir xəbər verilib. Cəmi səkkiz cümlədən ibarət xəbərdən üç cümləni burada olduğu kimi göstərirəm:

“Пять знаменитых поэм Низами, собранных в “Хамсе”, возвели поэта на уровень Шекспира, Гёте, Гомера, Пушкина...” Yəni, Nizaminin “Xəmsə”yə toplanan beş poeması şairi Şekspir, Göte, Homer, Puşkin səviyyəsinə yüksəltdi – deyir. Yazdığı sözün fərqi nə varmayan müəllif unudub ki, Şeyx Nizami cahanşümul əsərlərini qələmə alanda Uilyam Şekspirin təmsil etdiyi xalq hələ özü üçün əlifba yaratmamışdı. Yunanların kor Homeri istisna olunmaqla, almanların Götesi və ərəb mənşəli rus şairi Puşkin XIX yüzillikdə yaşamışdı. Ən azı bu səbəbdən Nizami onların səviyyəsinə yox, onlar Şeyxin mərtəbəsinə qalxa bilərdi...

Daha sonra A.Koptyeva xanım yazır: “Низами родился в небольшом городе Гяндже в те древние времена, когда между народами Востока не было граничащих с ненавистью национальных различий.” (“Nizami o qədər də böyük olmayan Gəncə şəhərində doğulub, o qədim zamanlarda Şərq xalqları arasında milli fərqlər nifrətilə sərhədlər yox idi”). Əvvəla, Gəncə o zamanlarda İpək Yolu üzərində əməlli-başlı böyük şəhərdir, buradan kənara çıxmaq şərtilə böyük elm və zəka sahibi olmaq mümkün idi. Sonrası, hələ “yevropasentrizm” nəzəriyyəsini irəli sürməmişdilər, Avropanı mərkəz götürməklə xalqları yaxın, orta və uzaq şərq bölgülərinə ayırmamışdılar. İngilis və onların ardıcılıları rus imperialistləri xalqlar arasına nifaq toxumu səpib sulamamışdılar...

Nəhayət, A. Koptyevanın üçüncü cümləsi belədir: “Их объединяли Коран и изысканный сирийский язык поэзии – фарси, на котором писал поэт, - язык добра, истины и любви.” (“Onları Quran və əsrarəngiz suriya – poeziya dili, şairin yazdığı farsca – xeyrxahlıq, haqq və məhəbbət dili birləşdirirdi.”) Burada müəllifin elmi lap fontan vurur, suriya dilinin nə Qurani Kərimə, nə də Şeyx Nizaminin yazdığı farscanın dəri dilinə heç bir dəxli yoxdur...

Beləcə, Şeyx Həkim Nizami Gəncəvi haqqında bilən də yazır, bilməyən də... Daha çox şairə aid edilən, ancaq sonradan qoşulmuş bir bey-

tin əhatəsində predmetsiz mübahisə bir əsrdən çoxdur ki, saqqız kimi çeynənir.

Böyük alim Yevgeniy Eduardoviç Bertels (1890-1957) “Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” adlı əsərində 1360-cı ilə aid edilib Parisdə, Milli kitabxada mühafizə olunan Şeyx Nizaminin ən köhnə əlyazma kitabı ilə tutuşduraraq həmən beytlərin orada olmadığı və sonradan əlavə olunduğunu yazaraq bu fikrə gəlir ki, “bəzi Avropa şərqşünasları daha sonrakı fars mənbələrinə əsaslanaraq, ya Nizaminin özünü və ya onun nəslini Qum şəhəri ilə əlaqədar etməyə çalışsalar da, bu təşəbbüsləri rədd etmək lazım gəlir” [5, s.26]. Çox təəssüf ki, bu kitabı Z.Abdullayev dilimizə çevirəndə “великий” sözünü “dahi” yox, “böyük” kimi tərcümə edib. (Bakı, 1940).

XV yüzillikdə “İqbalnamə”yə əlavə olunmuş – “bir dəlinin atdığı, on ağıllının quyudan çıxara bilmədiyi daş” – bir qondarma beytin Nizami Gəncəvi və Gəncə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu barədə İrənin böyük alimləri Səid Nəfisi və Vəhid Dəstgirdi də sonradan “İqbalnamə”yə yamaq olduğunu söyləməklə, Yevgeni Bertelslə və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə həmfikiridir.

Şeyx Nizami Gəncənin, Gəncə isə Şeyx Nizaminin adını əbədləşdirib.

I Şah Abbasın (1571-1629) vəziri, milliyətcə fars olan şair, “Kəşkül”ün müəllifi, ilm ul-Həvasın böyük bilicisi Şeyx Bəhayi adı ilə tanınan Bəha əd-Din Muhəmməd bin Hoseyn Amuli (1547-1621) Şeyx Nizami haqqında yanlış olaraq bu sözləri yazıb:

ز اهل تفرش است آن گوهر پاک
ولی در گنجه چون گنج است در خاک

O, pak gövhər (Nizami) təfrəş əhlindəndir,
Gəncədə xəzinə kimi torpaq altındadır.

Təfrəş əhli ilə Şeyx Nizaminin nə dərəcədə bağlılığı haqqında cığal panfarsist tədqiqçilər xeyli yazıb. Məlumatın əsassız olması onlarla mübahisəni mənasız edir.

Erməni şərqşünasların tez-tez sitat gətirdikləri, hansı məzhəbə qulluq etdiyi naməlum qalan Sankt-Peterburq Universitetinin professoru, rus filoloqu İvan Mixailoviç Steblin-Kamenskiy iddia edir ki, guya Nizami Gəncəvi heç türkcə danışa bilmirmiş, onun türkçülüyündən yazanlara isə

millətçi deyir. (Oriental Department is ready to cooperate with the Westll, Saint Petersburg University newspaper, № 24-25 (3648–49), 1 November 2003). Şeyx Nizaminin türk bağlılığı barədə dissertasiyalar müdafiə olunub. Şeyx özünün ana dilində, yəni Azərbaycanca olan zərb-ül-məsəlləri tərcümə edib şeirlərində geniş istifadə edib. Görünür, bu professorun Gəncə şəhəri banisinin kimliyindən xəbəri yoxdur, yoxsa belə yazmazdı.

Dahi siyasətçi, böyük alim, həssas yazar, Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Şeyx Həkim Nizaminin 800 illik yubileyi münasibətilə Ankarada yazıb nəşr etdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” adlı möhtəşəm monoqrafiyasında bu məsələni çox gözəl incələyib. Əvvəl və sonrakı beytlərlə tutuşduraraq əlavə olunan beytin məntiqlə uyuşmamasını əyani olaraq sübut edib.

Adını çəkməklə utanc duyacağım, ciddi elmə heç bir dəxli olmayan fars-şevonist siyasətqulu-alimciyəzləri və iranlı kassasından qidalanan öz satqınlarımızın Şeyx Nizami haqqında yazdığı üzdənirəq yazılar, çox təəssüf ki, indi də nəşr olunur, müxtəlif saytlarda yayımlanır. Onlar ya faktları bilmir, ya da bilmək istəmirlər...

Gəncə şəhərinin banisi kimdir?

Çox təəssüf ki, elmi ədəbiyyatda Gəncə şəhərinin salınması “ərəb zamanı 845-853/4-cü illər arası” kimi qeyd olunur [5, s.24]. Bu müddəə tarixşünaslıqda uzun müddətdir ki, əsas tarix kimi qəbul olunub. Köhnə tarixi sənədləri araşdırılarkən yeni dəqiqləşdirmələr meydana çıxır. Sonradan “Şəhrestanihaye – Eran-şəhr” (İran əyalətlərinin şəhərləri) adlandırılan, orta fars dili pəhləvicə 651-ci ildə şahzadənin istifadəsi üçün üzü köçürülmüş, yeganə nüsxədə qalan, əvvəl və axır səhifələri düşmüş coğrafiyaya aid, həcmcə o qədər də böyük olmayan əlyazma kitabında Azərbaycanın bir sıra qədim məkanları, xüsusilə Gəncə haqqında maraqlı məlumat hifz olunub: KUST (əyalət) ADURBADAQAN – şimal əyaləti; 56. Adurbadaqan şəhəri. Adurbadaqan spəhbədi (sərkərdəsi) Eran Quşəsp tərəfindən (salınıb). 57. Van şəhəri. Van Güləşin (Valaxş) qızı tərəfindən salınıb. O, Key Qubada ərə gedib. Ərvandas qalası isə Qarapan Bradreşin oğlu Tur tərəfindən cadugərliyin köməyi ilə öz şəxsi səlamətliyi üçün salınıb. 58. Adurbadaqan kustunda (əyalətində) Turanlı Frasyak tərəfindən QANZAQ (GƏNCƏ) şəhəri salınıb.*

* Azərbaycan və Gəncəyə aid pəhləvicə mətnin transkripsiyası: 58.Kust [i] Ədurbədaqən şəhrestan i qnck' pl'syd'k[ZY]twlkard/.tr'st'n' ;ZY 'mwd zndy'k\ZY GƏNZƏ FRƏSIYƏK[i] TUR kərd.

Bəs, Gəncə şəhərini salan **FRƏSIYƏK[i] TUR**, yəni Turanlı Frasiyak kimdir? Onun adı Avestanın V Yəşt mətnlərində Franqrasıyag Paşəng oğlu kimi keçir. Sonradan farsların “Əfrasiyab” adlandıracaqları, əslində isə, Alp Ər Tunqa kimi tanınan TURAN hakimidir.

Böyük türk alimi Ahmet Zeki Validi Togan “On Mubarakshah Ghuri” adlı kitabında qədim Türk yazılarında: “tungə tigin yəghində kiri ölür-timiz” cümləsində ona ünvanlanan mətni aşkara çıxarıb [2, s.852].

Ömər Xəyyam “Novruznamə” adlı tarixi-etnoqrafik əsərində Alp Ər Tunqadan çox böyük hörmətlə, Allah kəlamından sonra at bərəsində bir cümləsini sitat gətirir. Cümlə belədir: “At irqə əndəq kim, qəqka ay” yəni, “At hökmdar üçün göydə Ay kimidir” [9, s.52].

Gəncəni salan kişi haqqında nə bilirik? Alp Ər Tunqa, dəri farscasında **Əfrasiyab** – pəhləvicə **Frāsyağ**; bizə gəlib çatan təhrif olunmuş Avestada Fraqrasiyag olaraq keçir. Alp Ər Tunqa Turanın şahıdır, miflərdə və Firdovsi Tusinin “Şahnamə” eposunda göstərilir ki, o iranlıların düşməni turları (türkləri) idarə edir.

Alp Ər Tunqa və onun qatili haqqında pəhləvidilli mənbələr məlumat verir. Pəhləvidilli mənbələrdə düşmən kimi xatırlansa da, ALP ƏR TUNQA-nı tamamilə qaralaya bilməyib müəyyən qədər onun mədəni obrazını qorumuşlar. Şəhərsalma mədəniyyətini incəliyinədək bilən bu dahi sərkərdə, hökmdar birinci növbədə su təchizatı məsələlərini həll edəndən sonra hansı məkandasa insan məskənləri salmağı icra edirdi. Əgər iri, bol-sulu çay, göl və su tutacaqları yoxdusa, bunu xırda çayların, bulaqların hesabına süni surətdə yaradırdı. Farslar təəssüf hissilə onun bu hərəkətini iblisənə div hərəkəti kimi qiymətləndirirdi. Mənbələr xəbər verir ki, Turan hökmdarı Alp Ər Tunqa (Əfrasiyab) Vaçəçayın və gəmi üzə biləcək gen yeddi çayın mənbəyini bir məcraya toplamaqla, şəhər salıb orada adamları məskunlaşdırdı. Apaarsin dağlarından mənbəyini götürən Sistan-dakı Xətmənd çayının mənsəbini sututara (su yatağına) çevirdi. Kayansəhə yüz bulağın suyunu toplayaraq oranı at və dəvələr üçün sulanan məntəqəyə çevirdiyi həqiqətdir [6, s.265-311, s.11; 13;15]. Yaşayış məskənləri qurub yaratmaqda müstəsna qabiliyyəti olan bu dahi şəxsiyyəti gözügötürməzləklə “dağıdıcı” da adlandırılar. Bakir dağından bir qala kimi istifadə etdiyini də yazıblar [6, s.265-311].

Fraasiyaq (Alp Ər Tunqa) atəşpərəstlərin düşməniydi, ona “Əjdaha” deyirdilər. Cəmi 12 il hakimiyyətdə olub [6, s.265-311].

Frasyağı Kəy Xosrov (Kəy Kavus) öldürüb [6, s.79-121] Zöhhak kimi diriləcəyi, üç gün əzaba mübtəla olacağı haqqında yazılıb [6, s.265-311].

Frasyaqın əsli Tur, yəni turanlıdır [6, s.265-311, 15, 43; XII, 11; 79-121, XXVII 34]. Bundan başqa onu Rumlu İskəndərlə (Makedoniyalı İskəndərlə) tən tutublar.

Alp Ər Tunqanın xain qatili, onu nankorluqla zəhərləyib öldürən İran şahı (xosrovu) kimdir? Onun adı KAVUS-dur, rəsmi sənədlərdə Kəy Kavus da deyirlər. Pəhləvicə kāyōs (k^yws), Avesta mətnlərində kavi-usan-, kimi adı keçir. İrani idarə etmiş Kəyanilər sülaləsindəndir. Qədim Yunan tarixçilərinin əsərlərində adı çəkilməyən hökmdarlara avropalı istoqraflar “əfsanəvi” damğası vurulur, onları həqiqi tarixi şəxsiyyət hesab etmirlər. “Çoxlu gözəl əməllər sahibi” Siyavuş onun oğludur. Cəm (Yim) və Fəritun (Fredon) kimi o da, möcüzəli güc və qüvvə aldığı kitablarda qeyd olunub. İlahə duagu olmadığı üçün imana gəlmədi [6, s.79-121, 31, 63]

Kavus 150 il hökm sürüb: 75 il Yerdə, 75 il, Göydə, ora əbədi olaraq öz hökmranlığını möhkəmləndirmək üçün yönəldi [6, s.74]. (Даруг-и хунсандих — “Лекарство удовлетворения” [7]. Bu dini-xronikal xəbərlər pəhləvidilli mətnlərdə qorunub, günümüzədək çatıb.

Miladdan öncə 626-cı ildə Kəy Kavus sülh bağlamaq bəhanəsilə aldadılıb sarayına dəvət etdiyi Alp Ər Tunqanı zəhərləyir. Azərbaycandakı sarayına qayıdan Turan hökmdarı az sonra əzabla ölür. Onun ölümünə yazılmış ağı (mərsiyə) Saka türkcəsində محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري Mahmud bin Hüseyin bin Məhəmməd əl – Kaşğarının (1029-1101) ərəbcə yazdığı دیوان لغات الترك “Divan Luğat it-Türk” əsərində gəlib çatıb. Çağdaş dilimizdən çıxan arxaizmlərin lüğətiylə birgə ağının mətnini təqdim edirik:

1.

Alp Er Tunga öldimü?
İssız ajun kaldımu?
Ödlek öçin aldımu?
Emdi yürek yırtılır.

(İssız ajun – yiyəsiz dünya; Ödlək – fəlak, göyün sferası; Öçin – öcünü, intiqamını; Emdi – indi; Yürək – ürək; Yırtılır – yırtılır, partlayır)

2.

Ödlək yıraq közətti,
Oğrun tuzağ uzattı
Bəglər bəgin azıttı
Kaçsa, kah kurtulur?

(Yıraq – fürsət; Közətti – gözlədi; Tuzağ – tələ; Uzattı – qurdu; Azıttı – azdırdı; Kah – necə)

3.

Bəglər atın urqurub,
Kadqu anı turqurub
Menqzi yüzi sarqarub
Korkum anqar turtulur.

(Urqurub – ürküdüb, yorub; Kadqu – dərd; Anı – onu, onları; Turqurub – üzüb; Menqzi – bənizi, üzü; Yüzi sarqarub – üzü saralıb; Korkum – zəfəran; Anqar – kimi; Turtulur – sürtülür)

4.

Uluşıp ərən bөрleyü.
Yırtıp yaka urlayu.
Sıkırıp üni yırlayu.
Sığtap közi örtülür.

(Uluşıp – ulaşıb; Eren - ərən, igid; Bөрleyü – canavar kimi; Yırtıp yaka – yaxa yırtıb; cənazəni məzara aparana dək olan adət; Urlayu – hönkürüb; Sıkırıp – sıxılmış, qırıq; Üni yırlayu – səslərlə hayqırdı; Sığtap – ağılamaqdan; közi örtülü – gözü örtülür, qapandı)

5.

Ödlək arık kəvrədi,
Yunçiq yavuz tavradı

Ərdəm yemə savradı
Ajun bəgi çərtülür.

(*Arık – təmiz; Kəvrədi – pozuldu; Yunçiq – dərd; Yavuz - qorxunc; Tavradi – hərəkətə gəldi; Ərdəm – igidlik; Yemə – yenə; Savradi – sovuldu; Çərtilər – bastırılır*)

6.

Ödlək küni tavratur,
Yalınquk küçin kəvrətür
Ərdin ajun səvritür
Qaçsa taki ertilər.

(*Küni – günləri; Tavratur – dolandırır; Yalınquk – məxluq, xəlq olunanlar; Küçin – gücünü; Kəvrətür – azaldır; Ərdin – igiddən; Səvritür – seyrəldir; Qaçsa taki ertilər – (ölümdən) qaçsa da ölür*)

7.

Bilgə bögü yunçidi,
Ajun atı yençidi,
Ərdəm əti tınçıdı
Yerqə təgip sürtülür.

(*Bilgə – bilic; i Bögü – böyüyü; Yunçidi – yoxsullaşdı; Yençidi – qızışdı; Əti tınçıdı – əti çürüdü*)

8.

Ögrəyikü mundağ ok
Munda adın tıldağ ok
Atsa ajun uğrap ok
Tağlar başı kərtilər.

(*Ögrəyikü – öyrəşdiyi, adəti; mundağ ok – belədir; Munda adın - bundan başqa; tıldağ ok – bəhanədir; uğrap ok – ox atsa; Tağlar başı - dağlar başı; kərtilər - hamarlanır*)

9.

Könglüm için ötedi.
Yitmiş yaşığ kartadı.
Kiçmiş ödig irtedi.
Tün kün kiçip irtelür.

(*Könglüm için – könlüm içdən; Ötedi – odlandı; Yitmiş yaşığ – yetmiş yaş; Kartadı – qartıdı, qocaldı; Kiçmiş ödig – keçmiş zaman; İrtedi – axtarıldı; Tün – tüm, tamam; Kün kiçip – gün keçisə də; İrtelür – axtarılır*)

Bu ağı iki min yeddi yüz il öncəki dilimizin canlı nümunəsini göstərməklə bərabər, əruz vəzninin türk şeirində istifadə olunmasının islamdam, hətta Əruz elminin yaranmasından min il əvvəl mövcud olmasını təsdiqləyir. Azərbaycan xalq şeirindəki bayatılar, manilər, uşaq oyunlarının da ritmi bu ağıdakı kimi *müftailün fƏİlun* təfiləsindədir.

Əfrasiyab Gəncədən başqa Azərbaycanda Qaz adlı qızının şərəfinə Qəzvin şəhərini də salıb. Bilindi ki kimi, Məraspənd oğlu Adurbad (pəhləvicəsi: ādurbād ī māraspandān) Sasani sülaləsindən olan II Hörmüzdün oğlu II Şapurun (309 – 379) möbidən möbidi (baş kahin) olub. Makedoniyalı İskəndər Əhəməni sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyandan sonra, onsuz da iki min əvvəl tərcümə və təhrif olunmuş Avesta mətnlərini, istədiyi kimi dəyişdi. Müqəddəs kitaba İran tarixindən icmal məlumat da əlavə olundu. Zərdüştün hənəf dini kimi gələn müqəddəs kitaba farsların keçmiş atəşpərəstlik (mitraizm) ənənələri əlavə edilərək çoxilahlı, müsəlmanların lənətlədiyi gəbr əqidəsi yarandı. Ona görə də, təhrifə uğramış bu kitabda Alp Ər Tunqa layiq olmadığı təhqirli sözlərlə “yad olunur”.

VII yüzilin birinci yarısında farslar, ikinci yarısında ərəblər tərəfindən dağıdılan Gəncə sonralar daha nələri görmədi...

GƏNCƏ QAPILARI. XII yüzil Gürcü – Azərbaycan münasibətləri, yüngül desək, dostluq müstəvisində olmayıb. Əbül-Həsən Əli ibn əl-Kərəm Əsr əd-Din Məhəmməd ibn Əbül-Kərim İzz əd-Din Məhəmməd ibn əl-Əsir (1160-1234) “Əl-Kamil fi-t-tarix” (Tarixin kamili) adlı əsərində yazırdı: “557 (1161/62)-ci ilin şəban (iyul) ayında gürcülər 30 minə qədər əsgəri qüvvə toplayıb islam şəhərlərinə və Azərbaycanın Dvin şəhərinə gəldilər. O şəhəri alıb qarət etdilər, şəhər əhalisindən və əsgərindən 10 minə qədərini öldürdülər, arvadları cariyyəliyə (qarabaş) götürdülər və çox əsir aldılar. Qadınları soyundurdular və onları çıpaq və ayaqyalın apardılar. Məscidləri və cameləri yandırdılar. Onlar öz şəhərlərinə döndülər. Gürcü arvadları gürcülərin müsəlman arvadlarına qarşı hərəkatlərini xoşlamadılar və onlara: “Siz müsəlmanları məcbur edirsiniz ki, onlar da bizimlə belə rəftar etsinlər”, – deyə müsəlman arvadlarını geyindirdilər.

Bu xəbər Azərbaycan, əl-Cibəl və İsfəhan hakimi Şəms əd – Din Eldənizə çatdı. O, əsgərlərini topladı və Xilat hakimi Şahərmən ibn Səkmən

da onlara qoşuldu. Marağa və qeyri şəhərlərin hakimi Ağsunqar oğlu da bunlarla birləşdi. Onlar 50 mindən ziyadə əsgər toplayıb 559-cı ilin səfər ayında gürcü vilayətlərinə yürüş etdilər. O vilayətləri qarət etdilər, arvadları və uşaqları qul və cariyyə kimi götürdülər, kişiləri isə əsir aldılar” [4, s.152].

1063-cü ildə Şəddadilər (951-1076) sülaləsindən VIII hakim olan - Əbül-Əsvar Şavur ibn Fəzlin (hakimiyyət illəri: 1036-1063) sifarişi ilə usta İbrahim ibn Osman ibn Ənkəviyyəh tərəfindən Qədim Gəncə qalası üçün hazırlanmış Gəncə qapıları, 1139-cu il Gəncə zəlzələsi zamanı şəhəri yağmalamış I Demetrinin (hakimiyyət illəri: 1125-1154) rəhbərlik etdiyi gürcü ordusu tərəfindən qənimət kimi aparılmışdır. Hazırda Gəncə qapılarının dövrümüzə çatmış hissəsi Gelati monastırında (gürcüce: გელათის მონასტერი) saxlanılır. Qapının ikinci tayı bütünlüklə, birinci tayındakı mıxlar da çıxarılarq, XVIII yüzildə əridilib II Yekaterinanın əmriylə Osmanlı İmperiyasındakı baş xristian məbədinin damını örtmək üçün polad vərəqələr halında göndərilib. Görünür, zəlzələdən zərər görmüş Gəncə əhalisini talan edib dağılmış şəhərin də qapısını oğurlayıb zəfər ərməğanı kimi təqdim etməyin gələcək nəsilləri üçün utanc gətirəcəyini düşünərək, bu qapı haqqında, gürcü salnaməçisi Gəncənin əvəzinə Dərbənd yazıb: “Darvazada iki dəmir qapı var ki, Qurucu David bunu Dərbənddən əldə edib.” (X.M.Френ “Железные (ганджинские) ворота” Известия Азербайджанского Археологического Комитета, вып. второй, Баку 1926, s.39-48) 1130-cu ildə vəfat edən Qurucu ayamalı II David 1089-1125-ci illərdə İmertiyanın mərkəzi Kutaisidə hakimiyyətdə olub, buradakı Gelati monastırını özünün son mənzili üçün inşa etdirib, məzarı da buradadır. 1088-ci ildə Səlcuq sultanı Əbül-Fəth Cəlal əd-Din Məlik şah ibn Alp-Arslan (1055-1092) Gəncəyə oğlu Məhəmmədi hakim təyin etməsiylə 128 illik şəddadilər hakimiyyətinə son qoyuldu.

İbn əl-Əsir “Əl-Kamil fi-t-tarix” də yazırdı: “561 (1165/66)-ci ildə gürcülər çox miqdarda əsgərlə çıxıb ətraf vilayətlərə yürüş etdilər. Hətta gəlib Gəncəyə çatdılar. Bir çox adamları öldürdülər və bir çoxlarını əsir, yaxud qul etdilər və hədsiz-hesabsız qənimət apardılar” [İbn əl-Əsir. “Əl-Kamil fi-t-tarix”, s.153].

Baba Səfərinin 1370-ci hicri-şəmsi ilində Tehranda nəşr etdirdiyi “Ərdəbil dər qozareşe-tarex” (“Ərdəbil tarixin sınaqlarında”) adlı kitabının I cildində bu mövzuda yazıb.

Müşahidələrində heç nəyi nəzərdən qaçırmayan Şeyx Nizami Gəncədə gürcülərin talançı basqınlarını poetik müqayisələrində təqdim edib. Gürcülər qara saçlarını alınları üstünə darayırlar. Şair “Leyli və Məcnun”da bunu gecə ilə müqayisə edir:

Zin gorci-ye türre-yi bər kəşide
Şod ruz çu türre sər bəride.

Tərcüməsi:

Bu tellərini sallamış gürcüdən
Gündüz, tel kimi baş kəsən oldu .

Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfi əd-Din İshaq Ərdəbilinin (1252-1334) babası Seyid Qütb əd-Din qəsbkar talançı gürcülərdən Ərdəbildə ailəsini qoruyarkən boynundan dörd barmaq enində ət parçası qılıncla kəsilib düşür. Onu qan içində görən gürcülər öləcəyini yəqin edib üzüqoylu düşən kişidən əl çəkirlər. Allahın hökmüylə, o salamat qalır [14, s.49-51]. Səfəvilər sülaləsindən olan uzun bıçlı Şah Abbas gürcüləri tarix boyu müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklərinə görə, 1616-cı cəzalandırır [4, s.1293-1296, 1562-1588]. Bu elə bir cəza olur ki, indinin özündə baş və orta barmaqları uzun bıçağa çəkirsən deyər işarə etdikdə, gürcülər bunu özlərinə təhqir hesab edir.

Şeyxin Nizaminin otuz yaşdan sonra birinci dəfə evlənməyi o zaman üçün çox gecikmə kimi sayılırdı. Şair hər dəqiqə qəsb-qarət gözlənən Gəncə mühitində sakit zamanın gələcəyini gözlədiyi vaxt, 1172-ci ildə Dərbənd hakimi Dara Müzəffər əd-Din ibn Xəlifə onlara əsir düşən Qıpçaq şahzadəsi Appağı bir qəsidəsi müqabilində Şeyxə hədiyyə göndərir. (Qıpçaq – iki bıçaq deməkdir, onların damğalarında iki şaquli xətt çəkildiyi üçün belə adlanmışlar, türkdürlər).

Subay Şeyx onunla rəsmi nigahlanır, 16-17 yaşlı ağbənizli, badamgözlü gözəllər-gözəli Appaq 1174-cü ildə şairin yeganə oğlu Məhəmmədi dünyaya gətirir. Şairin Afaq adlandırdığı Appaq 25 yaşında ikən, 1180-ci ildə dünyasını dəyişir. Məhəmməd əlinə qələm götürüb təz-təzə yazı yazmağı öyrəndiyi vaxt, anasını itirir. Xoşbəxt ailə dağılır. Şair Afaqı ömrünün sonunadək unutmur. Belə güman etmək olar ki, Afaqın məzarını açıb 1209-cu ildə şairin cənazəsini orada dəfn etmişlər. Şeyxin məzarında arxeoloji qazıntı zamanı üzə çıxan qadın sümükləri bizə bu fikri söyləməyə əsas verir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov farsca qələmə aldığı “Gülüstani-İrəm” əsərində yazıb: “Şeyx...Tuğrul ibn Arslan dövründə vəfat etmişdir. Gəncənin yaxınlığında gözəl bir türbəsi vardır. Xarabalığa üz tutmuş bu türbənin bəzi yerlərini Qarabağda yaşayan qazaqlı Mirzə Adıgözəl indi təmir etdirib” (XIX yüzilliyin 40-cı illərində) [1, s.236].

Gəncə gimnaziyasının dil və ədəbiyyat müəllimi Mirzə Məhəmməd Axundzadə, hələ əvvəllər də Şeyxin məqbərəsi ilə bağlı camaatla təbliğat aparıb. O, təbliğatın az təsirini gördüyü üçün, əməli işə keçmişdir. 1909-cu ildə Şeyx Nizaminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən səhv müddəalarla “Şeyx Nizami” adlı kitabçasını, satılmasından gələn gəlirlə Şeyxin məzarının bərpası məqsədilə, Gəncədə nəşr etmişdir. Vəsait isə bu işi görməyə yetərli olmur. Uzun illər çalışmalardan sonra, nəhayət ki, 1922-ci ildə Mirzə Məhəmməd Axundzadə, tarixçi Cavad bəy Rəfibəyov, Mir Kazım Mir Süleymanzadə məqbərənin təmiri üçün “Nizami komissiyası” yaradıb camaatdan ianə toplanma işini təşkil etdilər. Xeyli vəsait toplandı. 1923-cü ildə Şah Abbas məscidinin qənşərindəki Avara bağ meydançasında qırmızı kərpicdən məzar hazırlandı və mart ayında köhnə Gəncədə şairin məzarını qazıyıb sümüklərini taxta tabuta yığıb ora gətirildilər. Şeyx çox böyük ehtiramla dəfn edilmişdi, belə ki, kəfənli cəsəd də, dördayaqlı taxta tabut da şala bürünmüşdü... Həmin parçadan nümunə Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş olunur [8, s.20-25].

Azərbaycan Xalq Maarif komissarlığının Arxeoloji komitəsinin direktorlar şurası 26 avqust 1923-cü ildə “Gəncə Arxeologiya cəmiyyətinin keçmiş üzvlərinə Şeyx Nizaminin məzarını icazəsiz açıb şəhərdə yeni yerdə dəfn etdiyi üçün şiddətli töhmət elan edilsin” – qərarını çıxardı. “Keçmiş üzvlər” söz birləşməsindən aydın olur ki, onlar cəmiyyətin tərkibindən də xaric ediləblər.

Az sonra, Şeyx Nizami Gəncəviyə münasibət dəyişdi, buna səbəb “əllər atası”nın onu “Azərbaycan şairi” adlandırması oldu. M.Cəfərov gənclər üçün yazdığı “Klassiklərimiz haqqında” adlı kitabçasında oxuyuruq: “Öz görüşləri və dahiyənə fikirləri etibarilə bizə bu qədər yaxın olan Nizami bizim olmayıb kimin olmalıdır? Nizamini gizli, qanlı əllər uzun müddət öz xalqından ayırmışdı. Nizamini böyük Stalin öz xalqına qaytarmışdır.

Nizami bizimdir!” [3, s.16]

7 oktyabr 1939-cu ildə də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Soveti İncəsənət işləri üzrə idarə Azərbaycan ədəbiy-

yatının dahi klassiki Nizami Gəncəvinin Azərbaycan SSR-n paytaxtı Bakı şəhərində Mətbuat Evinin arxasındakı bağçada (Kommunist və Hüsü Hacıyev küçələrinin tını) qoyulacaq abidənin layihəsi üçün açıq Ümumittifaq müsabiqəsinin proqramı nəşr olundu. Müsabiqənin qarşısında duran məsələ Dünya ədəbiyyatının dahi klassiki, XII yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi, ölməz romantik poemalar müəllifi dahi humanist, feodal despotizminə qarşı mübariz, Azərbaycan xalqı poetik təfəkkürünün dahisi Nizami Gəncəvinin obrazını yaratmaqdı. 1 fevral 1940-cı il günorta saat 2-yədək çəkəcək ümumittifaq müsabiqəsinin 10 nəfərdən ibarət münşiflər heyətinə sədrilər: T.Quliyev, T.Yaqubov, üzvlər: P.Q.Çayko, Rəsul Rza, Moskva Heykəltəraşlar İttifaqının nümayəndələrindən: heykəltəraş B.D.Korolyov, Ordenli heykəltəraş V.İ.Muxina, yerli nümayəndələrdən: professor B.S.Sarkisov (mütləq bir erməni olmalıydı), Ordenli memarlar S.A.Dadaşov, M.A.Useyinov və münşiflər heyətinin məsul katibi memar Y.A.Naximov daxildi. Bir birinci mükafat 20 min, bir ikinci mükafat 10 min, iki üçüncü mükafat 5 min manat təyin edilmişdi. Birinci mükafata dahi heykəltəraşımız Fuad Əbdürrəhmanovun işi layiq görüldü və uzun çəkən (1941-1945) Vətən müharibədən sonra, 1947-ci ildə indiki yerində qoyuldu.

Şeyx Nizaminin 800 illik yubileyilə əlaqədar, Bakıda Nizami Gəncəvi poemalarının elmi-tənqidi mətnləri, əsərlərinin azərbaycan və rus dillərində tərcümələri nəşr olundu; məqalələr məcmuələri işıq üzü gördü. 1940-50-ci illərdən günümüzədək Şeyx Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını incələyən azərbaycanlı tədqiqatçılarından bir çoxu adlarını elm tariximizə şəərəflə yazdılar.

6 yanvar 1979-cu il tarixdə “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” adlı qərar imzalandı. 1981-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyi YUNESKO xəttilə qeyd olunmalı idi, respublikada bu işə böyük hazırlıq gedirdi. Həmə vaxt Moskvada ezamiyyətdə idim, bu nüfuzlu təşkilatın “Kuryer YUNESKO” adlı jurnalının redaksiyasına gəldim. Bütün aspirantlarına ana şəfqətilə qayğı göstərən, orta yüzilliklər ədəbiyyatının əvəzsiz mütəxəssisi, Türk, Ərəb, Fars ədəbi düşüncəsinin və fəlsəfəsindəki bütün aspektlərinin kamil bilicisi, böyük Nizamişünas alım, elmi rəhbərim Azadə xanım Rüstəmovanın Şeyx Nizami haqqında yüksək elmi peşəkarlıqla, təmiz rusca yazdığı məqaləsini çap olunmaq üçün redaksiyaya aparmışdım. Orada, həmyerlimiz olmuş Foks familiarlı məsul redaktor məni çox sıcaq

qəbul edib dedi: “20 ildir işləyirəm, birinci azərbaycanlıdır ki, burada sizi görürəm.” Gəlişimin məqsədini biləndə dərin təəssüflə bildirdi ki, bu beynəlxalq təşkilat 4 il öncə müraciət olunan və ancaq iki sıfırlı yubileyləri qeyd edir, beləcə, qanunun bürokratik əngəlləri ucbatından yubileyi ancaq Respublika daxilində keçirməli olduq.

1993-cü ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 850, 2011-ci ildə 870 illik yubileyləri də bu sayaq keçdi.

YENİ MƏQBƏRƏ. Köhnə məqbərə ilə əlaqədar O.Qoşqarlı imzası ilə çap olunmuş “Şairin vətənidə” adlı xronikaya nəzər salmaq bu günkü oxucu üçün maraqsız olmaz. Yazını oxuduqca, münasibət bildirmək də istədim: “800 illiyi münasibətilə... hökumət komissiyası şairin xatirini əbədiləşdirmək üçün onun vətənidə, qəbri üstündə 15,5 metr hündürlüyündə gözəl bir mövzeyin tikilişinə başlamışdır. Bu tikinti üçün qəbrin dörd yanı açılıb bina salınmışdır.

Nizami çinar ağacından yonulma bir tabutda, ipək şala bükülmüş halda basdırılmışdır. Onun başının altına mərmərdən bir daş parçası qoyulubdur ki, Nizaminin tükləri bu mərmər üstündə lap son vaxtlara qədər saxlanılmışdır. Çinar ağacının üst qatı tamamilə çürümüşdür. Nazik bir hissəsi hələ də durmaqdadır.

Nizami qəbri ətrafında kiçik təpələrdə bu gün aparılan qazıntı işləri dəxi sübut etdi ki, 800 il bundan əvvəl Gəncədə ölümlər xüsusi qutularda basdırılmış, çünki qazılan 100-dən çox köhnə qəbirlərin hamısından çürümüş tabut parçaları çıxmaqdadır. Nizaminin qəbri olan bu Şıxdüzü görünür ki, köhnə Gəncənin ən böyük qəbiristanlığı imiş.

Nizaminin qəbri üstündə bir məqbərə var imiş, Bunun kərpiclərinin rəngi göy rənglə cilalanmışdır (kərpic cilalanmır, bəlkə, üzərinə mina qatı çəkilib bişirilmiş kərpic imiş?). Həmin gümbəz çox vaxt yolçuların düşərgəsi olmuş. Qeydsiz qaldığından hava və yağmurun təsirindən sökülüb dağılmışdır. Lakin inqilabdan sonra şairin qəbri guya əsaslı təmir edildi. Qəbrin üzəri sementləndi. Mərmərdən baş daşı qoyuldu. Bu baş daşında şairin adı, təxəllüsü, atasının adı, doğulduğu və vəfat etdiyi il göstərilmişdir. Keçən əsrin 40-cı illərində məqbərə haqqında dərc olunan məqalədə deyilirdi:

“Mavzoley hazırda tikilib qurtarmaq üzrədir. Bu mavzoley nəfis surətdə yonulmuş ağ daşdan tikilir. Mavzoleyin qabaq fasadı yazılıdır. Yubileyə qədər mavzoleyin şərq tərəfində yaşıl bağça salınacaqdır. Bunun üçün də bir kilometrədən artıq məsafədən xüsusi kanalla buraya su çıxarılmışdır. Bununla yanaşı olaraq, şəhərin özündə dəxi şairə heykəl qoymağı

Kirovabad şəhər soveti öz qarşısına qoymuşdur. Heykəl şəhərin mərkəzində – teatr binasının qabağında qoyulacaqdır ki, bu da şəhərin gözəlliyini daha da effektiv edəcəkdir. Bir-birinin boyunca sıra ilə sahilboyu düzülmüş sərvi ağaclarının ortasında həmişə gülləri, çiçəkləri solmayan bağçanın içində Nizami bu günün ilk carçısı kimi iftixarla yüksələcəkdir” [12, s.254-255].

Sonrakı dövrdə yeni məqbərənin hazırlanması ilə bağlı dərc olunan məqalələrdən əldə etdiyim faktları burada qeyd edirəm... Alüminium zavodundan ətrafa yayılan ağappaq zəhər tozuyla örtmüş Şeyx Nizami Gəncəvi görkəmdən düşmüş məqbərəsinin əvəzinə tikiləcək yeni məqbərənin müəllifi Gəncə şəhərinin baş memarı Fərman İmanquliyev idi. Məqbərənin layihəsində orta yüzillik Azərbaycan memarlıq məktəbinə məxsus ənənə, xüsusilə, Naxçıvanın Qarabağlar kəndindəki məqbərə əsas götürüldü. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 6 iyul 1990-cı il 25(2420) nömrəli sayında Əşrəf İbrahimovun “Nizami məqbərəsinin tikintisində” adlı məqaləsində sovet dövrünün bürokratiya mənzərəsini çox gözəl verilib. Məqalədən öyrənirik ki, məqbərənin layihəsi 1983-cü ildən hazırlansa da, ancaq 6 il sonra, 18 aprel 1989-cu ildə Respublika Memarlar İttifaqı və Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən qəbul edildi. 10 iyul 1989-cu ildə layihə respublika Dövlət Tikinti komitəsi ilə 3 milyon 438 min 78 manat smeta dəyərində razılaşdırılaraq, Gəncə şəhər Xalq Deputatları Soveti İcrakomunun 20 iyul 1989-cu il 12 nömrəli qərarı ilə təsdiq olundu. Layihə rəsmi olaraq, baş podrat təşkilatı – respublika rəssamlıq fonduna 9 yanvar 1990-cı ildə təqdim edildi. Gəncə şəhər İcrakomunun müraciətləri əsasında Nazirlər Sovetinin 21 sentyabr 1989-cu il 309 nömrəli sərəncamına əsasən, rəssamlar fonduna 800 000 manat məbləğində pul vəsaiti keçirildi. İşlər vaxtında başa çatacaq, – deyərək həmişə hamını arxayın salan Rəssamlar fondu, qəflətən 21 fevral 1990-cı il 41 nömrəli məktubu ilə Gəncə şəhər İcrakomuna müraciətində işin ağırlığını göstərərək, məqbərədə bütün işlərin yalnız 1993-cü ilin sentyabrında qurtara biləcəyini bildirib. Hətta bu işdə İcrakoma başqa podrat təşkilat tapmadığını da məsləhət bilib. Vəziyyətin kəskin dəyişdiyini hiss edən icrakom böyük çətinliklə Leningradın qranit hazırlayan “Bazalt” firması ilə əlaqəyə girərək, məqbərənin bütün mürəkkəb və çətin hazırlanan hissələrinin icrasını və yerli-yerində quraşdırılmasını firmanın bir şərtlə boynuna qoydu ki, firma baş podrat təşkilatı tərəfindən xammal kimi qranitlə təchiz olunacaq. Qraniti Ukraynanın Dneprepetrovsk şəhərindəki “Tokovo” karxanasından gətirilməsi Rəssamlar fondunun vəzifəsinə daxil olduğundan, o müəyyən müqavilə-

namə əsasında həmin daşlardan bir qismini, artıq Bakıya gətirib emal olunmaq üçün Leninqrada da yollayıb. Lakin müqavilənamənin şərti belə idi ki, daş almaq üçün Rəssamlar fondu respublikadan müəyyən material, mexanizm və avadanlıqlar, yəni; 60 ton benzin, 300 ton bitum, 3 ədəd avtoyükləyici maşın, 20 ədəd elektrik mühərriki, 10 ədəd elektrik telferi, 4 vaqon polad kanat, borular və sairə mallar əvəz olaraq verilməliydi. Bu tələbat şəhərin imkanlarından kənar olduğundan, Gəncə şəhər İcra Komu 5 mart 1990-cı il 10/59 nömrəli məktubu ilə Respublika Nazirlər Sovetinə müraciət edib vəziyyətin ağırlaşmasını göstərərək məqbərənin müqəddəratının həllində Rəssamlıq fonduna lazımi kömək göstərməsini xahiş edib. Müraciətin əsasında Nazirlər Sovetinin mədəniyyət şöbəsi bilavasitə ciddi göstəriş alaraq, tələb olunanları ünvanına çatdırmaq üçün nə lazımsa edə bildi. Uzun çək-çevirdən sonra, işlər qaydasına düşdü; il ərzində respublikamız 25-30 kub metr qranit alırdısa, məqbərəyə görə 300 kub metr qranit gəldi. Sovet dövrü bürokratiya və maliyyə-mafioz sistemi çevrəsində dahi şairimizin məqbərəsinin ucaldılması faktı Şeyxin çoxsaylı kərəmətlərindən sayılmalıdır.

1991-ci ilin oktyabr ayında nəhəng tikilişi başa çatan yeni məqbərənin inşasında Respublika Sənaye tikinti Birliyi 3 nömrəli tresti, Sankt-Peterburqdakı “Bazalt” tikinti firmasından olan qranit ustaları böyük şövqlə çalışmışlar. Memarlıq ansamblında kontrast rənglərdən gözəl istifadə edilib; mavi səma fonunda səkkizguşəli, 20 metrdən çox hündürlüyündə olan məqbərə inşaatçıların “qabro” adlandırdığı qırmızı-qəhvəyi qranitdən hazırlanıb.

Məqbərə ansamblına Şeyx Nizaminin “Xəmsə” qəhrəmanlarını təcəssüm etdirən heykəltəraşlıq qrupu da daxildir. Onun müəllifi heykəltəraş Qorxmaz Sücəddinovdur.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, dahi Nizaminin vətəni Gəncə qədim maddi və mənəvi mədəniyyətə malik bir yerdir. Bu şəhərin minillik tarixi abidələrinin və qədim mədəniyyətinin daha geniş öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Qədim İpək yolunun keçdiyi, karvan yollarının kəsişdiyi Gəncə çayın hər iki sahilində yerləşməsi bu şəhərdə iqtisadiyyatın, təhsilin, mədəniyyətin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat / References

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”, farsca. Bakı, Elm, 1970; Tərcüməsi. Bakı, 2001.
2. Ahmet Zeki Validi Togan. “On Mubarakshah Ghuri”. Ankara, 1932.
3. Azərbaycan LKGİ MK. Bakı, Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1948.
4. Azərbaycan tarixi. II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2014.
5. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Баку, Изд. АзФАН, 1940.
6. Бундахишн — “Сотворение основы” (Зороастрийские тексты. 1997.
7. Даруг-и хунсандих — “Лекарство удовлетворения”. Изведать дороги, 1991, 101, IX, 22.5.
8. Дж.Александрович Насыфи. Гянджа и могила Низами. Известия Азербайджанского Археологического Комитета, вып. второй, Баку, 1926.
9. Həkim Ömər Xəyyam Nişaburi “Novruzname dər mənşə və tarix və adabe-cəşne-Novruz”. Tehran, 1380 hicri-şəmsi.
10. Markwart J. A Catalogue of the provincial capitals of Eransahr (Pahlavi Text, Version and Commentary). Ed. G.Messina. Analecta Orientalia 3, Rome. Pontificii Instituto Biblico, 1931.
11. Mütəllibov Tofiq. “Sözün zirvəsi, zirvənin sözü”. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 26.09.1991.
12. Nizami. Məqalələr məcmuəsi, III c. Bakı, Azərneşr, 1941.
13. Şeyx Səfi təzkirəsi (“Səfvət üs-Səfa”nın XVI əsr türk tərcüməsi). Bakı, Nurlan, 2006.

ОБ ИСТОРИИ ГАНДЖИ И ШЕЙХА НИЗАМИ

Гаджи Фирудин Курбансой

Доктор философии по филологическим наукам, доцент

Аннотация. Гянджа – место с древней материальной и духовной культурой. Тысячелетняя история здесь, к сожалению, до сих пор остается не до конца и не досконально изученной. Расположение на обоих берегах Гянджачая, где пересекаются караванные пути,

свидетельствует о высоком уровне развития здесь экономики, образования и культуры.

И.Нариманов. “Археологические памятники Гянджинского района. В книге “С древнейших времен до начала железного века” (Издательство ЭА Азерб.ССР, Баку 1958) немецкие, еврейские и армянские археологи (фактически “черные археологи”) А.А.Ивановский, Э.Реслер, В.Бельк, Жак де Морган, А.Ю.Йокимов, Б.Шульц, В.А.Скиндер, Фердинанд Ласс, И.М.Лусс, Э.П.Париценмайер, В.Тер-Гукасов и иже с ними, имена которых не упоминаются, жестоко разграбили скифские и сакские (древние тюрки) курганы, богатые золотыми предметами, весьма ценными с точки зрения истории и искусства, а найденные ими вокруг Гянджи артефакты передали в музеи Германии, Петербурга, Москвы и Тбилиси.

Город Гянджа – величественный город с богатым прошлым, построенный на Великом шелковом пути, который протянулся от далекого Китая до Рума (Европы).

В представленной статье на основании достоверных источников и фактов, доказывается что Гянджа была построена туранским правителем Афрасиабом. Считалось, что Шейху Низами жениться в первый раз после тридцати, уже слишком поздно. В 1172 году дербендский правитель Дара Музаффар ад-Дин ибн Халифа прислал шейху в подарок в качестве платы за оду дочь кыпчакского князя Аппак. (Кипчак означает два ножа, они так называются, потому что на их знаках проведены две вертикальные линии, они турецкие).Шейх женился на ней.

16-17-летняя белолицая, с миндалевидными глазами красавица Аппак родила поэту единственного сына Мухаммеда в 1174 году. Аппак, которую поэт называл Афак, умерла в 1180 году, когда ей было 25 лет. Мухаммед потерял мать, когда впервые взял в руки перо и научился писать. Счастливой семьи не стало. Но поэт не забывает Афак до конца жизни. Можно предположить, что могила Афак была вскрыта, и тело поэта было захоронено там же в 1209 году. Женские кости, обнаруженные при археологических раскопках в гробнице шейха, дают нам основание утверждать это.

В статье также представлена информация об истории мавзолея Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Гянджа, Афрасиаб, Низами Гянджеви, Афак, мавзолей

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN TÜRK DİVANI HAQQINDA

Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan poeziyasının XIII əsrə qədərki anadilli nümunələri əlimizə gəlib çatmamışdır. Bunun səbəbi əsrlərlə Azərbaycanın başı üzərində gedən mürəkkəb tarixi-ictimai hadisələr, düşmən qüvvələr tərəfindən türklərin tarixi, mədəniyyəti və dilinə qarşı aparılan məkrli siyasət və bu məqsədlə mövcud olan əsas qaynaqların təhrif olunması və türkdilli mənbələrin sıradan çıxarılmasıdır. Azərbaycana aid tarixi, coğrafi, ədəbi mətnlərin tərtib və nəşri zamanı saxtalaşdırılması, materiallardan mühüm faktların silinməsi, yaxud təhrif olunması və sair hallarla qarşılaşırıq. Diqqəti coğrafiya və tarix kitablarında, eləcə də ədəbi mətnlərdə edilmiş təhriflərə, konkret olaraq bir neçə fakta yönəltmək istəyirəm.

Bu baxımdan, XIV əsrin məşhur tarixçisi və coğrafiyaşünas alimi Həmdullah Mustafa Qəzvininin 1340-cı ildə yazdığı “Nüzhətül-qülob” əsərinin görkəmli şərqşünas E.J.V.Gibbin kataloqunda mövcud olan XVI əsrdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxəsi diqqəti cəlb edir.

“Nüzhətül-qülob” əsərinin G. Le Strange tərəfindən tərcüməsinin 1919-cu ildə London E.J.Brill nəşrində nəzərə çarpan ciddi yanlışlıq - tərcüməçi-müəllifin “əcəm” sözünü səhvən, yaxud qəsdən “fars” sözü kimi tərcümə etməsi və bu səhvin sonrakı mənbələrə yol açması nəzərə çarpır. Belə ki, tərcüməçi Mustafa Qəzvinin əsərinin əlyazmalarında mövcud olan “Əcəm İraqının zikrində” adlı ikinci fəslin adını dəyişdirərək, “Fars İraqının zikrində” adlandırmış və o dövrdə “Əcəm” diyarının mövcud geniş konturlarını təhrif etmişdir.* Elə bu səbəbdən, Cənubi Azərbaycanın Qəzvin, Həmədan, Zəncan və başqa əraziləri “Fars İraqı” adı altında verilmişdir. Tarixdən məlumdur ki, səlcuqlar dövründən “Əcəm İraqı”ı adlanan ərazinin mühüm hissəsi Azərbaycana aiddir və XII əsrdə isə bu ərazi bütövlükdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tərkibində olmuşdur.

Bədii mətnlər üzərində də oxşar əməliyyatlar aparılırdı.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şairlərinin türk dilində gözəl şeirlərinin olmasını bir çox faktlar sübut edir və indiki vəzifəmiz bu şeirlərin axtarışına və kəşfinə nail olmaqdır.

* Xilafət ərəb olmayan xalqları “əcəm” adlandırır. “Əcəm” sözünün hərfi mənası “lal” deməkdir. Səlcuq hakimiyyəti dövründən başlayaraq, ərəb xilafətinin səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil olan hissəsi İraqı-əcəm adlandırılmışdır.

Bir sıra tanınmış şərqşünas alimlər Nizami Gəncəvinin “Türk Divanı”nın dünya kitabxanalarında hələ 20-ci əsrdə mövcud olduğunu təsdiq ediblər. Lakin müəyyən səbəblərdən bu faktla bağlı geniş araşdırma aparmaq mümkün olmayıb. Məqalədə Nizami Gəncəvinin “Türk Divanı”nın tədqiq tarixindən bəhs edilir. Türk Divanından şair “Nərgiz” qəsidəsi də araşdırılır və faktlar əsasında bu qəsidənin Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Paxlavana həsr olunması faktı araşdırılır.

Açar sözlər: Nizami, Divan, türk dili, qəsidə, Məhəmməd Cahan Pəhləvan

ABOUT THE TURKIC DIVAN OF NIZAMI GANJAVI

Zahra Allahverdiyeva

Doctor of philosophy in philology, associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Abstract. Samples of Azerbaijani poetry in their native language did not reach us until the 13th century. The reason for this is the complex historical and social events that have been taking place in Azerbaijan for centuries, the insidious policy of enemy forces regarding the history, culture and language of the Turks, and the distortion of the main sources available for this purpose as well as the destruction of Turkic sources. When compiling and publishing historical, geographical and literary texts relating to Azerbaijan, we encounter cases of falsification, deletion or distortion of important facts from materials, etc. It is important to draw attention to the distortions made in books on geography and history, as well as in literary texts, specifically to some facts.

A serious error in the 1919 London edition of E.J.Brill's translation of “Nujatul-gulub” by G. Le Strange - the translator-author mistakenly or intentionally translated the word “ajam” as the word “Persian” and this error led to later sources that it has its consequences to this day. Thus, the translator changed the title of the second chapter of “Memories of Iraq about Adjam” in the manuscripts of Mustafa Qazvini's work to “Memories of Persian Iraq” and distorted the wide contours of the land of “Ajam” that existed at that time. For this reason, Qazvin, Hamadan, Zanjan and other regions of South Azerbaijan were called “Persian Iraq”. It is known from history that since the Seljuk period, a significant part of the territory called “Adjam Iraq” belonged to Azerbaijan, and in the 12th century this territory was part of the Atabek state of Azerbaijan.

Similar operations were carried out on literary texts.

Many facts prove the existence of beautiful poems by Azerbaijani poets in the Turkic language in the 11th-12th centuries, and our current task is to achieve the search and discovery of these poems.

A number of well-known oriental scholars have confirmed that Nizami Ganjavi's "Turkish Divan" exists in world libraries as early as the 20th century. However, due to certain reasons, it was not possible to conduct a broad study of this fact.

The article discusses the history of the study of the "Turkish Divan" by Nizami Ganjavi. The Qasida of the poet "Nargiz" from the Turkish Divan is also investigated, and on the basis of the facts, the fact that this ode is dedicated to Atabay Muhammad Jahan Pakhlavan of Azerbaijan is investigated.

Keywords: Nizami, Divan, Turkic language, ode, Muhammad Jahan Pahlavan

Giriş / Introduction

Azərbaycan poeziyasının XIII əsrə qədərki anadilli nümunələri əlimizə gəlib çatmamışdır. Bunun səbəbi əsrlərlə Azərbaycan və Qafqaz ərazisində gedən mürəkkəb siyasi hadisələr, düşmən qüvvələr tərəfindən türklərin tarixi, mədəniyyəti və dilinə qarşı aparılan məkrli siyasət və bu məqsədlə mövcud olan əsas qaynaqların təhrif olunması və türkdilli mənbələrin sıradan çıxarılmasıdır. Azərbaycana aid tarixi, coğrafi, ədəbi mətnlərin tərtib və nəşri zamanı saxtalaşdırılması, materiallardan mühüm faktların silinməsi, yaxud təhrif olunması və sair hallarla qarşılaşırıq. Diqqəti coğrafiya və tarix kitablarında, eləcə də ədəbi mətnlərdə edilmiş təhriflərə, konkret olaraq bir neçə fakta yönəltmək istəyirəm.

Əsas hissə / Main Part

Mənbələr içərisində XIV əsrin məşhur tarixçisi və coğrafiyaşünas alimi Həmdullah Mustafa Qəzvininin 1340-cı ildə yazdığı "Nüzhətül-qü-lub" əsərinin görkəmli şərqşünas E.J.V.Gibbin kataloqunda mövcud olan XVI əsrdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxəsi diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, E.J.V.Gibb 1901-cü ildə dünyasını dəyişdikdən sonra, alimin kataloqunda yer alan bəzi əlyazmalar onun xatirəsinə ithaf olunmaqla, Londonda nəşr edilmişdir. Mustafa Qəzvininin də həm "Tarixi-qozide", həm də Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin coğrafiyasına aid yazdığı "Nüzhətül-qü-lub" əsərləri Londonda 1915 və 1919-cu ildə tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabların ilk səhifəsində vaxtilə Londonda Osmanlı İmperiyasının səfiri vəzifəsində çalışmış, türk ədəbiy-

yatında yeni məktəbin qurucularından biri hesab olunan Əbdül Haqq Hamid bəyin öz yaxın dostu E.J.V.Gibbin ölümünə həsr etdiyi türkcə bir şeir parçası da yer almışdır:

Cümlə yaranı vəfasiylə edərkən tətib* ,
Kəndi ömründə vəfa görmədi ol zati-ədib.
Gənc ikən olmuş idi övci kəmalə vasil,
Nə olurdu yaşamış olsa idi Mister Gibb! [14]

“Nüzhətül-qülob” əsərinin G.Le Strange tərəfindən tərcüməsinin 1919-cu ildə London E.J.Brill nəşrində nəzərə çarpan ciddi yanlışlıq - tərcüməçi-müəllifin “əcəm” sözünü səhvən, yaxud qəsdən “fars” sözü kimi tərcümə etməsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Mustafa Qəzvini əsərinin əlyazmalarında mövcud olan “Əcəm İraqının zikrində” adlı ikinci fəslin adını dəyişdirilərək, “Fars İraqının zikrində” adlandırılmış və o dövrdə “Əcəm” diyarının mövcud geniş konturlarını təhrif etmişdir.** Elə bu səbəbdən, Cənubi Azərbaycanın Qəzvin, Həmədan, Zəncan və başqa əraziləri “Fars İraqı” adı altında verilmişdir. Tarixdən məlumdur ki, səlcuqlar dövründən “Əcəm İraqı”ı adlanan ərazinin mühüm hissəsi Azərbaycana aiddir və XII əsrdə isə bu ərazi bütövlükdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tərkibində olan İraqi-Əcəmdə 40 şəhər, Azərbaycanda isə 27 şəhər mövcud idi. Ziya Bünyadov Sədrəddin əl-Hüseyniyə istinad edərək yazırdı ki, “Cahan Pəhləvan əvvəllər dövləti öz oğulları arasında bölüşdürmək istəyirdi, ancaq məqsədini ölümünə kimi həyata keçirməmişdir” [15, s.211].

Mustafa Qəzvini öz əsərinin “Azərbaycan ölkəsinin zikrində” adlandırdığı üçüncü bölməsində Azərbaycanın sərhədlərinin İraqi-Əcəmdən başladığını göstərir.

Həmçinin ədəbi mətnlər üzərində də oxşar əməliyyatlar aparılmışdır. Məsələn, Azərbaycanın görkəmli alimi və ədibi Məmməd Səid Ordubadi “Qılınc və qələm” əsərini yazarkən tarixi faktları göstərməyi və salnamələrdən iqtibaslar etməyi özünə borc bilmişdir və əsərin bir yerində Səlcuqlar dövlətinin məşhur vəziri Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərindən, mənbənin yerini göstərməklə, belə bir sitat gətirmişdir: “Səlcuq

* Tətib etmək – pak etmək, təmizləmək

** Xilafət ərəb olmayan xalqları “əcəm” adlandırırdı. “Əcəm” sözünün hərfi mənası “lal” deməkdir. Səlcuq hakimiyyəti dövründən başlayaraq, ərəb xilafətinin səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil olan hissəsi İraqi-əcəm adlandırılmışdır.

hökmdarlarının sarayında Şərqi məşhur şairləri yaşayırdı. Onlar farsca yazırdılar. Lakin Toğrul və Alp Arslan yazılan şeirlərin türkcə yazılmasına müvəffəq oldular. Xüsusən Azərbaycanda keçirilən (tədris olunan) İran dilinin tamamilə məhv edilməsinə nail oldular. Alp Arslan başqa hökmdarlar kimi özü üçün fars və ərəb ünvanlarını və ləqəblərini taxmaq istəmədi. Özü daim türkcə danışdı, türkcə də yazırdı”. (“Siyasətnamə”, Toğrul və Alp Arslan dövrünə aid hissə)” [10, s.77].

Sual olunur. M.S.Ordubadinin nümunə gətirdiyi bu hissə “Siyasətnamə”nin sonrakı nəşrlərində niyə mətdən çıxarılmışdır? Eləcə də, hanı Nizamülmülkün qeyd etdiyi türkcə yazılan şeirlər? Kim onları məhv etdi?

Başqa bir fakt: Türkiyənin görkəmli şərqşünas alimi Agah Sirri Ləvənd uzun illər topladığı və 1941-ci ildə çap etdirdiyi “Divan edebiyatı” (kelimələr, remizlər, mazzunlar və mehfunlar”) kitabında poetik növləri ayrı-ayrı şeir nümunələri əsasında izah edərək, Xaqani Şirvaninin türkcə qələmə aldığı iki beytini nümunə gətirmişdir. Bunlardan biri Xaqaninin Qurandan iqtibasla verdiyi beytdir:

Kəsmiş atmışdır anı etmə cədəl*,
Tiğ-i “layus`əlü amma yəf`al”. [1, s.103]

Mənası: Mübahisə etmə, “(Allahın) etdiyi sual olunmaz” qılıncı onu kəsib atmışdır!

2-ci misrada – “layus`əlü amma yəf`al” – Quranın “Ənbiya” surəsinin 23-cü:

لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ [6, s.323]

“(Allah) etdiyi əməl üçün sual olunmaz, (insanlar) sual olunur” – ayəsini iqtibas edən bu beyt, sözsüz ki, Xaqaninin türkcə yazılmış hər hansı bir irihəcmli əsərindən gətirilmiş nümunədir.

A.S. Ləvəndin dini mövzuda Xaqanidən gətirdiyi 2-ci nümunə Həzrət Əlinin – Əsədullah – (ərəbcə – Allahın şiri deməkdir) ləqəbini özündə ehtiva edən şeir parçasıdır və beyt belədir:

Dedi ol məzhəri-ənvəri cəli,**
Əsədullahi-vəli, yəni Əli. [1, s.155]

* Cədəl – mübahisə

** Cəli – aydın

(Mənası: O nur mənbəyi aydın dedi ki, vəli-Əsədullah, yəni Əlidir)

XII əsrdə ərəb və fars dilinin mədrəsələrdə tədris olunaraq, dilimizə əsaslı şəkildə müdaxilə etdiyi dövrdə Xaqaninin türkcə söylədiyi bu beytlər nə qədər sadə, gözəl və dilə yatımlıdır.

Çox təəssüf ki, A.S.Ləvənd bu misraları hansı mənbədən yazdığını qeyd etməmişdir. Amma “Divan edebiyatı” (kelimələr, remizlər, məzunlar və mehfumlar) əsərində çoxsaylı mənbələr göstərilmişdir ki, bu mənbələrin yenidən araşdırmaya cəlb edilməsi əhəmiyyətlidir.

Bu faktın özü, hər şeydən öncə, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şairlərinin türkcə mükəmməl şeirlərinin mövcud olduğunu sübut edir və bizim hal-hazırda vəzifəmiz bu şeirlərin axtarılmasına və üzə çıxarılmasına nail olmaqdır.

Nizami Gəncəvinin Türk Divanının dünya kitabxanalarında mövcud olduğunu hələ XX əsrdə bir sıra məşhur şərqşünas alimlər təsdiqləmişlər. Lakin bu fakt üzərində müəyyən səbəblər üzündən geniş araşdırmalar aparmaq mümkün olmamışdır.

XXI əsrin əvvəllərində Nizami Gəncəvinin Türk “Divanı”nın əlyazma nüsxəsinin Misirin Xədiviyyə kitabxanasında Şəms Vaizi tərəfindən tapılaraq surətinin əldə edilməsi və “Divan”ın cənubi Azərbaycandan olan tədqiqatçı-alim Sədyar Vəzifə Eloğlunun tərtibində d-r Hüseyn Şərqi Soytürk tərəfindən çapa hazırlanması və 2003-cü ildən başlayaraq, İranda və daha sonra Bakıda nəşr olunması elmi ictimaiyyət tərəfindən ciddi maraqla qarşılanmışdır. Bu nəşrlərdə Nizami Gəncəvi poeziyasından seçilmiş türkcə və farsca oxşar tərkibli ifadələr tutuşdurulur və şeirlərin əksəriyyətinin Nizami Gəncəviyə məxsus olduğu sübuta yetirilirdi. Həmin nəşrlərdə şairin öz məmduhları haqqında fikirlərinin “Divan”da əks olunması da mühüm faktlardan biri kimi elmi-ictimaiyyətin diqqətindən yayınmamışdır.

Onu da xatırladım ki, Nizami Gəncəvinin Türk Divanı ilk dəfə nəşr olunan kimi düşmənimiz olan ermənilər təşvişə düşmüşdülər. Onlar durmadan İran mədəniyyət qurumlarına və ictimaiyyətinə çağırışlar edir, bu nəşrlərin qarşısını almaq üçün min bir oyuna əl atırdılar. Lakin bizim atalar “Haqq incələr - üzülməz”, – demişlər. Azərbaycanın cənubunda Sədyar Vəzifə-Eloğlu, Hüseyn Şərqi Soytürk, Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq, Barat Zəncani görkəmli elm adamları tərəfindən başlanan və Bakıda da Nizami Xudiyev, Azadə Rüstəмова, Əlyar Səfərli, İsa Həbibbəyli, Sənan İbrahimli və başqa alimlər tərəfindən aparılan axtarışlar bu gün öz bəhrəsini verməkdədir.

Nizami Gəncəvinin Türk Divanında yer alan şeirlər və onların içərişində şairin öz məmduhu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana ünvanlandığı “Nərgiz” rədifli qəsidəsi diqqəti cəlb edir.

Öncə xatırladım ki, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Nizami Gəncəvinin Türk Divanının əslən Konyalı XIV əsr şairi Qaramanlı Nizaminin adına çıxarılması və bunun bəzi mübahisələr doğurması faktı məlumdur. Bəzi alimlər yanlış olaraq “Nərgiz” qəsidəsinin Osmanlı hökmdarı Mehmet Sultana ithaf olunduğunu iddia edirlər. Guya Qaramanlı Nizami Konyada olarkən, bu qəsidəni Osmanlı hökmdarına həsr etsə də, xəstəlik səbəbindən İstanbula gedib çata bilməmiş və Konyada vəfat etmişdir. Mübahisələrə baxmayaraq, Türk Divanının Eloğlu və Hüseyin Şərqi Soytürk tərəfindən Tehran və Bakı nəşrlərində bu qəsidənin Cahan Pəhləvana ünvanlanması mühüm sübutlarla qeyd olunmuşdur.¹ Həmçinin görkəmli İran alimi Barat Zəncani “Nərgiz” qəsidəsinin Nizami Gəncəvinin Cahan Pəhləvana yazılmış mədhiyyəsi hesab etmiş və özünün Nizami Gəncəvi Divanının Tehran - hicri 1391-ci il nəşrinə bu qəsidəni daxil etmişdir [2, s.115].

Məlumdur ki, qədim və orta əsrlər Şərq poeziyasında nərgiz çiçəyi ilə bağlı poetik-fəlsəfi mənalandırmalar geniş yayılmışdır. Nərgiz obrazı - şəxsləndirilmiş məcaz kimi - “Xas və gözəl adam”a təşbih olaraq işlənmişdir. Ənənəvi şəkildə nərgiz çiçəyinin başındakı tac hökmdarlara məxsus taxt-tacla müqayisə olunmuş və Nərgiz obrazı – uca taxt- tac sahibini bildirməklə, Cəmşid, Əfrasiyab kimi hökmdarların tacına bənzədilmişdir. Xaqani Şirvaninin “Məntiqüt-teyr” (“Quşların söhbəti”) qəsidəsində söylədiyi aşağıdakı beyt fikrimizi təsdiq edir:

دهد گفت از سمن نرگس بهتر که هست
کرسی جم ملک او و افسر افراسیاب

[5, s.44]

Hüdhüd* dedi: - Nərgiz yasəməndən yaxşıdır ki,
Cəm taxtı onun mülküdür və Əfrasiyabın əfsəridir.

¹ “Türkcə Divanında Nizaminin məmduhları”: “Divani-Nizami [Gəncəli]. Türkcə (Azərbaycanca) [qəsidələr-qəzəllər] (Xədiyyə nüsxəsi), tərtibçi: Eloğlu, hazırlayan və köçürən: Dr.Hüseyin Şərqi Soytürk. Bakı, Nurlar, 2006, s. 13-16.

* Hüdhüd quşu – şanapipik quşu

Hökmdarın tacının “Nərgiz” gülünə bənzədilməsi poeziyada ümumişlək bir obraz idi. Hind şairi Bidel Dəhləvinin “Nərgiz” rədifli qəzəlinə diqqət yetirək:

ابر و بهار اقبال امروز سایه کیست
گل کرد تاج بر سر بال همای نرگس¹

Bəxtin baharı və bulud bu gün kimin kölgəsidir?
Humay qanadı üstə başını gül kimi tac etdi nərgis.

Eləcə də, təsəvvüf fəlsəfəsində, “Nərgiz” – “çəşmi-bidar”a – “oyaq gözə”, yəni huşyar, ağıllı adamlara təşbih olaraq işlənirdi. Bu məcazın “açıq gözlü”, işıqlı hökmdar, elm və irfan sahibi olan adamlar haqqında işlənməsi lüğətlərdə yer almışdır. Həmçinin poetika kitablarında “Nərgiz” obrazının bədii vasitə kimi - eyham, işarə olaraq işləndiyi də qeyd olunur. “Nərgiz” qəsidəsinin Atabəy Nüsrətəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvana ünvanlanması şübhəsizdir. Yeri gəlmişkən, Xaqani Şirvani də Cahan Pəhləvana məktub şəklində ünvanladığı bir mədhiyyə-qitəsində, ona başına gələnləri - zalımlardan zülm gördüyünü ərz edir və Atabəyi “oyaq gözlü” adlandırır:

ششم عروس فلک را امید دامادی
ز بخت بالغ بیدار خواب دیده اوست
[5, s.575]

Altıncı fələk gəlininin* damad ümidi,
Bəxtin uğurundan onun gözü oyaqdır.

“Nərgiz” qəsidəsinin məzmununa keçməzdən əvvəl “Cahan Pəhləvan” adı ətrafında qısaca araşdırma aparmaq lazım gəlir. Bu ad Atabəy Şəmsəddin Eldənizin böyük oğlu Nüsrətəddin Məhəmmədin şücaətinə, qəhrəmanlığına və cavanlıqdan döyüşlərdə qazandığı qalibiyyətlərinə görə ona verilmiş fəxri ləqəbdir. “Cahan pəhləvanı” ləqəbi yalnız xüsusi qəhrəmanlıqlar göstərmiş igidlərə verilmirdi. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində Qızıl Arslanın dilindən qardaşı Cahan Pəhləvanın adını belə izah edir:

¹ <https://ganjoor.net/bidel>

* Fələyin altıncı gəlini – Göyün Müştəri ulduzu nəzərdə tutulur. Müştəri parlaq işıq saçan ulduzdur.

برادر کو شهنشاه جهان بود
جهان را هم ملک هم پهلوان بود

[12, s.790]

Mənim qardaşım ki, cahanın şahənşahı idi,
Cahana həm şah, həm də pəhləvan idi.

Məlumdur ki, tarixi-dini şəxsiyyətlərin, o cümlədən hökmdarların adları ilə yanaşı, onlara məxsus epitetlər də məşhur olmuşdur. Bu epitetlərin əksəriyyəti bu şəxsiyyətlərə türklərin verdikləri ləqəblərdir və bu sözlərin etimologiyası türk dil kökünə bağlıdır. Bəzi qədim ərəb-fars lüğətlərində bu sözlərin türk kökü qeyd olunmuş, bəzilərinə isə heç bir qeyd verilməmişdir. Məsələn, Məhəmməd Peyğəmbərin ləqəbi “Yalavəç”- (يال اوچ) sözlərinin yalnız türklər tərəfindən işləndiyini bir çox qədim mənbələr, o cümlədən Mahmud Kaşqarının “Divanü-lüğət-it türk” və Xas Hacibin “Kutadqu-bilik” əsərindəki məlumat təsdiq edir. “Yalavəç” sözlünün mənası “xəbər gətirən”, elçi, peyğəmbər, bəzi mənbələrdə isə “ışıq gətirən”, “ışıq saçan” və sair şəkildə izah olunmuşdur. Yaxud, Əbu-Bəkrin ləqəbi ərəb-fars lüğətlərində (Yarğar”- (يار غار) kimi - “Mağara yoldaşı” mənasında izah olunur. Lakin türk mənbələri Əbu Bəkrin bu ləqəbini “Yarğan”- (يار غان) kimi izah edir. V.Radlova görə, bu türk sözüdür və xüsusi ad və ləyaqəti bildirir, mənası “əsil dost” deməkdir [13, s.139]. Həmçinin, bu sözlün kökündə “yanmaq” feili dayanır. Təsədüfi deyildir ki, V.Radlov “Yanar” sözlünü şəxs adı kimi izah edərək yazırdı: “Dünyanı ikinci dəfə su basarkən, Allah insanları xilas etmək üçün Yanarı elçi göndərdi. İnsanlar Yanarı eşitmək istəməyəndə, Allah onları din və dilləri ayırı 77 xalqa böldü” [13, s.82].

“Yal” və “Yar” türk söz kökləri lüğətlərdə “yanmaq” feili ilə bağlanır və bu sözlün “Yalanmaq”(mənası: atəş və alovlanmaq), “yanarus” (yanar) və sair formaları da qeydə alınmışdır. Məsələn, Mahmud Kaşqari Divanında “Yalturdu” sözlü -alovlandırmaq mənasında işlənmişdir [9, s.109].

“Yanmaq” sözlündən yaranan “yalbıs”(يال بيس)-od, alov; yalqun (يالق-od; yalınlamaq (يال ينل امق)- odlanmaq, alovlanmaq; hətta uyğurca: yaruq-yaruqlıq, yarus, yarun, yarkın, yarkınan - ياروق، ياروقلوق، يارو - işlə saçmaq, işıqlıq, məşəl yandırmaq, işıqlandırmaq və sair formalarda Mahmud Kaşqari, İbn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani, Nemətullah ibni Əhməd lüğətlərində, eləcə də, V.Radlovun məşhur lüğətində yer almışdır.

Beləliklə, bu gün işlətdiyimiz “alov” sözü qədim lüğətlərdə “yalo”, “yalu”, “yalov”, “yaruq” formasında qeydə alınmış və “yanmaq” = “alovlanmaq” kökünə bağlanmışdır. Hətta Nemətullah ibni Əhməd öz lüğətində Səməndər quşunu “Yalo quşu” – yəni “yanar quş” adlandırır.

“Cahan Pəhləvan” ləqəbi də türk kökünə bağlı olan “Yalo” sözü ilə sıx əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, “Cahan Pəhləvanı” ləqəbi – “Yalonək” (alovlu, atəş tək olan, işıqlı, parlaq) qəhrəmanlara verilirdi. Bəzi fars lüğətlərində “yalov” sözünün türk kökündən törəməsinə əhəmiyyət verməmişlər və onu “Yalonik” şəklində yazmış, mənşəyini göstərməmiş, lüğəvi mənasını - bahadır, qəhrəman, igid - kimi izah etmişlər. Görkəmli lüğətşünas-alim Əli Əkbər Dehxoda bu sözün yalnız iki lüğətdə – XVII əsrə aid “Nazimül-ətabba”¹ və XIX əsrə aid Şüari lüğətində yer aldığını qeyd edir. Lakin alim nədənsə, bu sözün qeydə alındığı Hinduşah Naxçıvani (XIV) və Nemətullah ibn-Əhməd (XVI) lüğətlərinin adlarını çəkməmişdir. Çünki Hinduşah Naxçıvani “Sihah-ül əcəm” lüğətinin (vaxtilə məna məlum olan bir nüsxəsində) “Yalonək” sözünü “qızmış şir, igid, qəhrəman” kimi izah etmiş və aşağıda (ətəkdə) belə bir qeyd vermişdir ki “Yalonək” –sözü Cahan Pəhləvana aiddir. Amma təəssüf ki, Hinduşah Naxçıvaninin “Sihah-ül əcəm” əsərinin Qulam Hüseyn Beqdeli tərəfindən hazırlanmış mətninin Tehran nəşri zamanı bu söz ixtisar olunaraq “Yal” kimi saxlanmış və mənası “igid” olaraq izah olunmuşdur.

Nə yaxşı ki, əlimizdə olan Nemətullah ibn Əhməd lüğətində həməən söz “Yalolik” və “yalolənk” formasında verilmiş və izah olunmuşdur ki, bu sözün mənası “Cahan pəhləvanı” deməkdir [7, s.417].

Araşdırmalar göstərir ki, Nizami Gəncəvi Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Nərgiz” qəsidəsinin bir beytində Məhəmməd Cahan Pəhləvanın həm ləqəbinin mənasına, həm də Azərbaycana gəlişinə işarə etməklə, bu qəsidəyə öz möhürünü vurmuşdur:

Sehr ilə şəbədə elmində kəmalı yox isə,
Bəs nə hiyləylə alır ovcuna azər nərgiz?

“Ovcuna azər almaq”, yəni “ovcuna od almaq” - ifadəsinin birinci məna qatı Cahan Pəhləvanın od, alovla bağlı ləqəbinin epitetinə işarədir. Şair beytin ikinci məna qatında isə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişinə işarə etmişdir. Mətnə “Azər (od)” sözünün (آذر) şəklində yazılışı da fikrimizi təsdiq edir.

¹ “Nazim-ül ətabba”. Mirzə Əli Əkbər xan Nəfisi lüğəti (XVII əsr).

Bütün tarixi məxəzlər göstərir ki, Nüsrətəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan atasının ölümündən sonra qısa bir müddətdə Arslan şahın oğlu Sultan III Toğrulu vəliəhd elan etməklə, Azərbaycanda hakimiyyəti əlinə aldı. Atabəy Cahan Pəhləvan Azərbaycanın həqiqi hökmdarı olmaqla yanaşı, həm də İraq Səlcuqlarına da başçılıq edirdi.

Qəsidənin mətə beytində yer alan “sehr və şəbədə” sözləri də Nizaminin poeziya leksikonuna xas ifadələrdir. Ümumiyyətlə, “sehr, əfsun, şəbədə” Nizami Gəncəvinin çox sevdiyi frazemlərdir və çox nəfis şəkildə bu obrazları öz lirik şeirlərində də işlətmişdir. “Ey dost” qəzəlindən bir nümunə:

غزلهای نظامی بر تو خواندم
نگیرد در تو هیچ افسونم ای دوست
[4, s.271]

Sənə Nizami qəzəllərini oxudum,
Heç əsər eyləmir əfsunum, ey dost!

“Nərgiz” qəsidəsinin sonrakı bir neçə beyti üzərində də dayanmağı vacib hesab edirəm. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qəhrəmanlığı ilə yanaşı, onun işıqlı bir şəxsiyyət olduğunu, ölkədə elm və mədəniyyəti yüksək səviyyəyə qaldırması haqqında tarixi mənbələrdə və poeziya nümunələrində kifayət qədər sübutlar vardır. Təsədüfi deyildir ki, o dövrün məşhur şairlərindən olan Cəmaləddin Əbdülrəzzaq Atabəy Nüsrətəddin Cahan Pəhləvanın mədhində yazdığı:

زهی بنفحه عدل تو زنده جان جهان
بدست حکم تو داده فلک عنان جهان
[3]

Cahanın canı sənəin ədalət nəfəsinlə diridir,
Fələk cahanın yüyənini sənəin hökmünə vermişdir,

– mətəllə qəsidəsində onun haqqında: “Sənəin işıqlı rəyin fələyin günəşindən də üstündür”, “Qılıncının şüası günəşin şüasına çatır” kimi ifadələr işlətmişdir.

Nizami Gəncəvi də “Nərgiz” qəsidəsində Məhəmməd Cahan Pəhləvanın öz dövrünün elm və poeziya nümayəndələrinə göstərdiyi qayğıya işarə etmişdir:

Kimdir ol, Xosrovi-Afaq Məhəmməd xan kim,
Gərđi-rahindən edər didə münəvvər nərgiz?!

(Mənası: O kimdir, dünya şahı Məhəmməd xan ki, gəlişindən (yolunun tozundan) elm və sənət əhlinin gözü işıqlanar)

Nizami qəsidəsində xüsusi diqqət predmeti olaraq, Atabəy Şəmsəddin Eldənizin ölümündən sonra baş verən hadisələrə - çox gərgin bir şəraitdə onun böyük oğlu Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti ələ almasına işarələr vardır. Dövrün canlı, tarixi olayları təbiət hadisələrinə köçürülərək şərh olunur:

Qaldırıb başını baxmadı həsəddən yuxarı,
Sərvin üstündə görəndən bəri əbhər^{*} nərgiz.

Saralıb bənzi, əsayə nə səbəbdən dayanır,
Xəstə olmadı gözün məkri ilə gər nərgiz.

Bu beytlərin mənasını anlamaq üçün tarixə nəzər salmaq lazım gəlir. Məlumdur ki, qəsidənin yazıldığı dövrdə Əcəm İraqı Atabəylər dövlətinin tərkibinə daxil idi və “Böyük atabəy Eldənizin ölüm xəbəri Cahan Pəhləvana yetişən kimi, o, dərhal Həmədandan Naxçıvana yola düşdü, dövlət xəzinəsini və taxt-tacın əmlakını öz nəzarəti altına aldı. Atabəy bütün qoşunları bir yerə toplayaraq, hadisələrin sonrakı gedişini, sultan Arslan şahın ona qarşı münasibətini və məqsədini gözləməyə başladı” [15, s.66]. Tarixdən məlumdur ki, belə bir gərgin dövrdə öz üzərlərində Azərbaycan Atabəylərinin ağılığını istəməyən bəzi İraq əmirləri Cahan Pəhləvanın Naxçıvana getməsindən istifadə edərək, sultan Arslan şahı Azərbaycan üzərinə yürüş etməyə təhrik etdilər. Lakin sultan Zəncanda xəstələnərək Həmədana qayıtdı və Atabəy Cahan Pəhləvanı öz yanına dəvət edib dövlətin idarə olunmasını ona tapşırırdı.

Cahan Pəhləvanın hakimiyyətə gəldiyi ərafədə baş verən hadisələr – Azərbaycan Atabəylərinin vassalı, Xuzistan hakimi Aydoğdu Şimlanın etibardan sui-istifadə edib Nəhavəndə soxulması, sultan III Toğrulun əmisi şahzadə Məhəmmədin İraq sultanlığını ələ keçirmək niyyəti ilə İsfahana hücumu və sair olayların Cahan Pəhləvan tərəfindən qəhrəmanlıqla dəf olunması, Azərbaycan torpaqlarının qorunması, nəhayət, Atabəy Cahan Pəhləvanın “İslamın padşahı”, “Əcəmin xaqanı” elan olunması haqqında

* Əbhər – (ərəbcə) 1.nərgiz çiçəyi. 2. Gəzəl adam; gəzəl göz.

Ziya Bünyadov mənbələr əsasında geniş araşdırmalar aparmışdır. Mövzumuza uyğun olaraq, alimin Cahan Pəhləvanın cəsurluğu -Həmədanla İsfahan arasındakı məsafəni beş günə qət edərək düşmən dəstəsini məhv etməsi haqqında Əl-Hüseynidən gətirdiyi bir sitatı xatırlatmaq istəyirəm: “bu, qeyrəti özünə dost və məsləkdaş seçən, uğursuzluq fikrini kənara atan, mətinlik və qətiyyəti sayəsində (müvəffəqiyyət) qazanan bir adamın hərəkəti idi” [15, s.68].

Nizami Gəncəvinin qəsidəsində Atabəyin bir hökmdar olaraq parlaq obrazı özünəməxsus ifadələrlə əks olunmuşdur:

Bir xudavəndi-cəhanbəxşi-şəmsqədr ki, onun,
Baği-qədrində məh ü mehr ola kəmtər, nərgiz.

Yaxud:

Baği-hüsnün kimi bir bağ bu aləmdə hanı?
Qanda gül giyə zireh, ya tuta xəncər, nərgiz.

Nizami sənəti özünü çoxqatlı mənası, obrazların dəqiq seçilməsi və üslubu ilə tanıdır. Onun türkcə elə şeirləri vardır ki, oxuyan kimi Nizami qələminə məxsus olduğunu anlamaq mümkündür.

2021-ci ildə Şeyx Nizaminin Türkcə Divanının yeni bir əlyazma nüsxəsi uzun illər bu sahədə çalışmış, fədakar alim Sədyar Vəzifə Eloğlu tərəfindən İranda tapıldı və nüsxə haqqında müəllifin geniş məqaləsi “Xudafərin” dərgisində nəşr olundu. Bu nüsxənin Nizami Gəncəvinin türkcə Divanının Xədiviyyə kitabxanasında olan nüsxəsindən bir qədər fərqli və zəngin, həmçinin Şeyx Nizami Divanı adı ilə tapılması nizami-şünaslığın son nailiyyətlərindəndir.

Xatırladım ki, vaxtilə görkəmli mətnşünas-alim, ustad Əlyar Səfərli Kişvərinin “Divan”ını nəşr edərkən, onun təxmisləri içərisində Nizami qəzəlinə yazdığı bir təxmis diqqəti cəlb etmişdi. Bu təxmisdə Nizami Gəncəvinin dəst-xəttini, məşhur poetik obrazlarını görüb ona məxsus olan beytləri sezməmək mümkün deyildi. Amma təəssüf ki, bu qəzəl Qaramanlı Nizaminin Divanında çap olunmuşdu və hamı susmağa məcbur oldu. Amma Sədyar Vəzifə (Eloğlu) tərəfindən yeni tapılan Şeyx Nizami Divanında da həmin şeir vardır və hər beyti, Nizaminin özü söylədiyi kimi, “Mən burdayam”, – deyir:

“Şol pəri-peykər ki, dil zülfi-pərişanıdadur,
Ayəti-hüsnü məlahət, şol pəri şanıdadur.

Səlsəbilin lütfi vü heyvan suyunun ləzzəti,
Kövsərin mahiyyəti ləli-dürəfşanıdadur.
Ənbərin xalın ləbi-ləlində, ey qönçə dəhən,
Dağı-həsərdir ki, mən dilxəstənin canındadır.
Gövhəri eylər xəcil, yaquti eylər şərmsar,
Bu lətafət kim, anun ləb ilə dəndanındadır.
Zülfünün çövkənina başını top etmək dilər,
Hər kim ol çabuksəvarun eşqi meydanındadır.
Cənnətə girməzdilər kafər ol zülfi-siyah,
Bəs nə yüzlən məskəni hüsnün gülüstanındadır.
Hey deyəydin türənə, ey kim, Nizami- xəstənin,
Canını zülm ilə alıb, qəsdı imanındadır”.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Nizami Gəncəviyə xas sənət nümunələrini aşkar etməklə, onun halal haqqını özünə qaytarmaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Ümumiyyətlə, anadilli ədəbiyyatımız haqqında məlumat verən qədim və orta əsr mənbələrinin, şeir məcmuələrinin araşdırılması, aşkar edilməsi işini sürətləndirmək, bu materialları dünya elminin tələbləri səviyyəsində nəzərdən keçirmək müasir Azərbaycan nizamişünaslığının vacib problemlərindəndir.

Ədəbiyyat / References

1. Agah Sırrı Levend. “Divan edebiyatı” (kelimələr, remizlər, mazmunlar və mehfumlar, 4 baskı, İstanbul, Enderun kitabevi, 1984.
2. جمال الدين عبدالرزاق، در مدح نصرهالدين جهان پهلوان، ديوان اشعار .106 <https://ganjoor.net/jamal/divan/ghaside/sh106> قصايد، شماره 106.
3. دکتر برات زنجانی، دیوان نظامی گنجوی، حکیم الیاس بن یوسف، معروف به نظامی گنجوی، انتشارات دانشگاه تهران، 1391، س. 115.
4. دیوان قسايد و غزليات نظامی گنجوی، بکوشش: استاد سعید نفیسی، انتشارات فروغی، 1362، س. 271.
5. دیوان خاقانی شروانی، مصحح: علی عبدالرسولی، چاپخانه مروی، 1357، س. 575.

6.
القران الکریم ، ترجمه : رسول اسماعیل زاده دوزال، انتشارات بین المللی الهدای ،
باکو، 2005.
7. Əlyazması: 417.س.1091ق، لغت نعمته الله،
8. Divani-Nizami [Gəncəli]. Türkçə (Azərbaycanca) [qəsidələr-qəzəllər] (Xədiviyyə nüsxəsi), tərtibçi: Eloğlu, hazırlayan və köçürən: Dr.Hüseyn Şərqi Soytürk. Bakı, Nurlar, 2006.
- 9.Mahmud Kaşqari. Divanü lüğət-it-türk. IV cilddə, III cild, tərcümə və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı, Ozan, 2006.
- 10.Məmməd Səid Ordubadi. Qılinc və qələm. I hissə. Bakı, Şərq və Qərb, 2005.
11.
نزهة القلوب، نویسنده همداله مستوفی، تهران، 1362.
12.
نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی : ل.بخه تاقوروف، باکو،
1960.
- 13.Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III, часть I, С. Петербург, 1905.
- 14.The geographical part of the “Nuzhat-al qulub” composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin. In 740(1340), translated by G.Le Strange. “E.J.W.Gibb. Memorial” series, vol, XXIII.2, Leyden:E.J.Brill, Imprimerie Orientale, 1919.
15. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, Elm, 1984.

О ТЮРКСКОМ ДИВАНЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Захра Аллахвердиева

Доктор философии по филологическим наукам, доцент
Институт Литературы НАНА имени Низами Гянджеви
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Аннотация. Образцы азербайджанской поэзии, написанные на родном языке до 13 века, до нас не дошли. Это объясняется сложными историческими и социальными событиями, происходившими в Азербайджане на протяжении столетий, проводимой вражескими силами коварной политикой в отношении истории, культуры и языка тюрков, искажением и даже уничтожением тюркоязычных памятников. При составлении и публикации исторических, географических и литературных текстов, касающихся Азербайджана, мы сталкиваемся со случаями фальси-

фикации, удаления или искажения важных фактов из материалов и т.п. О имеющих искажениях, допущенных в книгах по географии и истории, а также в художественных текстах, свидетельствуют конкретные факты.

Так, серьезная ошибка имеется в лондонском издании Э. Дж. Брилля 1919 г. перевода “Нузхатул-гулуб” Г. Ле Стрэндже: переводчик ошибочно или намеренно перевел слово “аджам” как “персидский” и эта ошибка сохранилась в более поздних источниках, что привело к дальнейшим искажениям вплоть до сегодняшнего дня. Так, переводчик изменил название второй главы “Воспоминания Ирака об Аджаме” в рукописных трудах Мустафы Казвини на “Воспоминания об Ираке персидском” и искажил существовавшие в то время границы земли “Аджам”. По этой причине Казвин, Хамадан, Зенджан и другие области Южного Азербайджана были включены в состав “Персидского Ирака”. Из истории известно, что, начиная с сельджукского периода, значительная часть территории под названием “Аджамский Ирак” относилась к Азербайджану, а в 12 веке эта территория входила в состав Атабекского государства Азербайджана.

Подобные операции проводились и над литературными текстами.

Многие факты свидетельствуют о существовании прекрасных стихотворений азербайджанских поэтов на тюркском языке в XI-XII веках, и наша нынешняя задача состоит в том, чтобы искать и находить эти стихотворения.

Ряд известных ученых-востоковедов подтвердили еще в XX веке, что “Тюркский диван” Низами Гянджеви имеется в различных библиотеках мира. Однако в силу определенных причин провести широкое исследование этого факта не представлялось возможным.

В статье представлена история исследования тюркского дивана Низами Гянджеви. Также рассматривается касида поэта “Наргиз” из тюркского дивана, и на основе фактов утверждается, что эта ода посвящена Атабеку Азербайджана Мухаммаду Джахану Пахлавану.

Ключевые слова: Низами, Диван, тюркский язык, ода, Мухаммад Джахан Пахлаван

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ALİGYERİ DANTE YARADICILIĞINDA KƏSİŞƏN XƏTLƏR

Əzizəğa Nəcəfzadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
E-mail: azizaga.necefov@mail.ru

Annotasiya. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ilə italyan şairi və ictimai-siyasi xadimi Aligyeri Dantenin bədii irsi arasında bəzi ortaq nöqtələr var. Onlar bəndə və xaliq, fərd və cəmiyyət, ölüm və əbədi həyat haqqında fəlsəfi mühakimələr yürütmüş, ikisi də son nöqtədə əbədi həyatın yalnız xeyirxah əməllərlə mümkün ola biləcəyi fikrinə gəlmiş, lakin reallığa romantik münasibətdə şərqli və qərblilə fərqli baxış bucaqlarından çıxış etmişlər. Nizamının “Xəmsə”sində də, Dantenin şah əsəri “İlahi komediya”da da insanın günah və savabı tam məsuliyyətlə anladığı, mənəvi kamilliyə yetişdiyi ömür mərhələsinin 30-40 yaş aralığı olduğu müəyyən edilir. Hər iki sənətkar qadının mənəvi kamilliyə aparan yolda bələdçi, ədalət, dürüstlük və səmimiyyət carçısı olduğunu göstərir. Nizamidə müsbət qadın qəhrəmanlarla müqayisə meyarı olaraq kamil qadın obrazı kimi həyat yoldaşı, qıpçaq gözəli Afaq çıxış edirsə, Dantedə qadın idealının mərkəzində ilk sevgisi Beatrice durur. Hər iki sənətkarın müqayisə meyarı kimi qəbul etdiyi bu real tarixi şəxsiyyətlər dünyadan tez köçməsi ilə, şairləri gələcək həyat yolunda tək yürüməyə vadar etməsi ilə oxşar taleyi yaşayıb. Əbədi həyat axtarışında yürüyərkən bələdçisini itirən sənətkarların hər ikisi mənəvi ustada ehtiyac duyub. Bu missiyanı isə xəyali obrazlar “İskəndərnamə”də Xızır, “İlahi komediya”da Vergili yerinə yetirir.

Tədqiqat zamanı Şarl Sent-Buyov tərəfindən yaradılan bioqrafik və sınaqdan çıxmış müqayisəli-tarixi (komparativistika – ədəbi analogiyaların aparılması) metodlardan istifadə olunub.

Araşdırmamızda diqqət çəkmək istədiyimiz məqam Nizami və Dante yaradıcılığındakı oxşar nüanslardır. Belə ki, iki dahi söz ustasının irsindəki paralelləri və kəsişmə nöqtələrini aşkarlamaq iki xalqın mədəniyyətində, həyata fəlsəfi baxışındakı oxşarlıqları üzə çıxarmağa kömək edə bilər.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Aligyeri Dante, mənəvi kamillik, xəyali ustad

**INTERSECTING LINES IN THE WORKS
BY NIZAMI GANJAVI AND ALIGHIERI DANTE**

Azizagha Najafzadeh

Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS
E-mail: azizaga.necefov@mail.ru

Abstract. It is possible to see certain commonalities between the most outstanding representative of the 12th century Azerbaijan literature Nizami Ganjavi and the artistic heritage of the 13th-14th century Italian poet and socio-political figure Alighieri Dante. They made philosophical judgments about the servant and the creator, the individual and society, death and eternal life. In the end, both came to the conclusion that eternal life was possible only through good deeds, but from a romantic point of view, they came from different perspectives, being originally from east and west.

Both in Nizami's "Khamsah", the most powerful figure of Persian-language Azerbaijan epic poetry and in Dante's masterpiece "Divine Comedy", which is considered one of the founders of the Italian literary language, also state that the stage of life in which a person fully realizes his sins and rewards and reaches spiritual perfection is between the ages of 30 and 40. Both artists show that women are guides, heralds of justice, honesty and integrity on the path to spiritual perfection. While Nizami's wife, the Kipchak beauty Afag, is the perfect woman to be compared to positive female heroes, Dante's first love is Beatrice at the heart of the female ideal. These real historical figures, taken as a criterion for comparison by both artists, had a similar fate, as they passed away quickly, forcing poets to walk alone on the path of future life.

Both artists, who lost their guide in the search for eternal life, needed a spiritual master. This mission is performed by imaginary characters Khizir in "Khamsah" and Vergili in "Divine Comedy".

The study used tried-and-tested comparative-historical (comparative studies - literary analogies) and biographical methods developed by Charles St. Biov.

The point we want to draw attention to in our research is the similar nuances in the work of Nizami and Dante. Thus, the discovery of parallels and intersections in the heritage of two great masters of words can help to reveal the similarities in the culture and philosophical outlook of life of the two peoples.

Keywords: Nizami Ganjavi, Alighieri Dante, spiritual perfection, imaginary master

Giriş / Introduction

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi ilə XIII-XIV əsr İtalyan şairi və ictimai-siyasi xadimi Aligyeri Dantenin bədii irsi arasında müəyyən ortaq nöqtələr görmək mümkündür. Onlar bəndə və xaliq, fərd və cəmiyyət, ölüm və əbədi həyat haqqında fəlsəfi mühakimələr yürütmüşlər. Hər iki dahi son nöqtədə əbədi həyatın yalnız xeyirxah əməllərlə mümkün ola biləcəyi fikrinə gəlmiş, lakin reallığa romantik münasibətdə şərqli və qərbli olaraq fərqli baxış bucaqlarından çıxış etmişlər.

Əsas hissə / Main Part

İnsanın mənəvi kamilliyə yetişdiyi yaş həddi haqqında oxşar düşüncələr

Farsdilli Azərbaycan epik poeziyasının ən qüdrətli siması Nizaminin “Xəmsə”sində də, italyan ədəbi dilinin banilərindən biri hesab edilən Dantenin şah əsəri “İlahi komediya”sında da insanın günah və savabı tam məsuliyyətlə anladığı, mənəvi kamilliyə yetişdiyi ömür mərhələsinin 30-40 yaş aralığı olduğu müəyyən edilir.

Nizami “Xosrov və Şirin”də bu yaş həddinə xüsusi önəm verir. İnsan ömrünün bu mərhələsini hər kəsin həyat tarixçəsinin zirvə nöqtəsi hesab edir və fikrini belə ifadə edir:

Qırx yaşa qədərdir həyat nəşəsi,
Qırxda bitib gedir könlün həvəsi. [2, s.73]

Şair qırx yaşın məsuliyyətini isə ilk məsnəvisi “Sirlər xəzinəsi”ndə ortaya qoyur. O yazır:

İnsan təbiətində dəllallıq şəkəri var,
Bəri başdan ən azı qırx yaşını nəqd umar.
Ancaq qırx yaşa çatmaq ən böyük məsuliyyət!
Səfər xərci gərəkdir, bir də zəhmət, məşəqqət.
Qırx illik dərslərini təkrar etməkdən əl çək.
Yetər, əfsun oxuma! İndi sənə dost gərək.
Ürək dostun az isə, bircəsini barı tap,
Qəmlərini silməyə bir könül qəmxaarı tap. [1, s.67]

Göstərilən yaş həddinin Aligyeri Dantenin “İlahi komediya” əsərində də xüsusi fərqləndirildiyinin şahidi oluruq. Əsərin elə ilk misrasında şair özünün qırx yaşın astanasında olduğunu və bu zaman ona hələ tam aydın olmayan yeni aləmlərin öz qapısını üzünə açıldığını bildirir. Şair fikrini bədii şəkildə belə ifadə edir:

Bu dünyada ömrümün yarısını keçəndə
Mən girdim zülmət kimi qaranlıq bir meşəyə.
İtirdim doğru yolu zülmət dərəsində. [4, s.17]

Sənətkar demək istəyir ki, artıq hisslər ilə yaşama vaxtı geridə qalıb, ağlın hökmü ilə davranmaq zamanıdır. Lakin hələ ruhum təcrübəsizdir, onun bir bələdçiyə ehtiyacı var.

Qeyd edək ki, Nizami də Dante kimi kamilliyə gedən yolda bələdçiyə ehtiyac duyduğunu dəfələrlə əsərlərində ifadə edir. Hər iki sənətkar qadının mənəvi kamilliyə aparan yolda bələdçi, ədalət, dürüstlük və səmiyyəti carçısı olduğunu göstərir.

Kamil qadın obrazı və ya ölümün ayırdığı aşqlar

Nizamidə müsbət qadın qəhrəmanlarla müqayisə meyarı olaraq kamil qadın obrazı kimi həyat yoldaşı, qıpçaq gözəli Afaq [5, s.29] çıxış edirsə, Dantenin “İlahi komediyas”ında qadın idealının mərkəzində ilk sevgisi Beatrice durur. Hər iki sənətkarın müqayisə meyarı kimi qəbul etdiyi bu real tarixi şəxsiyyətlər dünyadan tez köçməsi ilə, şairləri gələcək həyat yolunda tək yürüməyə vadar etməsi ilə oxşar taleyi yaşayıb.

Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında əsərinin baş qadın qəhrəmanı Şirini ilk eşqi Afaqa bənzədərək belə deyir:

O gözəl Şirinçün ağla bir qəder.
Çünki tez tərək etdi o bu aləmi,
Cavanlıqda soldu qızılgül kimi.
Qıpçaq bütüm tək ox kimi süzdü,
Afaq sevgilimin sanki özüydü.
...Əğyara qəzəbli, mənə mehriban,
Könül yoldaşımdı o nazlı canan. [2, s.458-459]

Şair könül həmdəmindən ayrı düşdüyü üçün qüssə-qəmə qərq olur. Təxminən oxşar səhnə ilə Dantenin “İlahi komediya”ında da qarşılaşırıq.

Sənətkar yeraltı dünyaya enərkən orada öz qəlbinə həmdəm olan bir ruhla qarşılaşacağı ilə müjdələnir:

Bir qədər də ucalıb qalxsan əgər zirvəyə,
Orda səni qarşılar ləyaqətli bir ürək.
Sən onunla gedərsən, mən dönərəm geriyyə. [4, s.20]

Bu ləyaqətli ürək sahibi Beatriçedir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Beatriçe Portinari Dantenin gizli sevgilisi olmuş, başqası ilə məcburi nigaha vadar edilən qadın erkən yaşda dünyasını dəyişmişdir. Şairin ilk eşqi olan bu qadın ilə Dante arasında daha çox platonik məhəbbət yaşanmışdır. Onun vaxtsız ölümü sənətkara sarsıdıcı təsir göstərmiş və şair nakam sevgilisinin obrazını əsərində əbədiləşdirib. Bunun nəticəsidir ki, Beatriçenin obrazı uzun müddət Avropa ədəbiyyatında əlçatmaz məhəbbətin simvoluna çevrilmişdir.

Dante Beatriçeni “İlahi komediya”da müqəddəslərin, “İncil”də adı gedən Məryəm ana (Həzrəti-İsanı dünyaya gətirən mübarək qadın), Rahil (Yaqub peyğəmbərin sevimli həyat yoldaşı, Yusif peyğəmbərin anası) kimi məsum qadınların əhatəsində təsvir edir, onun dörd bir tərəfini mələklər sardığını göstərir:

Onun yeddi ilahi pəriydi pasibanı,
Əllərində müqəddəs şam, onu söndürməyə
Akvilonda, ya da ki, Avstrda güc hanı?! [4, s.316]

Hər iki sənətkarın öz könül həmdəmini itirməsi, onlardan cismən ayrılımları, mənəvi birliyi, qovuşmanı arzu etmələri əbədi həyata inamı onlarda gücləndirmişdir. Əbədi həyat axtarışı məsələsi, ölümdən sonrakı həyat və digər oxşar mövzular dünya ədəbiyyatının əzəli və ədəbi temalarından olsa da, həm Nizami, həm də Dante tərəfindən fərqli, özünəməxsus işlənmişdir.

Maraqlıdır ki, bu yolda yürüyərkən bələdçisini itirən sənətkarların hər ikisi mənəvi ustada ehtiyac duyub. Həmin missiyanı isə xəyali obrazlar yerinə yetirib. Əgər “Xəmsə”də o, Xızırdirsə (İslam inancına görə, dirilik suyu içərək əbədi həyat qazanmış nəbi), “İlahi komediya”da Vergilidir (M.Ö. 70-19-cu illər ərzində yaşamış, Qədim Roma ədəbiyyatının qızıl dövrünün ən məşhur şairi).

Mənəvi ustad, bələdçi obrazı

Şərq ədəbiyyatında ortağ ədəbi qəhrəman olaraq təzahür edən Xızır obrazı “Xəmsə”də həm ədəbi qəhrəmanlara, həm də Nizaminin özünə həqiqət yolunu göstərən, köülləri his-pasdan təmizləmək qüdrətində olan yarıreal-yarıxəyali obraz kimi təsvir olunur. “İskəndərnamə”nin (“Şərəfnamə”) bir hissəsi belə adlanır “Xızırın Nizamiyə təlimi”. Burada şair yazır:

Cismani qulaqla duya bilməyən
Bir sirri mənə Xızır öyrətdi dünən.
Ey tədbirlərimə xas bəndə olan,
Söz qədəhlərimdən dadımlıq alan.
Süsəntək bəndəlik ilini atan,
Dirilik suyundan rütubət tutan,
Eşitdim şahları nəzmə çəkərək,
Sözlər yaradırsan axıçı sutək.
... “Ol doğru miyançı, düzəlsin hər iş,
Ortada nə kabab yansın, nə də şiş”.
Xızırın sözlərini eşidincə mən,
Beynimdə bir xəyal doğdu yenidən.
Qəlbimdə yer tutdu, qəbuldur, deyə,
Ürəkdən doğan söz yatar ürəyə.
Mənə bu saf öyüd əsər edincə,
İnciyə dil açdım incədən-incə. [3, s.43-45]

Dantenin “İlahi komediya”sında da Vergili şairə müəyyən yaradıcılıq istiqaməti, ağsaqqal sənətçi öyüdü verir. “Yeni yol tutmalısan, sənincün başqa yol var”, – deyib, nəfsindən arınmanı ona tövsiyə edir [4, s.19].

Nəticə/ Conclusion

Göründüyü kimi, ümumi nəzərdən keçirdikdə hər iki sənətkarın: həm böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi, həm də onun vəfatından yarım əsr sonra tamamilə fərqli mühitdə dünyaya gələn İtalyan şairi Aligyeri Dantenin yaradıcılıq nümunələri arasında müəyyən kəsişən xətlər var. Bu kəsişmə nöqtələrini tapmaq, iki dahi söz ustasının irsindəki paralelləri aşkarlamaq isə iki xalqın mədəniyyətində, həyata fəlsəfi baxışında oxşar məqamları üzə çıxarmağa kömək edə bilər. Araşdırma sonucunda gəldiyimiz nəticələr bunlardır:

- Hər iki sənətkar həyata, dünyaya, insana fəlsəfi baxışlarında, ölüm, əbədi həyat, nicat yolu axtarışı haqqında düşüncələrində oxşar mövqedən çıxış edirlər.

- Dante də Nizami kimi son nöqtədə əbədi həyatın yalnız xeyirxah əməllərlə mümkün ola biləcəyi fikrinə gəlir, lakin reallığa romantik münasibətdə biri şərqli, digəri qərbli baxış bucaqlarını ortaya qoyur.

- Nizami “Xəmsə”sində də, Dantenin “İlahi komediya”sında da insanın günah və savabı tam məsuliyyətlə anladığı, mənəvi kamilliyə yetişdiyi ömür mərhələsinin 30-40 yaş aralığı olduğu müəyyən edilir.

- Nizami də, Dante də qadının mənəvi kamilliyə aparan yolda bələdçi, ədalət, dürüstlük və səmimiyyət carçısı kimi görünür. Nizamidə müsbət qadın qəhrəmanlarla müqayisə meyarı olaraq kamil qadın obrazı kimi həyat yoldaşı, qıpçaq gözəli Afaq (cəmi səkkiz il ailə həyatı sürdükləri bu qadın gənc yaşlarında dünyasını dəyişir), Dantenin qadın idealının mərkəzində isə ilk sevgisi, iyirmi dörd yaşında ölüm şərbətini dadan Beatrice durur. Hər iki sənətkarın öz könül həmdəmini erkən itirməsi, onlardan cismən ayrılmaları, mənəvi birliyi, qovuşmanı arzu etmələri onlarda əbədi həyata inamı gücləndirmişdir.

- Hər iki şair mənəvi kamilliyə aparan yolda bir ustada, bələdçiyə ehtiyac duyur. Bu missiyanı isə xəyali obrazlar yerinə yetirir. “Xəmsə”də o, Xızır, “İlahi komediya”da isə Vergilidir.

Ədəbiyyat/ References

1. Nizami, Gəncəvi (2004). Sirlər xəzinəsi, fars dilindən poetik tərcümə: Xəlil Rza Ulutürk, Bakı: Lider.
2. Nizami, Gəncəvi (2004). Xosrov və Şirin, fars dilindən poetik tərcümə: Rəsul Rza, Bakı: Lider.
3. Nizami, Gəncəvi (2004). İskəndərnamə (Şərəfnamə), fars dilindən poetik tərcümə: Abdulla Şaiq, Bakı: Lider.
4. Dante, Aligyeri (1988). İlahi komediya, rus dilindən poetik tərcümə: Əliağa Kürçaylı, Bakı: Yazıçı.
5. Bertels, Yevgeni. (1940). Velikiy Azerbaydjanskiy poet Nizami, Bakı: AzFAN.
6. “Bioqraficheskiy metod Sent-Byova” (2016) // Osnovniye metodi literaturovedeniya, <http://concepture.club/post/osnovnye-metody-literaturovedeniya/sent-bev>

ПЕРЕСЕКАЮЩИЕСЯ ЛИНИИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И АЛИГЬЕРИ ДАНТЕ

Азизага Наджафзаде

Доктор философии по филологии, доцент

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА

E-mail: azizaga.necsefov@mail.ru

Аннотация. Между творческим наследием великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви и итальянского поэта и общественного и политического деятеля Алигьери Данте есть общие черты. Они выносили философские суждения о слуге и творце, личности и обществе, смерти и вечной жизни, оба в конце концов пришли к мысли, что вечная жизнь возможна только через добрые дела, но в романтическом отношении к действительности они пришли с разных точек зрения, восточных и западных. В “Хамсе” Низами и в шедевре Данте “Божественная комедия” определено, что этапом жизни, когда человек полностью осознает грех и награду и достигает духовного совершенства, является возрастной диапазон 30-40 лет. Оба художника показывают, что женщины являются проводниками на пути к духовному совершенству, предвестницами справедливости, честности и искренности. У Низами его жена, кыпчакская красавица Афак, выступает как совершенный женский образ, как критерий сравнения с положительными героинями, а у Данте в центре женского идеала стоит его первая любовь Беатриче. Эти реальные исторические личности, взятые обоими художниками в качестве критерия сравнения, постигли одинаковую участь, так как быстро покинули мир и заставили поэтов в одиночестве идти по будущему жизненному пути. Оба художника, потерявшие проводника во время хождения в поисках вечной жизни, нуждались в духовном учителе. Эту миссию выполняют вымышленные персонажи Хизир в “Искандер-наме” и Вергилий в “Божественной комедии”.

В ходе исследования использовались биографический и проверенный сравнительно-исторический (компаративистика – проведение литературных аналогий) методы, созданные Шарлем Сен-Бевом.

В нашем исследовании, мы хотим обратить внимание так это на сходные нюансы в творчестве Низами и Данте. Таким образом, обнаружение параллелей и пересечений в наследии двух гениальных мастеров слова может помочь выявить сходство в культуре и мировоззрении двух народов.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Алигьери Данте, духовное совершенство, мнимый мастер

**NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” POEMASINDA
ANTİK NATURFƏLSƏFİ FİKRİN ŞƏRQ İNTİBAH
ƏDƏBİYYATINDA FORMA VƏ MƏZMUNCA YENİLƏŞMƏSİ**

Hürnisə Bəşirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: besirovahuru@gmail.com

Annotasiya. Nizami Gəncəvi dövründə irfani-antik mədəniyyət Şərqi-İslam intibahı dövründə çox güclü islamlaşma prosesi keçərək yeniləşmişdir. Şairin “Yeddi gözəl” əsəri sufi təriqət ənənələri və alleqorik bədii rəmzlərlə işlənib. Şair bu əsərdə orijinal bədii üslub yaradıb. Əsərdəki yeddi rəqəmi kamil idrakın məzənnəsidir. Bu kamillik nümunələri vahid xətt üzrə inkişaf edərək yeddi ölkəni birləşdirir. Beləliklə, dahi Nizami Gəncəvi bədii yolla əcəmin sərhədlərini çəkir. Şair Böyük Səlcuq Sultanı Alp-Arslanın simasında “insan yer üzərində Allahın xəlifəsidir” kəlamını təsdiq edir.

Dahi Nizami Gəncəvi Azərbaycan dilini məşhur elm-poeziya dilinə çevirmək üçün var gücü ilə mübarizə aparmışdır. O, hakimiyyət uğunda gedən savaşda Azərbaycan dilinin aşığılanmasını vəhşilik adlandırır və ümid edir ki, nə vaxtsa bu yatmış su oyanacaq. Nizami deyir: “Mənim hökumət daxilində kifayət qədər nüfuzum var. Mən müxtəlif çətinliklərin həllində yaxından iştirak edirəm. Amma bunun müqabilində heç nə istəmirəm, tək istəyim mənim Azərbaycan dilində olan şeirlərimin (Türklüyümün – Azərbaycançılığımın) sarayda qəbul olunmasıdır”.

Açar sözlər: Alp-Arslan, Böyük Səlcuq İmperiyası, Nizami Gəncəvi, Yeddi gözəl, yatmış su

**IN NIZAMI GANJAVI'S POEM “SEVEN BEAUTIES”, THE
RENEWAL OF ANCIENT NATURAL-PHILOSOPHICAL
THOUGHT IN EASTERN RENAISSANCE LITERATURE IN
TERMS OF FORM AND CONTENT**

Hurnisa Bashirova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: besirovahuru@gmail.com

Abstract. During the period of Nizami Ganjavi, the mystical-ancient culture underwent a very strong Islamization process and was renewed during the East-Islamic renaissance. The poet's work “Seven Beauties” is elaborated with Sufi sect traditions and allegorical artistic symbols. The poet creates an original

artistic style in this work. The number seven in the work is the rate of perfect cognition. These examples of perfection develop along a single line and connect seven countries. Thus, the genius Nizami Ganjavi artistically draws the borders of the adjam. The poet affirms the saying “man is the caliph of God on earth” in the person of the Great Seljuk Sultan Alp-Arslan.

The genius poet Nizami Gəncəvi fought with all his might to turn the Azerbaijani language into a famous language of science and poetry. He calls the humiliation of the Azerbaijani language brutal in the war for power and hopes that someday this sleeping water will wake up. Nizami says: I have enough influence within the government. I am closely involved in solving various challenges. But I don't want anything in return, my only wish is that my poems in the Azerbaijani language (my Turkish-Azerbaijaniness) will be accepted in the palace.

Keywords: Alp-Arslan, The Great Seljuk Empire, Nizami Gəncəvi, Seven beauties, stagnant water

Giriş / Introduction

Antik naturalist poeziyasında Varlıq hesab olunan həqiqət məkansızdır, onu eşqin gözü ilə görmək olar. İrfan və təsəvvüf alimlərinin nəzərinə, dünyadakı sirlərin çözümlərini, yəni həqiqəti yalnız “nəzər əhli” (mürşid) görə bilər. Müürşidi isə həqiqətə onun idrakı, intellekti aparır. Bu halda əsas mahiyyət insanın ürəyidir. İnsan bədənində ürəyin dəqiq yerini də bilən yoxdur. Panteizm fəlsəfə yerlə, göy və təbiət-insan Tanrı arasındakı münasibətləri “eşq” anlayışı ilə izah edir. Bu mövzu təkcə sufi panteistləri deyil, filosofları da düşündürən başlıca problem olmuşdur. Nizami Gəncəvi poeziyasında eşqin qulu-azad insan məkansızdır, əbədidir, o, həmahənglik və tarazlıq mənbəyidir. İlham mənbəyi rəhbər insan gerçəkliyin isbatında elmi dəlil və bürhana dayanır. Ümumiyyətlə, orta əsrlər Şərq-Azərbaycan irfanı və antik mədəniyyət Şərq-İslam intibahı dövründə çox güclü islamlaşma prosesi keçərək yeniləşib. Düşünürəm, elə bu səbəbdən də günümüzdə müxtəlif dinlərin sitayiş etdiyi uca Tanrı, ümumi (kollektiv) idraktır. İxlas surəsində deyildiyi kimi: 1. “O Allah birdir” 2. “Allah (nöqsansız və) ehtiyacsızdır”. 3. “Törəməyib və törənməyib”. 4. “Və ona tay olası bir əhəd yoxdur”. Bu halda, heç kəsdə Varlıq öz-özündən yaranmır. Allah insana “qəlbi” (eşqi) vasitəçisiz bəxş edir. Amma insanı eşqinə aparan həyat yolu da tələlərlə doludur. Bu qorxulu yolda Eşqi ilə iki cahanda (ürəyi və idrakı arasında harmoniya əldə etmiş kamil insan) var olan kəs dirilik suyu əldə edir, yəni əbədiyyətə çevrilir.

Əsas hissə / Main Part

Elmi ilə əbədiyyət dünyasında yaşayan kamil Nizami Gəncəvi də bir çox klassiklər kimi, öz əsərlərini Allaha sitayiş ilə başlayır. “Yeddi gözəl” poemasının əvvəlində Nizaminin Allaha duası oxucuda dərin təsir hissi buraxmaqla yanaşı, həm də dahi şairin sirli dünyası haqqında bizə qiymətli məlumatlar verir:

بر در خویش سرفرازم کن وز در خلق بی نیازم کن

- Sən məni öz qapında ucalt, insanların qapısına salma.

نان من بی میانجی دکران تو ده ای رزق بخش جانوران

- Ey, canlılara ruzi bəxş edən, mənim ruzimi vasitəçisiz mənə bəxş elə.

چون بعهد جوانی از بر تو بدر کس نرفتم از در تو

- Çünki cavan yaşlarımdan indiyə qədər sənin qapından ayrılıb başqa qapılara getməmişəm.

همه را بر درم فرستادی من نمیخواستم تو میدادی

- Sən hər şeyi özün mənim qapıma göndərmisən, mən istəməmişəm sən mənə bəxş etmisən.

چون که بر در که تو کشتم پیر ز آنچه ترسید یافت دستم کیر

- Sənin dərgahında yaşlandığım üçün, məni qorxudan bir şeydə mənə kömək et.

چه سخن کین سخن خطاست همه تو مرا بی جهان مر است همه

- Bu nə sözlərdir? Mən səhv edirəm. Axı sən mənimləsən, demək bütün dünya mənimlədir.

من که سرکشته ام ز کار جهان تو توانی رهاند بازارهان

- Dünyanın işi məni heyrtləndirir, yalnız sən məni xilas edə bilərsiniz [1, s.190, a. Əliyazmalar nüsxədə olduğu kimi verilmişdir].

Bu şeir parçasında dahi şair ürəyindən keçənləri Allahın dərgahında dilinə gətirir: Ey böyük Allah, məni pənahında ucalt, insanların qarşısında çarəsiz buraxma. Mən yaşımın ahıl vaxtına çatmışam, bütün ömrümü sən qapında keçirmişəm. İndi ömrümün sonunda ölümdən qorxuram. Mən indiyə qədər səndən heç nə istəməmişəm, qismətim nədirsə, sən həmişə özün mənə vermişən. Bu dəfə də məni insanların ayağına salma.

در که نالم که دستگیر تویی در پذیرم که در پذیر توی

- Səndən başqa kimin qapısına gedim? Əl tutan sənsən. Qarşıdayam, məni qəbul et.

راز پوشیده کر چه هست بسی بر تو پوشیده نیست راز کسی

- Nə qədər istəsən gizli sirlər var, amma səndən heç kəsin sirri gizli deyil.

عرضی کز تو نیست پنهانی تو بر آور که هم تو میدانی

- Mənim sirrim səndən gizli deyil, onu bidiyin kimi həyata keçir.

[1, s.190,a]

Şair sözünə belə davam edir: Ey uca Tanrı, mənim səndən başqa ümid yerim yoxdur. Sən özün necə məsləhət bilirsən məni elə apar.

از تو نیز ار بدین غرض برسم بی تو هم بیغرض بود نفسم

- Əgər istəyimdə mənə qarşı qərəzli olsan, mən sənə qərəzli olmaram.

غرض آن به که از تو میجویم سخن آن به که با تو میگویم

- Arzumun yerinə yetməsinə səndən gözləyirəm, sənə dediyim üçün sözüm qiymətlidir.

راز کویم بخلق خار شوم با تو کویم بزرگوار شوم

-Sirrimi cammata desəm rüsvay olaram, sənə dediyim üçün ucalıram [1, s.190,a].

- Ölməkdən qorxduğumu insanlara desəm, onların qarşısında alçalaram. Sirrimi sənə deməklə ucalıram. Sən mənim bu arzumu yerinə yetirməsən də, mən yenə səni sonsuz məhəbbətlə sevəcəm. Arzumun yerinə yetirilməsini səndən gözləyirəm, bundan yaxşı heç nə yoxdur. Allah ölümün gecindən versin.

ای نظامی پناه پرور تو بدر کس مرا نش از در تو

- Ey, Nizamini öz pənahında saxlayan, məni öz qapından başqa qapıya salma.

سر بلندی ده از خداوندی بینشش را بتاج خرسندی

- Ürəyimi dolduran, Tanrılığından başımı ucalt.

(Qeyd: تاج خرسندی (tace xorsəndi) məfhumunun şərh-i Vilyam Şekspir deyib: Mənim tacım başımda deyil, mənim tacım ürəyimdədir. Onu almaz və cəvahir bəzəməyib, o gözlərdən irəkdir. Krallığa nadir halda fayda verən məmnunluğum (qane olmağım) mənim tacımdır.)

تا بوقتی که وقت کار بود کر چه درویش تا جدار بود

-O vaxta qədər ki, mən işləyirəm, dərvişi tac sahibi elə.

[1, s.190,a]

- Ey yaradan, mən yaşlıyam. Mənə bir az vaxt ver əlimdəki bu dastanı yazıb qutara bilim. Mən dərvişi bəxtəvər elə, insanların qapısına salma.

Məlumdur ki, “saray əyyanları tərəfindən hücumlara məruz qalmasına baxmayaraq, Nizami öz əsərlərini əzmkarlıqla qələmə almışdır. O, 1180-ci ildə o, “Xosrov və Şirin” poemasını yazır, 1183-cü ildə isə daha bir dahiyənə əsəri “Leyli və Məcnun”nu tamamlayır. 1197-ci ildə “Yeddi gözəl” poemasını qələmə alan Nizami Gəncəvi, ömrünün son illərində yə-

ni 1199-cu ildə “İsgəndər-namə” əsərini yazır” [2, s.15]. Nizami Gəncəvi 1209-cu ildə vəfat edir. Deyilənləri nəzərə alsaq nümunə gətirdiyimiz şeir parçasının təhlilindən belə aydın olur ki, ahıl yaşlı kamil şair qəm çəkir. Ümumiyyətlə, “Kamillik” dahi Nəimi və Nəsiminin yolu kimi geriyə dö-nüşü olmayan bir zirvədir. Göründüyü kimi, Nazami Gəncəvi ömrünün sonunda yaşadığı bütün qorxularına baxmayaraq, Allahdan yalnız ləya-qətli ölüm istəyir. Kamil şəxsiyyət ölüm ayağında belə özü-özünə xəya-nət edə bilmir. Onun tək arzusu yerdə qalan vaxtını səmərəli keçirmək ol-muşdur.

Bu misilsiz və əvəz olunmaz poemada dahi şair ömrünün son illərini belə təsvir edir:

میروم من خرم نمیاید خود شدن باورم نمی آید
انکه از رفتنم خبر باشد کاشیانم برون در باشد

[1, s.602,b]

- Mən gedirəm, amma uzunqulağım getmək istəmir, hissiyatsız ola-çağıma inanmağım gəlmir. Yuvam qapıdan çıxanda, getdiyim aləmə ya-yılacaq.

Düşünürəm, bu qəmli misralarda şair demək istəyir ki, getdiyimi bilsəm də, mən hələ buna inanmıram. Nə qədər ki, can bədəndədir yarat-maq istəyirəm. Yalnız ölüm mənim bu eşqimi söndürə bilər.

Nizami Gəncəvinin dahiliklə qələmə aldığı bu poemanın qəmli mis-raları şairi sonsuz məhəbbətlə sevən Azərbaycan oxucusunun ürəyində dərin təsir hissi buraxır. Şair ömrünün sonunda qəmlidi. Onun ölümlə sa-vaşda Allahdan başqa bir kimsəsi yoxdur.

Bizdən öncə öz tədqiqatlarında “Yeddi gözəl” əsərinin tərcüməsi və təhlilinə geniş yer vermiş alimlər bu əsərdə daha çox ideal şah obrazını meydana gətirən prosesi təhlil etmişlər. Belə ki, görkəmli şərqşünas alim Rüstəm Əliyev yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, İranda monarxiya haki-miyyəti nəzəriyyəçiləri, köhnə İran aristokratiyasının və feodal dairələrin mənafeyini müdafiə edən Dəqiqi (X əsr), Firdovsi (936-1020) və sair ki-mi başqa sözcülər yalnız kral mənşəli şəxsin padşah ola biləcəyi doktrin-a-sını hər çür təbliğ edirdilər. Nizami isə tez-tez bu təlimi rədd edirdi, o za-manlar üçün demokratik olan şüarını cəsarətlə bəyan edirdi: ədalətli, ağıl-lı, zəhmətkeş və cəsur olan hər kəs şah ola bilər” [2, s.21]. Hal-hazırda da, dahi şairin mütərəqqi ideyaları şəxsiyyətə pərəstiş siyasəti üzərindən aparılan idarəçiliyin insan cəmiyyətində yaratdığı faciələrin qarşısını ala biləcək bir mexanizmdir. Hamıya məlumdur ki, demokratik olmayan cə-miyyətin ictimai-siyasi həyatında və ya idarəçiliyində hansısa yüksək və-

zifəli şəxsin öz xidmətlərini süni olaraq şişirtməsi aftaritarizm və daxili diktatura yaradır. Bu səbəbdən də, belə cəmiyyətlərdə ruhu azad doğulan insan həqiqət axtarışına çıxır.

“Yeddi gözəl” poemasında diqqətə çatdırılması vacib olan məsələlərdən biri də, dahi şairin Azərbaycanca yaradıcılığına dair dediyi sözlərdir. Əsərin əvvəlində Nizami Gəncəvi yazır:

من که مشکل کشای صد کرهم ده خدای ده و برون دهم
کر در آید ز راه مهانی کیست کاندرا میان نهاد خانی
عقل داند که من چه میکویم زین اشارت که شد چه میجویم
نیست از نیستی شکست مرا کله زانکس که هست هست مرا
مرکبم را درین حبش نخرند لاجرم دوغ پای خوش نخوند
تا درین کوره طبیعت بر حامیی داشتم چو میوه اتر
چون رسیدم بحد انکوری میخورم نیشهای زنبوری
می که جرعه زمین نبود قدر انکور بیش ازین نبود
بر طریقی روم که دانندم لاجرم آب خفته خوانندم

[1, s.601,a]

(Qeyd: yuxardakı şeir parçasındakı مرکب -morəkkəbəm (mürək-kəbim, yazım) sözü, bir çox müasir variantlarda ترکیم-torkiəm (türk dilim) kimi verilir:

ترکیم را درین حبش نخرند لاجرم دوغای خوش نخورند

[3, s.46]

- Mən ki, mən bir çətinliyi həll edənəm, kəndin kəndxudası mənəm, amma kənddən kənardayam.

- Yoldan bir qonaq gələndə ortaya süfrə salan kimdir?

- Ağıllı adam bilir ki, mən nə demək istəyirəm, bununla nəyə işarə edirəm.

- Məni yoxsulluq ilə sındırmaq olmaz, mən yaxınım gileylənirəm.

- Bu vəhşilər mənim qələmimi (yaradıcılığımı) almırlar, mənim turşməzə dovğamı yemirlər.

- Bu qaynayan ölkədə mənim tər meyvə kimi himayədarım var.

(Düşünürəm, dahi şair “mənim tər meyvə kimi himayədarım var” deyərəkən vəliəh Nüsrətəddin Məlik Məhəmməd şahı nəzərdə tutub.)

- Mən yetişmiş üzüm həddinə çatanda, yəni mən hazır olanda arıların iynəsini belə yeyəcəm.

- Əgər şərabı yerə tökürlərsə, deməli onun qiyməti elə budur.

- Mən bildiyim yol ilə gedirəm, adıma “yatmış su” (durğun su) deyirlər.

Göründüyü kimi, dahi şair Azərbaycan dili üçün var gücü ilə mübarizə aparmışdır. O, hakimiyyət uğunda gedən savaşda Azərbaycan dilinin aşağılanması və həşşilik adlandırır və ümid edir ki, nə vaxtsa bu yatmış su oyanacaq. Nizami deyir: Mənim hökumət daxilində kifayət qədər nüfuzum var. Mən müxtəlif çətinliklərin həllində yaxından iştirak edirəm. Amma bunun müqabilində heç nə istəmirəm, tək istəyim mənim Azərbaycan dilində olan şeirlərimin (Türklüyümün- Azərbaycançılığımın) sarayda qəbul olunmasıdır. Onlar isə məni farslaşdırmaq istəyirlər. Bu vəhşilər mənim Azərbaycanca şeirimə bəyənmişlər, turşməzə-ləzzətli dilimi qiymətləndirmirlər. Mən yoxsulluğa boyun əymə deyiləm. Mənim vəliəhd kimi himayədarım var. Mən öz zamanımı gözləyirəm. Buna görə mənə “yatmış su” deyirlər.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə” toplusuna daxil etdiyi “Yeddi gözəl” poemasını 1197-ci ildə yazmışdır. O zaman dahi şairimizin təqribən altmış yaş olub. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, deməli qürurlü, Azərbaycançı şairimizin yaradıcılığının böyük hissəsi doğma dilində olmuşdur. Bu misilsiz sərvəti amansız illər və əsirlər bizim əlimizdən almışdır. Dünyaca məşhur qiymətsiz “Xəmsə” dahi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında yalnız aysberqin görünən hissəsidir. Bu səbəbdən, Azərbaycan adına dahi şairimizin bizə verdiyi ip uclarını heç vaxt unutmaq olmaz, əsrlərdən boylanan günəşimizi müstəqil Azərbaycanımızda yenidən zirvəyə qadırmaq üçün var gücümüz ilə mübarizəmizə davam etməliyik, elə inadçı şairimizin özü kimi.

Feodalizmin təbiətindən doğan mənəvi və ictimai zülm və əsarət, insanı kölə, qul halına salan qeyri-humanist münasibətlər fonunda XII əsr Azərbaycan humanistlər, vətənpərvərlər hərəkatı bir sıra görkəmli ədib, şair, filosof, tarixçi, təbib, mütərcim və alim dəstəsi yetişdirmişdir. Humanistlərdən Nizami Gəncəvinin antik ədəbiyyata və fəlsəfəyə əsaslanan yaradıcılığının bəşəriyyət qarşısındakı xidməti danılmazdır. Göründüyü kimi, dövlət xadimi olmuş şairimiz yaradıcılığında antik mədəniyyətin ideya və ruhunu dirçəltmişdir. Şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında məşhur Bəhram şahın sərgüzətlərini qələmə almaqla, əslində intellektual fəaliyyət üçün meydan açır. Bu əsərdə şair üçün başlıca məqsəd tarixin sirlərini əməli təcrübə əsasında öyrənməkdir. Əsərin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, bizim üçün sirlərin dərkini şairin təbiəti ilə tam uyğunluğunda mümkündür. Dahi Nizami Gəncəvi bu poemada istifadə etdiyi simvolik şərh metodu və başqa işarələr mətnin anlaşıl-

masına güclü şəkildə mane olur. Bu məsələdə Nizaminin Şahənşah Alp-Arslana ithaf etdiyi şeir parçasını misal gətirə bilərik:

Alp-Arslan şahın mədhi - در مدح پادشاه الب ارسلان

ای دل از این خیال در کذرم دور به زین خیالها نظرم

انچه مقصود شد درین پرکار چار فصلست به ز فصل بهار

- Ey ürək, bu arzudan keçərəm, bu xəyaldan uzaq olsam yaxşıdır.

- Bu dastanı yazmaqda məqsədim, bahardan da gözəl dörd fəsil yaratmaqdır.

اولین فصلی آفرین خدای کافرینش بفضل اوست بجای

وان ذکر فصل خطبۃ نبوی کین کهن سکه زو گرفت نوی

- Birinci hissə Allahın yaratdıqları haqqındadır, çünki həyat onun lütfündən yaranıb.

- Digər hissə Peyğənbərin hədisidir ki, bu köhnə dünya təkcə onunla yeniləndi.

فصل دیگر دعای شاه جهان کان دعا سر بر آورد ز دهان

فصل ذکر نصیحت آموزی پادشه را بفتح و فیروزی

- Sonrakı fəsil Şahənşaha həsr etdiyim duadır.

- Digər fəsil padşahı fəthə, qələbəyə səsləyən nəsihətlərə həsr olunub.

پادشاهی که ملک هفت اقلیم دخل دولت بدو کند تسلیم

حجت مملکت بقوت و قهر آیتی در خدا ایکنای دهر

- Yeddi iqlimin padşahına, dövlətdən gələn gəlir təslim edilir.

Misranın şərhı: Şahənşah Alp-Arslan yeddi ölkənin padşahıdır və o bu ölkələrdən xərac alır.

- O, ölkənin məsul şəxsidir, əsrin şahları arasında böyük möcüzədir.

خسرو تاج بخش تخت نشان بر سر تاج و تخت کنج فشان

عمدة المملکت عمادالدین حافظ و ناصر زمان و زمین

- Şahənşah tac bağışlayan, taxta oturdandır. O, tac-taxtın başında gövhər səpir.

Misranın şərhı: Şahənşah Alp-Arslan şahlara tac-taxt bağışlayandır. O, öz taxtında Günəş kimi parlayır.

- Şahənşah məmləkətin və dinin sahibidir. O, zamanın və torpağın sahibi, hifz edənidir (Bu misrada şair Şahənşahı Allahın epiteti ilə vəsf edir (ناصر), yəni Şahənşah Alp Arslan yerin-göyün sultanıdır). Şahənşah Alp-Arslan dövlət rəhbəri olamqla yanaşı həm də dini liderdir.

شاه الب ارسلان کشور کیر به ز الب ارسلان بتاج و سری

مهدی کافتاب این مهدست دولتتش ختم آخرین عهدست

- Ölkələri fəth edən Alp-Arslan şah, tac-taxtda süst oturan Alp-Arslandan yaxşıdır.

Misranın şərhı: Şahənşah Alp-Arslan fateh şah kimi çox möhtəşəmdir. O, taxtda süst oturmaya yaxşıdır.

- O, Mehdinin beşiyi, vətəni Günəşdir. Onun varlığı and yeridir.

رستمی کز فلک سواری رخس هم بزرکست و هم بزرک بخش

همسر آسمان و هم کف ابر هم به تن شیر و هم بنام هژبر

-Rüstəm kimi olmağı fələk ona bəxş edib. O, həm böyükdür, həm də böyüklük bəxş edir.

- Göyün həyat yoldaşı və buludun yatağı, həm şir cüssəlidir, həm də adı şirdir.

Misranın şərhı: Şahənşah uca dağdır, onun həm adı, həm də özü Aslandır.

عقل هستی که در وجود آمد عالم از جوهر صعود آمد

اوست آن عالمی که از کف خویش هر دم آرد هزار جوهر بیش

-Varlığın ağılı yarananda, aləm cövhlərlə inkişaf etdi.

Misranın şərhı: Kamil insan (əsl, cövhər, alim insan) haqqında elm meydana gələndən sonra, bəşəriyyət onunla inkişaf etdi.

- O, həmin aləmdir ki, ovucunda minlərlə gövhər yaradır.

Misranın şərhı: Şahənşah minlərlə ulduzun yarandığı kainat kimidir.

صحف کردون و شرح او ورقی غرق دریا ز عرق او عرقی

بحر و بر هر دو زیر فرمانش پری و بحری آفرین خوانش

- Fələyin kitabını vərəq-vərəq şərh edən zaman, dəniz onun tərəndə batdı (Onun axıtdığı zəhmət təri dəryadan çoxdur).

- Hər iki aləm onun fərmanı altındadır (hər iki aləm: quru və dənizlər), şaha pəri və yaradan da deyə müraciət edirlər.

سر بلند جهان بلند سریر کز بلندیش خرد گشت ضمیر

کز بلندی برابر فلکست در بزرگی برابر ملکست

- Dünyanın baş ucalığıdır uca taxtlı, ucalığından təvazökardır.

- O, fələklər qədər yüksəkdir, mələklər qədər ucadır.

برتن دشمنان برقع دوز برق شمشیر اوست برقع سوز

نسل او آفرین مؤید اوست آب وجد با کمال ابجد اوست

- Düşmənləri ildırım kimi vurandır, ildırımın odu onun qılıncından saçılır.

- Onun nəsli onun kim olduğunun sübutudur, ağılı-kamalı babalarından alıb.

فرق و نصرت بفرق او زده فرق فتنه درزیر تیغ او شده غرق

آب و آتش از و اسیرانکیز خاک او باد درعبیر آمیز

- Onu qalibiyyəti fərqləndirdi, fitnə onun qılıncı altında qərq oldu.
- Su və od sirrini ondan alıb, ayağının torpağı ətir verir.

Misranın şərhı: Bu misrada Zərdüştlərin müqəddəs saydığı bütün elementlərin adı əhəmiyyətinə görə sıra ilə çəkilməmişdir: su, od, torpaq, hava və “cövhər” insan. Düşünürəm, “Xəmsə” (beşlik) məhfumunun mənası da elə budur: “Əl-Fərabı, İbn Sina kimi filosofların panteist naturalizmində eşq yerlə göy, insan və təbiətlə tanrı arasındakı təbii cazibə qüvvəsi kimi izah edilmiş, göy məşuq, yer aşiq sanılmışdır” [4, s.98]. Deməli, Günəşin Yeri eşqlə cəzb etməsindən, təbiətcə bir-birinə zidd olan ünsürlər (su, od, torpaq və hava) harmoniya gəlib. Eşqin harmoniyasından yaranan ürəkdə xeyir ilə şər bərabərdir. Müasir şərqi insanı bu bərabərliyi Novruz bayramı kimi qeyd edir. Ruhu eşq atəşində qovrularaq harmoniya əldə etmiş insan isə kamil varlıq (beşinci element, cövhər, əsas və s.) sayılıb. Şair əvvəldəki misrada da Şahənşah Alp-Arslana ”جوهر”-”cövhər”(əsas) deyə müraciət edir. Zərdüştlükdə “cövhər” adlandırılan kəs həyatın ən yüksək dərəcəli varlığıdır və bu maddi dünyada onun yeri əbədiyyətdir-ölümsüzlükdür. Məlumdur ki, yaşadığımız maddi dünyada nəfsimizə qarşı göstərdiyimiz şücaətdən dolayı öləndən sonra Allah bizi ya cəhənnəmə, ya da, cənnətə göndərər. Amma Nizami Gəncəvi və şərqi digər görkəmli filosoflarının nəzərincə, ruhu eşqdən təşəkkül tapmış və bu səbəbdən materialist dünyaya qalib gəlmiş insan əbədidir, ölümsüzdür.

در نبردش که شیر خوار دم آب دشمن به فتد نه بسم

در صبوحش که خون رز ریزد زاب یخ بسته آتش انکیز

- Onunla döyüşdə şir quyruq bulayar, düşmən onun qarşısından qaçanda nal atmır, abırını atır.

Misranın şərhı: Şahənşah Alp-Arslanın qarşısında şir də acizdir, onun döyüşdə məğlub etdiyi düşmən rüsvaydır.

- Ona (şaha) qovuşanda qan qaynayır, donmuş sudan od parlayır.

حربه را چون بحربه تیز کند روز را روز رستخیز کند

چون در جود خویش بکشاید جنک بخشد کناه بخشاید

- Silahını (qılıncı və ya sair hərbi döyüş silahları) döyüşdə itiləyir, adi günü dirçəliş gününə çevirir.

- Mühəribəni, günahları bağışlamaqla o, öz səxavətini göstərir.

شه چو دریاست بیدروغ و دریغ فیض و بدنش بتازیانه و تیغ

هر چه آرد بتازیانه فراز بسر تازیانه بخشد باز

- Şah tərəddüdsüz dərya kimidir, onun bədəni və üzü ülgüc kimidir.

Misranın şərhı: Şahənşahın vücudu formada və hamardır.

- Qamçılamaqla əldə olunan yüksəliş, qamçının başını açar.

Misranın şərhı: Zorakılıq etməklə niyyətinə nail olmağa çalışan insan, elə həmin zorakılığın əlindən də məhv olar.

مشتري وار بر سپهر بلند کور کيوان کند بسم سمنند
کر نديدی بر اژدها شيری آفتابی کشيده شمشيری

- Saturnun ətrafındakı zolaqlar Yupiteri Səmənd adlı edir.

Misranın şərhı: Hamıya məlumdur ki, Saturn planetinin ətrafı zolaqlardan ibarətdir. Onun zolaqlı olmağı Yupiter (Venera) planetini kainatda ən parlaq ulduz edib.

- Məgər əjdəha üstündə şiri görməmişən, qılınc çəkən Günəşi görməmişən?

Misranın şərhı: Şair bu misrada qaranlıq kosmosu şər qüvvəni-əjdəhaya, xeyir qüvvəni isə Günəşə bənzətmişdir. Yəni Şahənşah Alp-Arslan qaranlıq üzərində qələbə çalan Günəşdir.

شاه را بين که در مصاف شکار اژدها صورتست و شیر سوار
تاختش زیر اژدهای علم اژدها را چو مار کرده قلم

- Şah ov meydanında şirə minmiş əjdəha kimidir.

- Taxtı aləmin əjdəhasının (Günəşin) altındadır, əjdəhanı ilan kimi qələmə döndərüb.

Misranın şərhı: Şahənşah öz düşmənlərini məhv edib.

بيکی مطرحش به تير دو شاخ کرده بر شیر شرزہ کور فراخ
بازی خرس برده از شمشير خرس بازی در آوریده بشير

- Bəy (Türk xalqları arasında qəbilə başçılarına “bəy”, “ağa” deyilib) iki başlı tir ilə şirə gorunu gen etdi.

Misranın şərhı: Şahənşah kəskin müzakirəsi ilə düşməni məğlub edib. Düşməne qarşı şahın dili ilan dili kimi kəskindir.

- Ayı oynunu qılıncdan yayındırdı, aslan kimi ayı oynatdı.

Misranın şərhı: Şahənşah təhlükəni qılıncsız yatırdı, təhlükəli vəziyyətdə aslan kimi döyüşdü.

کرک درنده را بکوه سمنند دست و پایي بيکدو شاخ افکند
شه چو از کرک دست و پا برده شیر با او بدست و پا مرده

(Qeyd: bu beytdəki سمنند-Səmənd adı bütün müasir kitablarda Səhənd kimi verilmişdir:

گرگ درنده را به کوه سهند دست و پایي به یک دو شاخ افکن

[3, s.25])

- Şah Səmənd dağındakı vəhşi canavarın əlinə, ayağına bir-iki kətək vurdu.

- Şah əl-ayağını canavardan çəkəndə, şir onun əl-ayağında öldü.

Misranın şərhı: Yuxarıda dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin adını çəkdiyi Səmənd dağı, hal-hazırda İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan vilayətinə daxil olan Marağa şəhərinin yaxınlığında yerləşir və bu dağın müasir adı Səhənddir. Çox gözəl və baxımlı coğrafiyası olan bu dağa “İran dağlarının gəlini” də deyilir. Bu dağın zirvəsi və yamaqları daim qızılı rəngdədir. Hamıya məlumdur ki, qızılı rəngli atlara “Səmənd at” da deyilir. Deyilənləri nəzərə alsaq, yuxarıdakı misranı belə şərh edə bilərik: Dahi Nizami Gəncəvi “Şahənşah Səmənd dağındakı qurdu ram etdi” deyərkən həmin ərazinin qədim sahibləri olan türkləri nəzərdə tutmuşdur, Şahənşah Alp-Arslan əvvəlcə Marağanı ələ keçirmiş, sonra şir-yəni İran ona tabe olmuşdur. Hamıya məlum faktdır ki, qədim İran “şir” simvolu ilə assosiasiya olunur. Deməli, Alp-Arslan Marağanı işğal edəndən sonra İrani ram edib.

تیرش از کرک بود و پای پلنک بر سُم کور کرده صحرا تنک
صید کاهش ز خون چون دریا جوش کاه کرکینه که پلنکی پوش

- Oxu qurddan idi, ayağı pələngdən. Gurun dırnaqları üstündə səhranı yarı etdi.

Misranın şərhı: Bu misrada şair demək istəyir ki, şahın süvari ordusu türklərdən (oxu qurddan), atlı ordusu farslardan (ayağı pələngdən) ibarət olub. Belə bir ordu ilə Şahənşah Alp-Arslan səhranı fəth edir. Düşünürəm, bu misrada dahi Nizami Gəncəvi Afrikanın şimalında yerləşən dünyanın ən böyük tropik səhrasını nəzərdə tutmuşdur. Böyük Səhranın uzunluğu qərbdən şərqə (Atlantika okeanı sahillərindən Qırmızı dənizədək) qədər 5700 km, şimaldan cənuba (Atlas dağları və Aralıq dənizindən Sudan çöllərində) isə 1200-2000 km-dir. Böyük Səhra Afrikanın ümumi sahəsinin 30%-i əhatə edir. Saxara səhrası qərbdən Atlantik okeanı sahillərilə, şimaldan Atlas dağları və Aralıq dənizi ilə, şərqdən isə Qırmızı dənizlə əhatə olunmuşdur. Mərakeş və Tunisin cənub vilayətlərini, Əlcəzair, Liviya, MAR və Mavritaniyanın çox hissəsini, Mali, Niger, Çad və Sudanın şimal vilayətlərini əhatə edir. Aşağıdakı misralarda Nizami Gəncəvi Böyük Səhraya gedən yolda Şahənşah Alp-Arslanın fəth etdiyi ərazilərə işarə etməklə yürütdüyümüz fikiri isbatlayır.

-Qənimət azalanda qanı dəniz kimi qaynayır, pələng dərisi geyinmiş canavar kimi.

بر کرازی که تیغ راند تیز کیرد از زخم آن کراز کریز
چون بچرم کمان در آرد زور چرم را بر کوزن سازد کور

- Vəhşi donuza (kaban) iti qılınca çəkəndə, onun yarasından donuz qaçar.

Misranın şərhı: Düşünürəm, yuxarıdakı misrada dahi şair müasir Türkiyənin (Rum ellərinin) qədim tarixi haqqında məlumat verir. Şahənşahın qəniməti azaldıqca o, İrandan qərbə doğru hərəkət etməyə başlayıb. Bu yolda Şahənşah müasir Türkiyə ərazilərini keçir.

- Yayın kamanını möhkəm çəkəndə, dərini maral üçün gora çevirər.

Misranın şərhı: Türkiyə meşələrində vəhşi donuz ovlayan Şahənşah Alp-Arslan daha sonra müasir Avropaya doğru hərəkət edib (Hamıya məlum fəkdir ki, Avropa meşələrində ən geniş yayılmış heyvan növlərindən biri də maraldır). Beləcə igid Alp-Aralan Böyük Səhraya gedən yolu yarı edir.

کند ار پای در نهاد بمصاف سنک را چون عقیق زهره شکاف

آن نماید به تیغ زهراندود کاسمان از زمین بر آرد دود

- O, döyüşə qədəm qoysa, daşdan gövhər çıxardar.

- Onun qılıncından elə bir atəş qalxır ki, göy üzünü tüstü basır.

اوست در بزم و رزم یافته نام جان ده و جان ستان به تیغ و بجام

خاک تیره ز روشنایی او چشم روشن باشنایی او

- O, döyüşdə əzimkarlıqla öz adını qazandı. O, qılıncına və eşqinə can verir.

- Dünya onu tanımaqla gözünə işıq gəldi.

ناف خُلقش جو کلک رسامان مشک در جیب و لعل در دامان

کشته از مشک و لعل او همه جای مملکت بند عقل و غالیه سای

- Onun mükəmməl əxlaqı rəssamın qələmi kimidir: müşk cibindədir, ləl kənarında.

Misranın şərhı: Müşk qara rəngdə olduğundan şair yazını müşkə, qırmızı haşiyəni lələ bənzədir. Bu səbəbdən şair deyir, müşk cibdədir-yəni ortada qara rəngdə yazı var, kənarları isə ləldir-kənarları qırmızı rəngli haşiyədir. Şair demək istəyir ki, Şahənşah Alp-Arslanın kitab kimi mükəmməl əxlaqı var.

- Onun müşkü, ləli hər tərəfə yayıldı, məmləkət onun ağılı ilə ətir saçır.

Misranın şərhı: Yəni Şahənşahın yüksən ağıl sahibi olması məmləkətdə hamıya məlumdur.

از قبای چنو کله داری زاسمان تا زمین کله داری

وز کمان چنان جهانگیری چرخ نه قبضه کمترین تیری

-Onun kimi əbadan gileylənirsən, göydən yerə qədər gileylisən

- Belə bir cahangirin kamanının önündə, doqquz qatlı çarx kiçik oxdur. Misranın şərhı: Şahənşah kövhərdir, yəni zərdüştlərin müqqədəs saydığı beşinci element-kamil insandır. O, həqiqəti dərk etmə yolunda mü-

kəmməl hissiyyat dünyasına malikdir (Ətraf aləmi dərk etməkdə insana doqquz hissiyyat duyğusu yardım edir. Bunlardan dördü daxili, beşi isə xarici hissiyyat orqanıdır).

زان بزرکی که سکالش او چار کوهر چهار بالش او
دشمنش جون درخت یخ زده در برابر بچار میخ زده

- (Şahın) Fikirlərinin dahiliyindən dörd gövhər onun dörd yastığıdır.
- Düşməni don vurmuş ağac kimidir, dördün qarşısına mısır vurub.

Misranın şərhı: Şah dahiyanə düşündüyünə görə dünyanı yaradan dörd ünsürü (su, od, torpaq və hava) tam dərk edib. Rəqibləri onun qarşısında don vurmuş ağac kimi dayanıblar. Dörd vəhdətin qarşısında heç olublar (düşmənləri).

ز افتاب جلال اوست چو ماه روی ما سرخ و روی خصم سیاه
چه عجب کافتاب زرین نعل کوهر اشک داد و کانرا لعل

- Onun Günəş kimi camalından, bizim üzümüz qırmızı, düşmənin üzü Ay kimi qaradır.

- Nə əcəb, qızıl nallı Günəş göz yaşına inci və mədənə ləl verdi.

کوهری کان حرم دریده اوست کان کوهر درم خریدۀ اوست
داده چرخش بکوه و دریا قوت نام آن در نشان آن یاقوت

- O, hərəmin sahibi odur, o gövhəri şah alıb.

- Onun fırlanması dağa, dənizə qüvvət verdi, onun adının gövhər olması onun nişanıdır.

Misranın şərhı: Şair bu misrada Şahı fırlanan fələyə-kosmosa bənzədir.

پاس دارد بحکم در دو سرای ضابط حکم خلق و حکم خدای
می پذیرد ز فیض یزدان ساز میرساند به بندکانش باز

- Hər iki sarayda qarovulçuları var, xalqın və allahın hökmünü yerinə yetirəndir.

Misranın şərhı: Bu misrada şair hər iki dünya deyərəkən, kamil insanın sahib olduğu bəsər və bəsirət gözlərini nəzərdə tutur. Yəni Şahənşah həm xarici aləmi və həm də daxili aləmin sahibidir.

- O, allahdan gələni qəbul edir və ona qarşı açıq olan bəndələrinə çatdırır.

چون جهان ز و گرفت فیروزی فرخی دادش از جهان روزی
همه روزش خجسته باد بفال پادشاهیت را مباد زوال

- Dünya qələbəni ondan aldığı üçün, bir gün dünyaya xoşbəxtlik verdi.

- Onun bütün günləri uğurlu olsun! Şahlığına nəbadə zaval gələ!

نظم اولاد داد بسعد نجوم ثر بدریا و تا ابد منظوم
ای فروع صبح زیبا چهر باد روشن جو آفتاب سپهر

- Onun şəcərəsi dürr düzümü kimi, əbədi yaşasın.

- Ey gözəl üzlü səbuh küləyi, işıqlı küləyin parlayan Günəş kimidir.

Misranın şərhı: Bu misrada Nizami vəliəhdləri “ışıq saçan küləyə” bənzədir. Yəni, Şahənşah Günəşdir-o, kamil insandır. Vəliəhd isə Günəşin şəfəqidir.

دو ملک زاده سپهر سریر این جهانجو و آن ولایت کیر

این فریدون صفت به دانش و رای و ان بکیخسروی رکاب کشتی

- Uca taxtda iki şahzadə, hər ikisi fateh.

- Biri Firudin kimi elmlı və müdrık, o biri yəhərdə Key-Xosrov kimi.

نقش بند طراز افسرکاه نصره الدین ملک محمد شاه

نام او بر فلک ز راه رصد کشته به بعد اسمه احمد

- Nüsrətəddin Məlik Məhəmməd şah hərbi üslubda geyinir,

- Sonra ona göylərdən gələn Əhməd adını qoydular.

Misranın şərhı: Vəliəhdin əsl adı Nüsrətəddin Məlik Məhəmməd şahdır. Sonra ona Əhməd adını da qoydular.

Misranın şərhı: Ərəbcədən tərcümədə “Əhməd” adının mənası “şükür” deməkdir: احمد الله – خدا را شکر.

ذکر محامد پادشاه زادهای اسلام

در دو قسمت که ملکشان بهمست احمدی و محمدی رقمست

چون به بینی درین خجسته دو نام در یک دایره کشیده تمام

İslam şahzadələrinin mədhi

- Hər iki qismətin mülkü birdir, Əhmədi və Məhəmmədi addır.

Gördüyün kimi, bu iki mübarək adı bir dairədə tamamlayıb.

Misranın şərhı: Bu iki mübarək ad bir nəfərə məxsusdur.

چون دو ضلع از یکی برون آید فرق کردن میانه چون شاید

دایم آنرا بفرق تست کلید وین ز فتح ملک شد ست بدید

- Çünki hər iki qabırğa bir çıxır, “yəqin” kimi fərqi ortada.

Misranın şərhı: Şahzadənin hər iki adı ona məxsusdur, “yəqin” (sufizmdə mərhələ) kimi “həqiqətə” (sufizmdə mərhələ) aparır.

- Daim onun səninlə fərqinin mənası budur və bu ölkənin fəthi ilə üzə çıxdı.

نصرت این را بتریبیت کاری فلک آنرا بتقویت داری

چشم شه زیر دیر مینایی باد روشن بدین دو بینایی

- Onu ən yaxşı halda fələk tərbiyələndirib,

- Minalı məbədin altında şahın gözü, bu iki gözle işıqlanır.

Misranın şərhı: Bu iki adlı şahzadə dünyada şahın gözünün nurudur.

دور قطبش بدین دو قطب جلال منتظم باد بر جنوب و شمال
دولتش صید و صید فربه باد روزش از روز و شب زشب به باد

- Qütblər ətrafında cəlalının iki qütbü, şimalda və cənubda əbədi olsun.

Misranın şərhı: Vəliəhdin hər iki adı dünyada məşhur olsun və əbədi yaşasın.

- Dövləti ovlı, ovu yağlı olsun! Günü gündən, gecəsi gecədən yaxşı olsun!

باد محجوبه نقاب شبش نور صبح محمدی نسبش
وین جو آباو جد باد بجود وان شده ختم آفتاب و جود

- Gecənin utancaq örtüyü yaşasın, sübhün Məhəmməd nuru ona qismət olsun!

Misranın şərhı: Vəliəhdin abırla dözümlünə sübh Günəşi yəni, uğur ona qismət olsun.

- O, öz səxavəti əcdadları kimi əbədi yaşasın!

در حفاظ خط سلیمانی عرش بلقیس باد نورانی
نام این خضر جاودانی باد حکم آن آب زند کانی باد

- Süleymanın xəttini qorumaq üçün, Bilqeyns taxtı işıq saçsın.

Misranın şərhı: Bu misrada Nizami Gəncəvi “Süleyman xətti” deyərək Şahənşah Aql-Arslanın nəsil-şəcərəsini nəzərdə tutmuşdur. “عرش بلقیس” “Bilqeysin taxtı” və ya “Barran məbədi” adlandırılan Saba məbədi isə Yəməndə yerləşir. Bu məbəd Əl-Maka tanrısına həsr olunmuşdur. Əlmaka və ya Əlmuk qədim Yəmən Sava krallığının Ay tanrısıdır. Ərəb yarmadasında mövcud olmuş Saba dilinə aid ən qədim yazının tarixi bizim e.ə. I minilliyin əvvəlinə aid edilir. Sözügedən məbəd yerdən göyə doğru ucalan sütunlardan ibarətdir. Düşünürəm, bu sütunlar Ay işığını simvoludur. Bu səbəbdən, yuxarıda təhlil etdiyimiz misranı belə şərh edə bilərik: Süleyman peyğənbər qədər qədim şəcərəsi olan vələhdi “Bilqeyns taxtı” saxlasın.

- Bu Xızrın adı əbədi olsun, onun hökmü ilə əbədiyyət yaşasın!

سایه شه که هست چشمه نور زان کل و کلستان مبادا دور
ازلی شد جهان پناهی او ابدی باد پادشاهی او

- Nur çeşməsi olan şahın kölgəsi, bu gül və gülüstandan uzaq olmasın!

Misranın şərhı: Şahın kölgəsi bu dövlətin üstündən əskik olmasın!

- Dünya onun himayəsində əbədi oldu, onun sağlığı əbədi olsun!

ای کمر بسته کلاه تو بخت زنده دار جهان بتاج و بتخت

شب بیاس تو هندویست سیاه بسته بر کرد خود جلاجل ماه

- Ey kəmərlı, papağın (tacın) sənin bəxtindir. Tac-Taxtın yaşasın!

- Gecə sənin keşiyində dayanmış zənci quldur, belinə Ayı zıncırov bağlayıb.

صبح مفرد در و حمایل کش در رکابت نفس بر آرد خوش

شاه دیلم کله که چاکر تست مشکبوی از کیای آن در تست

- Tək sübh (Günəş) ona həmayıl taxır, qovuşanda xoş nəfəs alır.

Misranın şərhı: Gecə ilə gündüz sübh vaxtı qovuşur, bu zaman təbiətin oyanışından ətrafa xoş səs yayılır. Bu misra həm də sevgililərin qovuşmasını simvolizə edir.

- Deyiləm başlıların şahı sənin nökerindir, onun hökmranlığının müşk ətri səndədir.

Misranın şərhı: Deyləm şəhəri İran İslam Respublikasının Gilan vilayətində yerləşir. Bu şəhərin əhalisinin saç qıvrımıdır. Yuxarıdakı misrada dahi Nizami Gəncəvi “Deyləm kəllələrin şahı” deyərəkən Zərdüştlərin Xeyir Tanrısı Ahuramazdanı nəzərdə tutmuşdur. Çünki qədim zərdüştlərin inancında beşinci element-gövhər-kamil insan Günəşin özüdür, o, yaradıcıdır və yaradandır. Bu səbəbdən, qədim Zərdüşt tanrılarının saç-saqqaları qıvrım olub. Düşünürəm, onlar xına ilə boyanmış saç-saqqalı Günəşin şəfəqlərinin simvolu kimi qəbul ediblər. Beləliklə, qədim Zərdüştlərin diyarı Gilanda yaşayan azərbaycanlıların əcdadları özlərini Günəşə bənzədiblər.

روز رومی چو شب شود زنگی کر برونش کنی بسرهنکی

در همه سفره کاسمان دارد اجری مملکت دو نان دارد

- Komandan kimi qovanda romalının günü qara gəlir.

- Göydəki ulduzlar arasında, məmləkətin iki çörəyi var.

Misranın şərhı: Şahın iki vəliəhdi var.

کمتر اجری خوری تویی بقیاس قوت هفت اختر آمدست بکاس

خاتم نصرت الهی را ختم بر تست پادشاهی را

- Müqaisədə ən az haqq yeyən sən sən, kasaya yeddi bayrağın qüvvəti gəlir.

Misranın şərhı: Digərlərinə baxanda sən daha ədalətli sən, xəzinəyə yeddi ölkədən gəlir gəlir.

- İlahinin uğurlu möhrü, şahlıq səninlə sona çatır.

آسمان کافتاب از و اثریست بر میان تو کمترین کمریست

مه که از چرخ تخت زر کرده با سریر تو سریر کرده

- Göyün nişanı Günəşdirsə, o sənin belinə belə dar gələr (kəmər mənasında)

- Qızılı rəngdə olan Ay, sənın taxtınlı baş-başı verib.

Misranın mənası: Bu misradakı “taxt” sözü müstəvi, düz yer mənasında işlənmişdir. Nizami Gəncəvi dövründə elm Ayın kürə formasında olmasından xəbərsiz idi. Nizami də bu səbəbdən, Ayı “dairəvi müstəvi” adlandırır. Şair “Sənın taxtınlı baş-başı verib” deyəndə isə, şahənşahın Günəş kimi parlayan qızıldan taxtını nəzərdə tutub.

آب چشمه که اصل پاکى شد با تو چون چشمه بخاکى شد
لعل با تیغ تو حزف رنكى کوه با حلم تو سبک سنكى

- Pak sayılan çeşmə suyu, sənın qarşında yerə gedən çeşmə oldu.

Misranın şərhı: Çeşmə suyu ən pak su sayılsa da, sənın qarşında onun paklığı da yetərsizdir.

- Sənın qılının qarşısında ləl rəngsizdir, dağ sənın dözüminün qarşısında tabsızdır.

پادشاهان که در جهان هستند هر یک ابرى بدست بر بستند
جز یک ابر تو کابر نیسا نست آن دگر ابرها ز مستانست

- Dünyada olan şahlar hərəsi əlinə bir bulud bağlayıb.

- Sənın buludundan başqa, o Nisandır digərləri məstdir.

Misranın şərhı: Suriya təqviminin beşinci ayı Nisan təqribən Aprel ayı ilə üst-üstə düşür. Tərcümədə “nisan” sözünün mənası “aprel yağışı” deməkdir. Yuxarıdakı misranı belə şərh edə bilərik ki: Ey padşah, sən dünyadakı digər şahlardan səxavətlişən, sənın əlindən bizə gələn ruzi yaz yağışı kimi bərəkətlidir.

تو بران کس که سایه اندازی دیر خوانی و زود بنوازی
قدر اهل هنر کسی داند که هنر نامه ها بس خواند

- Sən kölgə saldığın adamı gec çağırırsan, amma tez könlünü alırsan.

Misranın şərhı: Könlü saldığın adamı gec yanına çağırırsan, amma könlünü tez alırsan.

- Alim insanın qədrini, çox kitab oxuyan adam bilər.

انکه عیب از هنر نداند باز زو هنر مند کی پذیرد ساز
در یزک داری ولایت جود دولت تست پایدار وجود

- O kəs ki, eyiblə incəsənəti fərqləndirə bilmir, o adamdan alim insan faydalana bilməz.

- Ölkədə kəşfiyyat güclü olduğu üçün, hökumətiniz sabitdir.

دولتی کز تو دیده دولت و دین باغ نادیده آن بفروردین
کر کیا را بطالع فرخ هفت جان باد با دوازده رخ

- Fərvərdin ayında su görən bağ kimi, dövlət səndən dövlətçilik və dini rəhbərlik gördü.

Misranın şərhı: Fərvərdin, Novruz bayramı ilə başlayan Günəş təqviminin birinci ayıdır. Fərvərdin ayında ilk yağışı canına çəkən bağ kimi, dövlət səndən öyrəndiyi dövlətçiliyi elə canına çəkdi.

- Əgər böyük Şahənşahın xoşbəxt taleyi varsa, yeddi can və on iki surət yaşasın!

Misranın şərhı: Bu misrada “yeddi can” kosmosun, “on iki üz” isə bürclərin simvoludur. Yəni böyük Şahənşahın xoşbəxt taleyi göylərdə yazılıb, bu onun qismətidir.

آسمانرا زفر او بدرست چون زمین راز تخت او قدرست

همه عالم تن آمد او شد دل نیست کوینده زین قیاس خجل

- Göy üzünü o yaradıb, onun taxtı ilə Yer qiymətlidir.

Misranın şərhı: O, yer üzünün Şahənşahı olduğu üçün, göydən bizə xəbər verir.

- Bütün dünya birləşdi o, ürək oldu. Bu müqayisədən xəcalət çəkmi-rəm.

Misranın şərhı: Şahənşah Alp-Arslan bütün dünyanı birləşdirdi, özü mərkəzdə dayandı.

چون که ایران دل زمین باشد دل ز توبه بود یقین باشد

زان ولایت که سروران دارند بهتری جای بهتران دارند

[1, s.198a, b/ 199 a,b]

- İrani Yerın ürəyi, mərkəzi etdin. Əminliklə deyirəm ki, ürək səninlə yaxşılaşdı.

- Böyük sərkərdələri olan ölkənin yeri ən yaxşılardan yanındır.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir parçasının təhlilindən belə aydın olur ki, Səlcuq sultanı böyük Alp-Arslanın yaratdığı imperiya Orta Asiya, İran, Yaxın Şərq, Qafqaz, Anadolu və Şimali Afrika ərazilərini əhatə etmişdir:

زان سعادت که در سرت دانند مقبل هفت کشورت خوانند

پنجمین کشور از تو آبادان وز تو شش کشور دگر شادان

[1, s.199 a]

- Xoşbəxt taleli olduğun üçün, səni “Yeddi ölkəyə xoşbəxtlik gətirən” adlandırırlar.

- Beşinci ölkə səninlə abad oldu, digər altı ölkə də səninlə şad oldu.

Tarixin bizə təqdim etdiyi dəlillərə əsaslanaraq, Nizami bu poemanı Ağsunqurlar sülaləsindən olan Mağara hakimi Əlaəddin Körpə Arslana həsr etmişdir. Əlaəddin Ağsunqur Marağa hakimi olub. O, sonralar Əbu Bəkrin hakimiyyəti dövründə Eldənizlərin vassalığından çıxmağa çalışıb. “1205-ci ildə Marağa hakimi Əlaəddin Ağsunqur, Ərbil hakimi Müzəffə-

rəddin Kökburi ilə ittifaq bağlayaraq Təbrizə hücum edir. Əbu Bəkr əmir Aytormuşla hücumə keçərək Marağanı mühasirəyə alır. Əlaəddin sülh bağlamağa və tutduğu yerləri qaytarmağa məcbur olur. Əvəzində Urmiya şəhərini alıb. Əlaəddin Ağsunqur 1207-ci ildə vəfat edib” [5]. Bu tarixi fakt həm də onu deyir ki, Əlaəddin Körpə Arslan Nizaminin dediyi kimi yeddi ölkənin deyil, tək bir Marağanın hakimi olmuşdur. Deməli, biz növbəti tarixin saxtalaşdırılması faktı ilə üz bəüz dayanmışıq. Çünki Nizaminin vəsf etdiyi Şahənşah müasir Çindən Atlantik okeanına qədər uzanan imperiyaya sahib olmuşdur.

Məsələnin bu qədər mürəkkəbləşməsinin səbəbi, Nizaminin qələmə aldığı təriqət ənənələrinin və alleqorik bədii rəmzlərin çox vaxt oxucular üçün anlaşılmaz olaraq qalmasıdır. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir parçasından aydın olur ki, “Yeddi gözəl” poemasında işlənən sufi-irfani istilahların naturalistik mahiyyətini ayrıca işləmək və şərh etmək lazım idi. Yəni poemanın ideyasını zahirdə yox, fikirdə, elmdə dərk etmək mümkündür. Nizami fikirlərində sufizm motivlərinə əsaslansa da, gerçək mənbələrdən götürmüşdür:

من از آن خرده چون سنجی بر تراشیدم انچنین کنجی

- Mən o xırda tör-tökündüdən belə bir xəzinə yaratdım,

تا بزرگان که نقش کار کنند همه از نقدش اختیار کنند

- Bu işi işləmək istəyən böyüklərin əlində, iş nəqd hazır olsun.

انچه زو نیم گفته بد کفتم کهر نیم سفته را سفتم

- Yarımçıq deyilənləri mən tamamladım, yarım deşilmiş gövhəri mən axıra qədər deşdim.

وانچه دیدم که راست بود و درست ماندمش هم بدان قرار نخست

- Doğru və dürüst yerləri əvvəlki variantda olduğu kimi saxladım.

جهد کردم که در چنین ترکیب باشد آرایشی ز نقد غریب

- Belə bir tərkibi yaradanda çalışdım ki, qərib naxışları da vurum.

باز جستم ز نامهای نهان کر پراکنده بود کرد جهان

- Dünyaya pərakəndə yayılmış gizlində qalan yazıçıların əsərlərini axtardım.

زان سخنها که تازیست دری در سواد بخاری طبری

- Ərəb və fars dilində Buxarı və Təbərinin əsərlərini,

وز دکر نسخها پراکنده هر دری در دقیقی افکنده

- Digər tərəfdən pərakəndə olan Dəqiqinin farsca nüsxəsini,

آن ورق کو فتاد از دستم همه را در خریطه بستم

- Vərəq-vərəq toplayaraq, bir xəritəyə düzdüm.

[1, s.197, a-b]

Göründüyü kimi, dahi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsəri sufizm motivləri ilə həmahəng olsa da tarixi faktları və dəlilləri özündə toplayan mükəmməl mənbədir. Böyük Səlcuq sultanlarının qəhrəmanlıq tarixinə həsr olunmuş bu misilsiz əsərin mövzusu Məhəmməd əl-Buxari, Cərir Təbəri adı ilə məşhur olan Əbu Cəfər Məhəmməd bin Cərir bin Yəzd bin Kəsir bin Qalib Təbəri, Dəqiqi adı ilə tanınan Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əhməd Tusi və Nizami Gəncəvi kimi türk əsilli mütəfəkkirlər tərəfindən qələmə alınmışdır. Nizami əldə etdiyi qiymətli mənbələri nəqqaş və rəssam kimi böyük bir rəsme köçürməklə Şahənşah Alp-Arslanın qəhrəmanlığını əbədləşdirmişdir. Nizaminin bu əsərin başlanğıc hissəsində verdiyi məlumatla əsaslınsaq, Şahənşah mərkəzində İran dayanan böyük Səlcuq imperiyasının banisi olmuşdur. “Yeddi gözəl” poeması forma və məzmun etibarilə də dediklərimizi isbat edir: Əsərdə barəsində söhbət açılan saraylar yeddi planetə həsr olunur, o zamankı astroloji fikirlərə görə hər birinin öz rəbgi və həftədə özünə məxsus günü var idi. Yaşıl saray – Ay, bazar ertəsi; qırmızı saray – Mars (Marrix), çərşənbə axşamı; mavi (göy) saray – Merkuri (Utarid), çərşənbə; səndəl sarayı –Yupiter (Muştəri), cümə axşamı; ağ saray – Venera (Zöhrə) cümə; qara saray – Saturn (Keyvan), şənbə; sarı saray – Günəş, bazar gününü simvolizə edib. “Yeddi gözəl” əsərinin qəhrəmanı Bəhram həftənin hər gününü gözəllərdən birinin yanında keçirir: şənbə günü qara günbəzli sarayda Saturnun hökm etdiyi Hindistan gözəli ilə, bazar günü sarı günbəzli sarayda Günəşin hökm etdiyi Türkünstan (Çin) gözəli ilə, bazar ertəsi yaşıl günbəzli sarayda Ayın hökm etdiyi Xarəzm gözəli ilə, çərşənbə axşamı qırmızı günbəzli sarayda Marsın hökm etdiyi slavyan gözəli ilə, çərşənbə günü firuzəyi günbəzli sarayda Merkürinin hökm etdiyi Məğrib gözəli ilə, cümə axşamı səndəl ağacı rəngli günbəzli sarayda Yupiterin hökm etdiyi Rum (Bizans) gözəli ilə, cümə günü isə ağ günbəzli sarayda Veneranın hökm etdiyi İran gözəli ilə. Göründüyü kimi, əsərdə İran gözəli ilə Şahənşah cümə günü görüşürmüş. Dahi Nizaminin dediyi kimi, “beşinci ölkə sənənlə abad olub, qalan altısı sənə duaçıdır”. “Yeddi gözəl” də Nizami orijinal bir bədii üslub yaratmaqla, özünəməxsus ədəbi priyomla eşq fəlsəfəsini və tarixi həqiqətləri bir araya gətirib vahid, bitgin bədii süjetdə sistemləşdirmişdir. Gətirdiyimiz dəlillərə və dahi şairin bizə verdiyi məlumatlara əsaslınsaq, Xəzər dənizi, Qara dəniz, Aralıq dənizi sahillərindən Atlantik Okeanına qədər bütün ərəzilər böyük Səlcuq sultanı Alp-Arslanın yaratdığı imperiyaya daxil olmuşdur. Şahənşahın özü isə bu imperiyanın mərkəzində yerləşən kübar İranın valısı olub və bu ölkənin inkişafında mühüm rol oy-

namışdır. Düşünürəm, elə bu səbəbdən Nizami deyir ki, “İranı Yerin ürəyi, mərkəzi etdin. Əminliklə deyirəm ki, ürək səninlə yaxşılaşdı”. Məlum tarixi faktdır ki, 1072-ci ildə Alp-Arslan Qaraxanilər sərhəddinə doğru yürüşdə ağır yaralanır. Nizamül Mülkün himayəsi altında taxta onun oğlu on üç yaşlı Məlik şah çıxır. “Yeddi gözəl” poemasına daxil olan hekayələrdən altısına ilk dəfə Səlcuq sultanlarında Alp-Arslanın (Hakimiyyət tarixi: 1063-1072) və Məlik şahın (Hakimiyyət tarixi: 1072-1092) vəziri Nizamül Mülkün (1063-1090) məşhur kitabı “Padşahların həyatı” və ya “Hökumət siyasəti kitabında”, eləcə də Məhəmməd Əl-Qəzalənin “Nasi-hətul-Mulk” (Padşahlara göstərişlər) əsərində rast gəlirik [2, s.28].

Deyilənləri nəzərə alsaq, Oğuz Türklərinin Qınıq boyundan olan tayfaların XI əsrdə yaratdığı dövlət Orta Asiya, İran, Yaxın Şərqi, Qafqaz, Anadolu, Şimali Afrika, Cənubi Avropa ərazilərini əhatə edən nəhəng Səlcuq İmperiyası (1038-1157) olmuşdur. Sultan Alp-Arslanın dövründə şöhrət tapmış olan Böyük Səlcuq İmperiyasının sərhədlərini Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında bədii mətnlərlə çəkmişdir. Əsərdə adı çəkilən yeddi ölkə Böyük Səlcuq imperiyasına daxil olan ərazilərdir. Şahənşah Alp-Arslan özü isə mərkəzdə, yəni İranda yerləşib. Bu yolla böyük sərkərdə Alp-Arslan gözəllər gözəli İranı dünyanın mərkəzinə çevirib. Dünya bədən olub, İran ürək.

Nəticə / Conclusion

Doğrudur, Nizami bu metodu kəşf edən ilk alim deyil. Nizamiyə qədər Şərqdə Ömər Xəyyam, İbn Sina, Fərabî, Nasir Xosrov, Baba Kuhi və sair görkəmli şair, filosof və dövlət adamları olmuşdur. Amma Nizami öz türklüyü ilə bu müəlliflərdən janr və metod baxımından kəskin fərqlənmişdir. Nizami özü bu poemanı belə qiymətləndirmişdir: “Mən kiməm ki? Bir parça qurumuş dəriyəm. Sən mənimlə görüşmək istəsən məni bu dastanda axtar, bu dastan mənim beynimin məhsuludur. Deməyin ki, şair ölüb, təki siz məni çağırın. Mən hər misramdan baş qaldırıb deyərəm: “Burdayam!”.

Ədəbiyyat / References

1. Türkiyə. İstanbul şəhəri, Topqapı-Saray muzeyi. H-750. Yazılma tarixi: 779\ 1377-78. Əlyazmada 26 türk mənşəli miniatür var.

2. Низами Гянджеви. Семь Красавиц. Филологический перевод с фарси, предисловие и комментарии Рустама Алиева. Баку, ЭЛМ, 1983.
3. حکیم نظامی گنجوی. هفت پیکر. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی به کوشش دکتر سعید حمیدیان. چاپ چهاردهم: 1395. چاپ: صبا.
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ç.S.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında Naturalist Ədəbi-Fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007.
5. <https://big.az/36635-eldenizler-atabeyler-eldegezler-dovleti.html>

В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ “СЕМЬ КРАСАВИЦ” ОБНОВЛЕНИЕ АНТИЧНОЙ НАТУРФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В ЛИТЕРАТУРЕ ВОСТОЧНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ

Хурниса Баширова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: besirovahuru@gmail.com

Резюме. В период Низами Гянджеви мистико-древняя культура претерпела очень сильный процесс исламизации и была обновлена в ходе восточно-исламского ренессанса. Произведение поэта “Семь красавиц” разработано с использованием суфийских сектантских традиций и аллегорических художественных символов. В этом произведении поэт создает оригинальный художественный стиль. Число семь в работе – показатель совершенного познания. Таким образом, гениальный Низами Гянджеви художественно проводит границы Аджамы. Поэт утверждает поговорку “человек есть халиф Бога на земле” в лице великого сельджуцкого султана Алп-Арслана.

Гениальный Низами Гянджеви всеми силами боролся за превращение азербайджанского языка в известный язык науки и поэзии... Он называет жестоким унижение азербайджанского языка в войне за власть и надеется, что когда-нибудь эта «сонная вода» проснется. Низами говорит: «У меня достаточно влияния в правительстве. Я активно участвую в решении различных задач. Но я не хочу ничего взамен, мое единственное желание, чтобы мои стихи на азербайджанском языке (мое турецко-азербайджанство) были приняты во дворце».

Ключевые слова: Алп-Арслан, Великая Империя Сельджуков, Низами Гянджеви, «Семь красавиц», уснувшая вода

NİZAMİ GƏNCƏVİ TÜRK DİVAN ŞEİRİNDƏ

Xuraman Hümmətova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Annnotasiya. Məqalədə orta əsrlər Türk divan şeirində Nizami Gəncəvinin adı keçən bəzi şairlərin şeirləri təhlilə cəlb olunub. Həmin dövrdə Nizami “Xəmsə”sinin təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından da kənarında şöhrət qazanması diqqətə çəkilir.

Nizami əsərləri bütün dövr sənətkarları üçün bir sınaq, imtahan məktəbi olmuşdur. Özündən sonra yazıb-yaradan şairlər onun əsərlərindən imtahan verməklə həm də müəyyən mənsəb sahibi olub, ad-san qazanırdılar. Belə şairlərdən biri də XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan divan şairi Şeyxi (öl:1431) olmuşdur. Şeyxi hökmdar sarayına vəzir təyin olunmaq üçün Nizaminin “Xəmsə”sindən bir məsnəvinə Türk dilinə tərcümə etməklə sarayda mənsəb sahibi ola bilərdi.

XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Nicati iki qəzəldə Nizaminin adını hörmətlə yad edir. Nizamini nəzm yazanların ustası kimi təqdim edir və özünü də nəzm yazmaqda onun şagirdi olduğunu vurğulayır.

Məqalədə XVIII əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndəsi olan Şeyx Qalibin haqqında söz açılan qəzəldə “nəzm məhəlləsi” deyərək Nizami məsnəviləri nəzərdə tutulur. Ordan keçmək istəyən hər bir poeziya əhlindən çox böyük istedad tələb olunur. Onlar qüdrətli söz söyləmək istedadına sahib olmalı, söyləyəcəyi sözlərin hikməti insanları özünə valeh etməlidir. Belə olan halda onlar Nizaminin açdığı “nəzm bağçasının qapısı”ndan keçmək iqtidarına sahib ola bilərlər. Onlar Nizaminin “qapıçısı olduğu nəzm bağçası”na girmək üçün çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əlbəttə, bütün bunlar Nizami sözünün ecazkar hikmətindən xəbər verir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Türk ədəbiyyatı, Şeyxi, Xəyali, Nicati, Qalib

NİZAMİ GANJAVI IN TURKISH DIVAN POETRY

Khuraman Hummatova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

Abstract. In the article, the poems of some poets mentioned the name of Nizami Ganjavi in medieval Turkish divan poetry are included in the analysis. In that period, it is noted that Nizami's “Khamsa” gained fame not only in Azerbaijan, but also beyond its borders.

Nizami's works have been a test, an examination school for artists of all times. The poets who wrote and created after him also had a certain position and gained fame by taking exams from his works. One of such poets was Sheikhi (died 1431), a divan poet who lived and created at the end of the 14th century and the beginning of the 15th century. In order to be appointed vizier to the palace of the ruler, he could have a great position in the palace by translating a masnavi from Nizami's "Khamsa" into Turkish only.

Nijati, who lived and created in the 16th century, respectfully mentions the name of Nizami in two ghazals. He presents Nizami as a master of nazm writers and emphasizes that he is also his student in writing nazm.

The article highlights that in the mentioned ghazal of Sheikh Ghalib, the last representative of 18th century Turkish Sufi literature, Nizami's masnavis are meant when he says "nazm mahallasi". A great talent is required from every poet who wants to pass there. They should have the talent to speak powerful words, and the wisdom of the words they will say should captivate people. In such a case, they may have the ability to pass through the "gate of poetry garden" opened by Nizami. They face difficulties to enter Nizami's "poetry garden where he is the gatekeeper". Of course, all this indicates the wonderful wisdom of Nizami's words.

Keywords: Nizami Ganjavi, Turkish literature, Sheikh, Khayali, Nijati, Ghalib

Giriş / Introduction

XII əsr Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yalnız cismən bu dünyaya gəldiyi, bir insan olaraq yaşadığı yüzillikdir. Nizaminin ədəbi kimliyi isə özündən neçə-neçə əsrlər sonra günümüzə qədər yaşadığı kimi, öz cismani doğuluşundan neçə-neçə əsr qabağa da gedib çıxır. Bu cəhətdən Nizami bütün epoxalar üçün fenomendir. İstər ayrılıqda götürülmüş qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyat tarixini, istər eyni dövrün farsdilli poeziya tarixini, istərsə də Şərq ədəbi düşüncə tarixini Nizamisiz təsəvvür etmək, Nizamidən kənarında izah etmək qeyri-mümkündür. Onun sözünün sehri daim yaşayır, yeni-yeni üfüqlər fəth edərək Azərbaycanın şöhrətini dünyaya yayır.

Şairin "Xəmsə"si özündən sonra yüzlərlə sənətkarın yaradıcılığına ilham mənbəyi olmuş, ona görə də şair bütün dövrlərin Nizamisi olaraq yaşamaqda davam edir. Zamanında övliya kimi tanınan şairin kəlamları müqəddəs sayılmış, insanlar ona iman gətirərək sitayiş etmişlər. Əsərlərində insana sevgi təbliğ edən şairə bu qədər ehtiramın səbəbi məhz insana sevginin təbliğidir. Siracəddin Həcənin qənaətlərinə görə, Nizami Gən-

cəvi irsinin başlıca hədəfi uca Allahı insana tanıtmaqdır, qadir Allahı və onun aciz qulunu bir-birinə sevdirməkdir [1, s.12]. Odur ki, şairin əsərləri bu günə qədər öz təsirini itirməmişdir.

Əsas hissə / Main Part

XII əsrdən başlayaraq, Azərbaycan xalqının böyük söz sənətkarı Nizami Gəncəvini dühası bütün dünyaya yayılmaqdadır. Nizami təkcə Şərq dünyasını deyil, Qərb dünyasını da fəth etmiş bir sənətkar olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, XVII əsrdə yaşayıb-yaradan alman şairi İ.V.Hötenin sirli və müəmmalı olan Şərqə məhəbbəti məhz Şərq poeziyasından yaranmışdır. Bu mənada o, Nizaminin qəhrəmanları timsalında obrazlar yaratmış, şairə ayrıca şeir həsr edərək, “gizli sirlərin açarı onun hikmət xəzinəsində olduğunu” demişdir [2, s.15].

Müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaradan Türk divan şairləri sələf-xələflik ənənəsinə sadıq qalaraq əsərlərində ən ümdə məqamlardan biri kimi bu prinsipi daim qorunub saxlamışlar. Demək olar ki, Türk divan şeirində bu ənənəyə bütün şairlər əməl etmiş, hər bir şair özündən əvvəl yaşayıb-yaradan sələfinin adını məhəbbətlə anmış, ona hörmət əlaməti kimi adını divanında yad etməyi özünə mənəvi borc bilmişdir. Bu yolla inkişaf edən divan şeiri həm özünü, həm də haqqında söz açdığı şairləri yaşatmışdır.

Öz zamanından bir qədər sonra Nizami bütün Şərq dünyasında “Xəmsə”si ilə tanınmağa başladı. Divan şairləri Nizami əsərlərindən təsirlənərək əsərlər yazmış, məsnəvilərini əsərlərinə mövzu qaynağı etmiş, onun qəhrəmanlarını əsərlərində yaşatmışlar. Odur ki, divan bağlayan şairlər Nizami əsərlərinə müraciət etməklə yanaşı, onun adını da şeirlərində vəsf etmiş, şəninə sözlər qoşmuşlar. Nizaminin Türk dünyasında bu qədər sevilməsinin səbəblərindən biri əsərlərinin ruhunun Türk mayasından yoğrulması, bütün əsərlərində şairin türklük əqidəsinə sadıq qalması olmuşdur. Belə ki, “Nizami türkcə düşünüb farsca yazmışdır. Məhz bunun üçündür ki, Nizami və Şirvanlı Xaqaninin əsərlərini oxuyan fars münəvvərləri “buye tork miyayəd”, yəni “türk qoxusu gəlir” demişlər. Bu türk qoxusu türk xalqlarının şairlərinə xüsusi təsir bağışlamış, Nizami əsərlərinə olan sevgini daha da dərinləşdirmişdir” [3, s.6].

Orta əsr poeziyasında “Xəmsə” yazmaq bir adət, bir imtahan, bir sınaq meydanı idi. Özünə güvənən, sənət dünyasında ad-san qazanmaq istəyən şairlər “Xəmsə” yazmaqla sınağa çəkilirdi. Türk dünyasında çoxlu sayda “Xəmsə”lər yarandı, bunların hamısından Nizaminin dühasının ətri

gəlsə də, onun məqamına yüksələnlər az oldu. Bu şairlər Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları olmaqla fəxr etmiş, bunu özlərinə şərəf saymışlar.

XVI əsrin divan şairi kimi tanınan Cəlili göstərir ki, bütün Şərq aləmində ustad şairlər Nizaminin “Beş xəzinə”sinə müraciət etmişdir. O da özünü Türk dünyası ədəbiyyatında bu mövzuda qafiyəli nəsrə əsər yaratmaqda əvvəlcülərdən saymışdır:

İqlimi-əcəmdə hər bir ustad
Çün eylədi pənci gəncə bünyad
Bu Rumda həm mən olam əvvəl
Üslubi əcəm edəm müsəccəl. [3, s.81]

Nizami əsərləri bütün dövr sənətkarları üçün bir sınaq, imtahan məktəbi olmuşdur. Özündən sonra yazıb -yaradan şairlər onun əsərlərindən imtahan verməklə həm də müəyyən mənsəb sahibi olub, ad-san qazanırdılar. Belə şairlərdən biri də XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan divan şairi Şeyxi (öl:1431) olmuşdur. İxtisasca göz həkim olan Şeyxi gözəl şeirlər yazıb, divan bağlamışdır. O, dövrünün tanınmış şəxslərindən II Yaqubun həm həkimi, həm də dostu olmuşdur. Onların şeir-sənət haqqındakı söhbətləri həmişə üst-üstə düşdüyündən maraqlı həmsöhbət olmaları da məlumdur.

Osmanlı taxtına sahib olan II Murad özünə Şeyxini vəzir təyin etmək istəyir. Amma hökmdarın bu fikri saray əyyanlarının heç də xoşuna gəlmir. Odur ki, Şeyxini hökmdarın gözündən salmaq istəyənlər, onu gözü götürməyən saray əhli hökmdara şərt olaraq məsləhət görürlər ki, Şeyxi Nizaminin “Xəmsə”sindən bir məsnəvini tərcümə etsin. Əgər bu imtahanndan çıxarsa, o hökmdar sarayında vəzir ola bilər. Nizami kimi böyük bir ustadın yaradıcılığına baş vurmaq, onun əsərinə nəzirə yazmaq, ya tərcümə etmək Şeyxi üçün çətin bir sınaq idi. Bir müddətdən sonra Şeyxi “Xosrov və Şirin”i tərcümə etməyə başlayır, Şeyxi beyin dediyi kimi bu “esere Türk kültüründən bəzi eklemələr yaptı; bu güzele Türk elbisesi dikti” [4]. “Xosrov və Şirin” əsəri Şeyxinin yaradıcılığında önəmli yer tutur. Nizaminin eyniadlı əsərinin tərcüməsi ilə əsəri yazmağa başlayan şair sonradan mövzuya başqa əhvalatlar əlavə etməklə tamam başqa məzmununda əsər ortaya qoyur.

Şeyxi əsərin min beytini tərcümə etdikdən sonra onu II Murada təqdim edir. Hökmdar onu hədiyyələrlə təltif edir və Gərmiyana dönmə Şeyxi yolda quldurlar tərəfindən təqiblərə məruz qalır.

Türk divan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Xəyali (1500-1557) olmuşdur. Bir müddət Sultan Süleyman Qanuni sarayında yaşamış, hökmdarın rəğbətini qazanmışdır. Aşıq Çələbi onun haqqında demişdir: “Padişahın avucundan yemini yiyən və onun kolunda gezen bir şahine benziyordu” [5, s.10]. Xəyali bir müddət sarayda yaşayandan sonra oradakı haqsızlıqları görüb saraydan uzaqlaşmışdır. Saraydan ayrıldıqdan sonra iyirmi il Ədirnədə yaşayıb və 1557-ci ildə orada vəfat etmişdir.

Xəyali hökmdar sarayında yaşasa da, rindanə həyat keçirmiş, təm-tərağı sevməmiş, sadə bir ömür yaşamışdır. Onun bizə divanı gəlib çatmışdır. Şair divanında Nizaminin adını iki qəzəлиндə çəkmiş, ona rəğbətini bildirmişdir.

I. Çeşmi pür-i humunda ebrunun xəyali bigüman,
Mah-ı nevdür kim şəfəq içində olmuşdur ayan.

Öliceq qanlı yaşumdan çihre-i zerdüm benim,
Bitüre hak-i mezarum üzre mir-i aşikan.

Serv ü gil şanma görünen haddü kaddün yadına,
Sinesine dag uruh çekdi elıfler bustan.

Yazmag için hamei-tırünle mihnet namesin,
Sürh ile zahmum devatı pürdür, ey qaşı keman.

Ravı iltürse Karamana Xayali şerüni.
Bula nazm-i rüh- ba hşundan Nizami taze can. [5, s.301]

II. Ey gönül, Məcnunu- sər-gardanə bənzətdüm səni,
Təkye-i sinəmdə bir heyrana bənzətdüm səni.

Gördüm ətrafını tutmuşsun hilalün, ey şəfəq,
Zahm-i aşikdan dökülmüş kana bənzətdüm səni.

Nur-u hüsnünlə cahanı, ey günəş, tütədu tamam,
Şəms-i devlət saye-i Rəhmana bənzətdim səni.

Ərşə erişsün kulahun guşəsi şimdengeru,
Xosrov-i Qazi Süleyman Xana bənzətdim səni

Münakisdür surət-i əhvali aləm camuna,
Xosrov-i İskəndər-i dövrana bənzətdüm səni.

Oldugumçün mən Nizami kibi bir sahib süxən,
Şah Toğrul bin Qızıl Arslana bənzətdüm səni,

Kəbə haqqı payən olmuşdur fesahat minbəri,
Ben Xəyalı Həzrət-i Həssana bənzətdüm səni. [5, s.418]

Divanında Nizaminin adını hörmətlə çəkən XVI əsr divan şairi Nicati (ö: 1500) olmuşdur. Nicati divan şeir ənənəsini folklor üslubuna yaxınlaşdırmış, hər misrası zərbül-məsəl kimi dillərdə əzbər olmuşdur. Şerlərini xalq dilində söyləməklə divan şeirinə yeni bir tərz gətirən Nicati “Rum şairlərini padişahı” təxəllüsünü qazanmışdır. Onun məna dolu şerlərində xalq dilinin özünəməxsus oynaq və asan anlamı XVI əsr divan şeirinə yeni dəyər qazandırmışdır. Şair Şeyxiyə xitabən yazdığı bir qəzəldə özünü Nizaminin müridi, şagirdi adlandırmışdır. Bu da Nizaminin adının həmin dövrdə Türk şairləri arasında nüfuz qazandığını, ona hörmət və ehtiramın böyük olduğunu bir daha təsdiq edir.

Der isəm nəzmi Nicatiyi Nizamiyə mürid
Umaram bulmaya sözümdə yalanım, Şeyxi. [6, s.432]

Qəzəl XV əsr şairi Şeyxiyə xitabən yazılsa da, Nicati məqtə beytdə Nizaminin adını hörmətlə çəkir, Nizamini nəzm yazanların ustadı kimi təqdim edir və özünü də nəzm yazmaqda onun şagirdi olduğunu vurğulayır. Dediklərində yalan olmadığını və onlarada Şeyxini inandırmaq üçün realılıqla mücərrədlik arasında xəyalən onunla dialoq qurur. Sözlərini doğru olduğuna, Nizaminin şagirdi olmasına onu inandırmağa çalışır.

Nizaminin adı keçən ikinci qəzəldə şair deyir:

Mən Nicatiyəm cahanda adım oldu dastan,
Şeir demək öyrədəyim indi şairlərə.

Ol cəhətdən kim Nicatiyə Atayidir kamal,
Nəzm içində mahir olmuşdur Nizamilər kimi.

Bildim Nicati şeirinə şöhrət verən nədir,
Rengin xayal ilə şivə ilə xud ədasıdır. [6, s.27]

Özünü öyən şair cahanda adının məşhur olmasını, ətrafında olan şairlərə şeir yazmağı öyrətdiyini deyərək öyünür. O, dərin ağıl sahibi olmaqda Nəvizadə Atayiyə oxşadığını, nəzm yazmaqda Nizamiyə bənzəməsindən söz açır. Şeirinə gözəllik verən, ona şöhrət gətirən onların canlı xalq dilinə yaxınlığı, danışiq dilində obazlılığın, xalqdan gələn deyimlərin şerdə poetik biçimdə təqdim etməsi oldu. Nicati sənətinin qüdrəti məhz bunda idi.

XVIII əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndəsi Şeyx Qalib (1757-1799) olmuşdur. Şeyx Qalib divanında adı məhəbbətlə çəkilən azərbaycanlı şairlərdən biri də Nizami Gəncəvidir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Nizami “Xəmsə”nin sorağı bütün türk dünyasına yayılmışdır. Əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, Nizami bu əsərlərlə Azərbaycanın şöhrətini dünyaya yaymışdır. Təbii ki, türk dünyasına məlum olan Nizami “Xəmsə”sindən Qalibin də məlumatı var idi. Əgər belə olmasaydı, şair özünün etirafını əsərində qeyd etməzdi. Qalib “Hüsn və Eşq” əsərinin əvvəlində bəhs edəcəyi eşq hekayəsini ondan əvvəl bu mövzuda Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi üslubunda yazdığını məsnəvisində belə qeyd edir:

Bulmaqla bu iki xoşça təbir,
Ərlikmidir izdivaca təsvir.
Dersən ki, Nizami giramı,
Etmiş o dahi bu iltizami.
Ol tərzə Əcəmdir, olmaz icab,
Rindanı-Əcəm gözətməz adab [7, s.79].

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisindən gətirilən nümunədən görürük ki, şair məhəbbət mövzusunda nəql etmək istədiyi əhvalatı özünün etiraf etdiyi kimi ondan daha əvvəl “əgər böyük Nizami Gəncəvi bu işi belə yapmış”dır, deyirsə, özünün də məhəbbət mövzusunda yazdığı məsnəvisini bu yolla davam etdirəcəyini bildirir. Nizami Gəncəvinin açdığı cığırla getməyi qarşısına məqsəd qoyan şair sonda bu hikmət xəzinə-

sindən hünərlə keçə bilmişdir. Məsnəvinin başqa bir yerində yenə də Nizami Gəncəvinin adını məhəbbətlə çəkən Qalib deyir:

Tərzi-sələfə təqəddüm etdim,
Bir başqa lüğət təkəllüm etdim.
Mən olamadım o güruha peyrov,
Uymuş belə Gəncəviyə Xosrov. [8, s.11]

Biz Qalib divanının müxtəlif yerlərində Nizami Gəncəvinin adını hörmətlə yad etdiyini görürük. Bu da Azərbaycan şairinə olan hörmətin, ehtiramın böyüklüyündən xəbər verir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Nizami istedadı, onun yaradıcılıq qüdrəti təkcə Azərbaycan həudurları ilə məhdudlaşmayıb, dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır.

Şeyx Qalb “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin başqa bir yerində yenə də Nizaminin adını məhəbbətlə çəkərək, onun qəhrəmanı olan Xosrovun Firdovsinin əsərindən bəlli olduğunu söyləyərək deyir:

Bulmuş süxən-i bülənd-nami,
Firdovsi-yü Xosrov ü Nizami.
Aydın-i Nəvaidə Füzuli,
Bulmuş süxənə rəh-i vüsuli.
İstanbul`umuzda Nəvi-zadə,
Etmiş təküpu veli piyadə.

Olsunmu Nizamiyə həmahəng,
Qurana uyarmı nəğmə-yi çəng. [8 s.176]

Nümunə kimi verdiyimiz bu beytlərdə şair Firdovsinin qəhrəmanı olan Xosrovun Nizaminin məşhur söz sənətində öz yerini tapdığını deyir. Sonra şair Nəvai və Füzulinin də onun yolu ilə getdiyini dilə gətirir. Məsnəvinin sonrakı beytində istanbullu Nəvizadənin adının çəkən şair onun Nizaminin yolu ilə getmək istədiyini, fəqət onun kimi bu yolda şöhrət qazana bilmədiyini də oxuculara çatdırır.

Nəvizadə Ətəyi dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Onun “Nəfxətül-əzhar” əsəri Nizaminin “Məxsənül əsrar” əsərinə cavab olaraq yazılmışdır. Əsərdə dövrün ictimai problemlərindən söz açan şair şahları ədalətə çağırmış, haqsızlığı tənqid etmişdir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Qalib onun Nizami kimi şöhrət qazana bilmədiyini poetik bir dillə

oxuculara çatdırır. Şair sonra şeirinə davam edərək, “bütün bunlar Nizami ilə eyni qiymətdə, eyni çəkiddə ola bilərlərmi? Necə ki, cəngin nəğməsi də, səsi də Quranla bir tutulmadığı kimi”. Şeyx Qalib Nizami sözünün qüdrətinin böyüklüyünü Qurani-Kərimlə müqayisə edir. Quranın qüdrəti aləmlərə yayılıb səs saldığı kimi, Nizami sözünün də qüdrəti aləmə yayılaraq insanları özünə valeh etmişdir, deyir.

Şeyx Qalib mövləvi şeyxlərindən olan Sakib Dədəyə həsr etdiyi qəzəllərinin birində Nizaminin adını çəkir. Qalib hörmətlə söz açdığı Sakib Dədənin güclü kəramət sahibi olduğunu və özünün də yaradıcılığında ondan bəhrələnməsi məlumdur.

Şeyx Sakib Mustafa həzrətləri ol pir-i pak,
Rah-i Mevlanada Şəms-i zətin olmuş pertevi.
Həzrət-i sultan Ergun dərgəhin abad edib,
Eylədi çil saldan efsun dərs-i Məsnəvi.
Zeyl edib Eflaki-i sahib-mənakib tuhfəsin
Qıldı ərvah-i sələfdən neçə nəql-i ma`nəvi.
Eylədi guya ki təshih-i kavanin-i tarik,
Qissə zamanında olub ədəb-i fəkri muhtəvi

Fazl ü irfan u kəmalati ayan-endər- ayan
Kavli burhan nisbət-i kəşf ü kəraməti kavi
Bağ-i inşasına bərg-i huşki məğz-i Nərgisi,
Mahzən-i nəzmində bir dərbani tab-ı Gəncəvi .
Menba-i əsrar-i Mövlanadır ol zat-ı güzin,
Hak bu kim əslafın olmuşdu tamamen peyrəvi.
Matəmin guş eyləyib Qalib güruh-ı aşıkan,
Dedilər tarix-i fevtin ha-yı xatm-i Mövləvi. [9, s.212]

“Xəmsə” yazmaq ənənəsi Türk ədəbiyyatında həm nəzm, həm də nəsr yolu ilə davam etmişdir. Bəzi şairlər qələmlərini nəsrə sınıyaraq “Xəmsə” yaratmağa nail olmuşdular. Bunlardan biri də qəzəldə adıkeçən Nərgisidir (ö. 1635). Başqa şairlərdən fərqli olaraq, Nərgisinin yazdığı “Xəmsə” beş hissədən ibarət olmasına baxmayaraq, hissələr vahid bir süjet və ideya ətrafında birləşirdilər. Qalib Sakib Dədəyə həsr etdiyi qəzəldə deyir ki, onun ağıl və kamalının saldığı bağın yanında Nərgisinin beyni quru bir yarpağa bənzəyir.

Əbdürrəhman Cami “Nəfəhat” əsərində Nizami haqqında yazır: “Zahiri elmlərdə və rəsmi istilahlarda nəsibi vardı. Amma hamısından imtina etmiş və üzünü Cənabi Haqqa çevirmişdi; bu məsnəvilər şəkli baxımından bir əfsanə kimi görünürsə də, əslində, həqiqətlərin kəşfinə və mərifətlərin bəyanına vəsilədir” [10, s.60].

“Ə.Cami “məsnəvilərin şəkli” dedikdə fəlsəfi və bədii olmaqla iki cəhətdən poemaların zahiri-formal tərəflərini nəzərdə tuturdu. O, Nizami əsərlərinin əfsanəyə bənzəməsini fəlsəfi baxımdan – zahiri, poetika baxımından isə – formal hesab edir. Burada əsas olan Ə.Caminin məsnəviləri zahiri-formal cəhətdən əfsanələrə bənzətməsidir. O, “əfsanə” dedikdə təkcə şifahi xalq ədəbiyyatından məlum olun epik növün əfsanə janrını nəzərdə tutmurdu. Caminin yanaşmasında “əfsanə” folklordakı əfsanələri də öz içinə almaqla, ümumən, bədii yaradıcılığı, bədii uydurma qabiliyyətini, bədii təxəyyülü, sənətkarın bədii gerçəkliyi yaratma istedadını nəzərdə tutur. Özgə sözlə, Cami Nizami yaradıcılığına gerçəklik və bədiilik kontekstində yanaşaraq belə hesab etmişdir ki, bədiilik sənətkarın yaradıcılığında batində qalanı (daxili olanı – məzmunu) qapayan zahiri-formal örtük kimidir. Yəni Nizami zahirən bədii əsər, Caminin təbiri ilə – əfsanə yaratsa da, bunlar əsl mahiyyətinə görə bədii əsər yox, gerçəkliyin özüdür.

Caminin “gerçəklik-bədiilik” modelində gerçəklik “həqiqət” anlayışının təzühürüdür. Ə.Caminin yanaşmasında, eləcə də bütün dini-təsəvvüfi düşüncədə Həqiqət – Allahdır. Yəni yalnız Allah həqiqi varlıqdır, bütün qalan varlıqlar – gerçək olanlar Allahın həqiqətinin yer üzündəki təzahürüdür. Bu cəhətdən Caminin yanaşmasında “Bu məsnəvilər həqiqətlərin kəşfinə vəsilədir” tezi “Xəmsə”nin ideya-məzmun baxımından dini-ilahi həqiqətlərin ifadəsi olduğuna işarədir” [11, s.8].

Yazılı ədəbiyyatda xalq yaradıcılığından alınan sevgi macərələrini Nizami Gəncəvidən əvvəl heç bir şair nəzmə çəkməmişdir. Buna görə də Şeyx Qalib nəzm məhəlləsi deyərkən bunu nəzərdə tutur. Əlbəttə, bu nəzm məhəlləsinə keçmək istəyən hər bir poeziya əhlindən çox böyük istedad tələb olunur. Onlar qüdrətli söz söyləmək istedadına sahib olmalı, söyləyəcəyi sözlərin hikməti insanları özünə valeh etməlidir. Belə olan halda onlar Nizaminin açdığı nəzm bağçasının qapısından keçmək iqtidarına sahib ola bilirlər. Onlar Nizaminin qapıçısı olduğu nəzm bağçasına girmək üçün çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əlbəttə, bütün bunlar Nizami sözü-nün ecazkar hikmətindən xəbər verir. Hər bir hünər əhli Nizami elminin, şeirinin sirrinə bələd ola bilməzdi, odur ki, Qalib şairin bu istedadından

xəbərdir olmuş, özünü onun hünər bağçasının “meyvələrindən” hesab etmişdir. Buna görə də Qalib Nizami yaradıcılığını dərindən bilmiş, onun hikmət xəzinəsinin qapısından keçməyə özündə güc tapmışdır. Qalibin yazdığı ölməz “Hüsn və Eşq” əsəri Nizami sirtinə dərindən bələd olduğunu bir daha təsdiq etdi. Özünü Nizami şagirdlərindən sayan Qalib şeir dünyasında Nizami kimi ad qazandı.

Nəticə / Conclusion

Nizami sözünün ecazkarlığı zaman-zaman maraq doğurmuş, sözünün poetik məziyyətləri daima araşdırma mənbəyi olmuşdur. Divan şairləri Nizaminin yaradıcılığındakı məzmun və forma yeniliklərini öyrənmiş, təbliğ və tərənnüm etmişlər. Bu yolla onlar Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları kimi öz adlarını da əbədiləşdirmişlər. Nizami “Xəmsə”si Türk dünyasında özündən sonra yüzlərlə davamçısını yetirdi, amma bununla bərabər, divan bağlayan şairlər də Nizami adını hörmətlə yad edirdilər.

Ədəbiyyat / References

1. Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.). 1-ci kitab. Bakı: Nafta-Press, 2006.
2. Nərman Seyidəliyev. Nizami Gəncəvi Höte yaradıcılığında. Nizami Gəncəvi – 870. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm və təhsil. 2012.
3. Nüşabə Araslı. Nizami və Türk ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1980.
4. <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eeyh%C3%AE>
5. Hayali Bey Divanı. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1945.
6. Necati Bey Divanı. Hazırlayan: Dr. Ali Nihat Tarlan. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
7. Şeyh Qalip. Hüsnü Aşk. Hazırlayanlar: Orhan Okay-Hüseyn Ayan. Dergah Yayınları. 3 baskı, İstanbul, 2005.
8. Şeyh Qalip. Hüsnü Aşk. Hazırlayan: Muhammet Nur Doğan. Yelkenli yayınları. İstanbul, 2008.
9. Şeyh Qalib Divanı. Hazırlayan: Naci Okucu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

10. Seyid Yəhya Əş-Şirvani əl-Bakuvî. Səfa əl Əsrar (Sufiliyin sirləri) / Nəşrə hazırlayan M.Rıhtım. Bakı: Elm, 2010.
11. Xuraman Hümətova. Nizami Gəncəvi və ezoterizm. Bakı: Elm və təhsil. 2020.

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ТУРЕЦКОЙ ДИВАННОЙ ПОЭЗИИ

Хураман Гумматова

Доктор филологических наук

Институт Литературы имени Низами Гянджеви НАНА

Аннотация. В статье анализируются стихи некоторых поэтов, упоминающих имя Низами Гянджеви в средневековой турецкой диванной поэзии. Отмечается, что в этот период “Хамса” Низами приобрела известность не только в Азербайджане, но и за его пределами.

Работы Низами были испытанием, экзаменационной школой для художников всех времен. Поэты, писавшие и творившие после него, тоже имели определенное положение и получали известность, сдавая экзамены по его произведениям. Одним из таких поэтов был Шейхи (умер в 1431 г.), диванный поэт, живший и творивший в конце XIV – начале XV вв. Для того, чтобы быть назначенным визирем во дворец правителя, только переведя маснави из “Хамсы” Низами на турецкий язык, он смог бы достичь этого высокого положения.

Ниджати, живший и творивший в XVI веке, уважительно упоминает имя Низами в двух газелях. Он представляет Низами как мастера назм-писателей и подчеркивает, что он также является его учеником в написании назм. Чтобы убедить Шейхи в том, что сказанное им не ложь, он создает диалог между реальностью и абстракцией. Он пытается убедить его в том, что его слова верны и что он последователь Низами.

В упомянутой газели шейха Галиба, последнего представителя турецкой суфийской литературы XVIII века, когда он говорит о “назм махалласи”, то подразумевает маснави Низами. От каждого поэта, который хочет туда попасть, требуется большой талант. У них должен быть талант воспроизведения сильных слов, а мудрость этих слов должна очаровывать людей. В таком случае они могут иметь возможность пройти через “ворота поэтического сада”, открытые Низами. Им трудно попасть в “поэтический сад” Низами, где он является “привратником этого сада”. Конечно, все это указывает на удивительную мудрость слов Низами.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, турецкая литература, Шейхи, Хаяли, Ниджати, Галиб

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ALQIŞLAR, QARĞIŞLAR VƏ ANDLAR

Şirin Bünyadova

Tarix elmləri doktoru, professor

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

E-mail: shirin_bunjad@mail.ru

Annotasiya. Hər bir xalqın folkloru onun yaşadığı etnik məkan çərçivəsində təbiətini, düşüncə tərzini, sosial münasibətini və psixoloji vəziyyətini özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Məhz həyat tərzinin özündən qaynaqlanan alqışlar, qarğışlar və andlar emosional vəziyyətin daşıyıcısı kimi çıxış edərək müəyyən baxışları özündə ehtiva edir.

Nizami Gəncəvinin şifahi xalq yaradıcılığına əsaslanaraq, məişətdən doğan bir çox alqış və qarğışları öz əsərlərinə daxil etmişdir. Şair onları öz münasibəti ilə tamamlayır, əsrlərin dərin qatlarında – orta əsrlər cəmiyyətində mövcudluğunu təsdiqləyir. Eyni zamanda onun həm yaradıcılıq nümunələrinə, həm də etnoqrafik məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, alqış və qarğışlar uğur və uğursuzluq, sevinc və nifrət, ədalət və zülm hissələrini birləşdirir. Burada ibtidai dövrün qalığı olan mifoloji təfəkkürə inamın mövcud olduğunu təsdiqləmək olar. Alqış və qarğışın fəlsəfi mahiyyətində yaxşıya, müsbətə və pisə, mənfiyə münasibət var. Andlar məna baxımından zəngin, rəngarəng və çoxşaxəli olmaqla, sonrakı nəsillərə qədər gəlib çatmış qorunub saxlanılan folklor nümunəsidir. İnsanların təfəkküründə yer alan fikirlər bilavasitə andların əsas qaynaqlarıdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, yaradıcılıq, alqış, qarğış, and, orta əsrlər

PRAISE, CURSE AND OATHS IN THE WORK OF NIZAMI GANJAVI

Shirin Bunjadova

Doctor of Historical sciences, professor

Institute of Archeology, Ethnography and Anthropology of ANAS

E-mail: shirin_bunjad@mail.ru

Abstract. The folklore of each nation reflects its character, way of thinking, social attitude and psychological state within the ethnic space in which it lives. Praise, swearing and oaths, coming from the very way of life, act as carriers of emotional states and contain certain views.

Based on the oral folk art of Nizami Ganjavi, he included in his works many praises and curses arising from everyday life. The poet supplemented them with his own attitude, confirmed their existence in the deep layers of centuries - in

medieval society. At the same time, based on both his creative examples and ethnographic data, we can say that praise and curse combine feelings of success and failure, joy and hatred, justice and oppression. Here it can be confirmed that there was a belief in mythological thinking, which is a relic of primitive times. In the philosophical nature of praise and curse is the attitude towards good, positive and bad, negative. Oaths have a rich meaning, are diverse and multifaceted, and are an example of preserved folklore that has reached later generations. The ideas that have taken place in people's thinking are directly the main sources of oaths.

Keywords: Nizami Ganjavi, creativity, praise, curse, vow, middle ages

Giriş / Introduction

Məqalə Azərbaycanın XII əsr dahi mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərində yer alan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən olan alqışlar, qarğışlar və andların araşdırılmasına işıq tutur. Aydın məsələdir ki, hər bir xalqın folkloru onun yaşadığı etnik məkan çərçivəsində təbiətini, düşüncə tərzini, sosial münasibətini və psixoloji vəziyyətini özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Məhz həyat tərzinin özündən qaynaqlanan alqışlar, qarqışlar və andlar emosional vəziyyətin daşıyıcısı kimi çıxış edərək müəyyən baxışları özündə ehtiva edir. Heç şübhəsiz, bu baxışlarda şəraitin doğurduğu müxtəlif hiss və həyəcanlar özünü büruzə verir. Belə ki, alqışlarda sevinc, fərəh və qürur hissləri bütün aydınlığı ilə özünü göstərdiyi kimi, qarğışlarda isə əksinə ürək yanğısı, ah, nalə, üsyan, fəryad görünür. Bu da yaranan şəraitə cavab reaksiyası deməkdir.

Alqışlarda xeyir dualar boy göstərsə, qarğışlarda bəddua baş qaldırır və üsyan edir. Onlar ilahi qüvvəyə müraciət olunan hayqırış, çağırış, arzuolunan, qəbul edilməsi zəruri istənilən bir xitabdır. Hər ikisi də bilavasitə real həyat həqiqətlərinin özü ilə əlaqədar formalaşır, ondan doğur və məzmun etibarilə onu əks etdirir. Bütün bu məsələlər xalq məişət və mədəniyyətini öz əsərlərində təsvir edən Nizami Gəncəvi yaradıcılığına da sirayət etmişdir. Şair yeri gəldikcə onlardan istifadə edərək əsərlərini daha da zənginləşdirmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən bəhrələnərək Nizami gündəlik həyat reallıqlarını olduğu kimi göstərməyə çalışmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Nizami Gəncəvinin əsərlərində müxtəlif xalq yaradıcılığı nümunələri yer alır. Onları təhlil etmək həm tarixi, etnoqrafik, həm də folklorşünaslıq baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi baxımdan onların qədimliyini söyləmək mümkün olur. Etnoqrafik və folklorşünaslıq nöqteyi-nəzərdən isə alqışların və qarğışların xalqın məişətilə bağlı olaraq mənəvi mədəniyyətində varlığı, dil yaddaşında pərçimlənərək nəsillərdən-nəsillərə ötürülüb bu günümüzədək yaşadığını göstərmək olur.

Alqışlar və qarğışlar onların daxili məzmun dəyərinə diqqət yetir-sək, əslində cəmiyyət daxilində mövcud olan sosial əlaqələr çərçivəsində qərarlaşan münasibət formasıdır. Onlar bu münasibətə uyğun olaraq tətbiq edilir. Alqış və qarğışlar insanlar arasındakı müəyyən münasibətlər zəminində söylənilir. Qarşısındakından xeyir görən istər-istəməz ona da xeyir diləklərini bildirir, pislilik görən isə müvafiq reaksiya nümayiş etdirir. Alqışlar dillə söylənilir, bilavasitə üzə qarşı ifadə olunur, lakin qarğışlar açıq və gizli formada özünə yer tapır. Bürüzə verilməyən dilə gətirilməyən alqış və qarğışlar qarşılıqlı münasibət zəminində içdən gələn duyğuların səssiz təzahürüdür. B.Abdulla yazır: “alqış və qarğışların yaranmasına bir səbəb insanların təbiət hadisələrinin, təbiətdə rastlaşdıqlarının sirlərinə nəinki gərəyincə, hətta primitiv şəkildə belə, beləd olmamalarıdırsa, ikinci səbəb əfsun-ovsuna, sözün sehri gücünə etiqadın, sakral və demonoloji varlıqlara inamın olmasıdır” [15, s.7]. Müəllif sözün təsirinin, həm də ilkin dini inanların əhəmiyyətini vurğulayır.

Ümumən alqışları və qarğışları bir neçə yerə ayırmaq olar: gündəlik həyatda deyilən, mərasimlərdə işlənən, nadirən səslənən. Gündəlik həyatda zəruri olaraq deyilən alqışlara, sağ ol, var ol, Allah köməyin olsun, Allah razı olsun, nuş olsun və və başqa ifadələri misal göstərmək olar. Bu cür alqışlar məişətdə tez-tez səslənməkdədir. Bir sıra mərasimlərlə əlaqədar – toylarda verilən xeyirdualar, yaslarda ucalan ah-nalələrdən doğan qarğışlar (daha çox fələklə bağlı) səslənir. Nadirən səslənən alqış və qarğışlar isə sırf bu və ya digər fərdi münasibətdən doğur, bir şəxs və ailənin ümidini, yaxud əksinə nifrətini göstərir. Beləliklə də, məhz onun nəticəsi kimi təzahür edir. Qarğış təkcə insanlar üçün deyil, fələyə, müharibəyə, təbii fəlakətlərə qarşı da söylənilir. Bəzən el arasında belə deyirlər ki, onun alqışı ilə yaranmamışam ki, qarğışı ilə də dünyadan köçəm [10].

Alqışlara və qarğışlara nəinki Azərbaycan xalqı öz yaradıcılığında yer vermişdir, bütün türk xalqlarının yaşam tərzində onların yeri görün-

məkdədir. Başqırdlarda “karğış”, qırğızlarda, tatarlarda, tuvalarda “kar-qış” kimi səslənir. Anadolu türkləri qarğışı “qara alqış” deyə tərif edirlər [11, s.164]. Türk xalqlarının əksəriyyətində alqış və qarğışlara inam vardır. Bu onların doğrudan da həyata keçdiyinə inamla bağlıdır. Yəni alqış olunan adam ondan xeyir tapırdı, qarğışa məruz qalan da bədduadan öz nəsibini alırdı. Əslində burada ilkin dini təsəvvürlərdən yaranan inam özünü büruzə verir. Bu xüsusda Bəhlul Abdulla haqlı olaraq göstərir ki, “şifahi ədəbiyyatda alqış və qarğışlar adamların arzu və istəklərinin həyata keçəcəyinə inamı ifadə edir. Alqış və qarğışların yaranmasında əsas zəmin, zənnimizcə, adamların təbiətdəki əsrarəngizlik qarşısında naşı olmaları ilə bağlıdır. Bir az da açıq desək, bu o vaxtdır ki, əfsun-ovsuna, sözün sehirlə gücünə etiqad çox qüvvətlidir” [7, s.75]. Müəllif həmçinin onların birdən-birə yaranmadığını qeyd etməklə yanaşı, müəyyən təsəvvür və görüşlərin bəhrəsi olduğunu sözlərinə əlavə edir [7, s.80]. Bu da onların ibtidai təsəvvürlərlə bağlılığını və daha dərin qatlara gedib çıxdığını söyləməyə əsas verir. Qeyd edək ki, “qədim türk inanc sistemində dua yaşamın açarı idi. Türklər üçün dua həm istəmək, həm də təşəkkür (şükr etmək) mənası kəsb edirdi... Qədim türk dilində dua alqış adlanırdı” [11, s.142]. Əslində doğrudan da alqışın məzmununda bir dua xüsusiyyəti vardır.

E.E.Samoylova qarğışı şərti davranış forması kimi təhlil edərkən göstərir ki, qarğışlar şifahi düsturlar sistemidir, mətnin deyimin pragmatikliyinə uyğun təşkilinin parlaq nümunələridir [6]. Hələ E.G.Kaqarov iki növ qarğış arasındakı fərqə diqqət çəkdi: “qəsdən (alman Berufen) və təsadüfi (almanca Verrufen), bəd nəzər kimi bir şey (yersiz tərif, adın vaxtında tələffüz edilməməsi və s.)” [6].

Q.S.Tokoeva “Alqış və qarğış dilemmasının fəlsəfəsi” məqaləsində qeyd edir ki, “qırğız fəlsəfəsinin inkişaf dialektikasında insan varlığının ekzistensial tərəfi kimi tanınan alqışın böyük fəlsəfi əhəmiyyəti vardır. Onun qəbul olacağına inam var idi. Bu, qədim zamanlardan bəri istifadə edilən rəsmi ənənənin elementidir. Xeyir-dua mərasimi mühüm işlərin, səfərlərin, ailəvi, təsərrüfat və təşkilati işlərin başlanğıcında çox əhəmiyyətli idi. Əvvəlcə Allaha (Rəbb, Ana Əməvi və sair.) üz tutmaq və onun istəklərinin qəbul olunmasını və məqsədinin həyata keçməsinə istəmək üçün bir ayin hesab olunurdu. Valideynlərin xeyir-duası övladlarına, yaxınlarına yaxşılıq və xoşbəxtlik gətirmək xahişi idi” [12].

Alqışlar və qarğışlarda pis gözə inamdan yaranan xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir. Bu barədə Nizami yazır:

Pis gözlər kor olub onu görməsin. [1, s.61]

Buradakı fikir kəm gözlərin varlığına, gözdəyməyə inamdan doğan alqış formasında təqdim olunur. Eyni zamanda göstərilən fikrin mahiyyətində bir qarğış da vardır ki, o da verilən ifadənin ikili məzmununu açıqlayır. Xalq arasında “pələm-pələm piş, kəm gözlərə şiş” deyimi də mövcuddur. Bədgözlə bağlı daha bir Nizami alqış-qarğışı belə söylənilir:

Cahana cahan sahibinin nuru tökülsün,
Və bu ədalətdən bədgöz uzaq olsun! [5, s.76]

Göründüyü kimi, nur tökülsün ifadəsi alqışın ifadəsidir. Orta əsrlərdə bəd gözə inamla əlaqədar olan belə alqışlara Nizami yaradıcılığında daha tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Nizaminin yaradıcılığının əksər hissəsi hökmdarlara ünvanlanan alqışlarla daha zəngindir. Məsələn,

Sənə fələk xoşbəxt tale bəxş edib
Sənin işlərinin aqibəti də xeyir olsun!
Sənin fateh bayrağın həmişə ucalsın,
Düşmənlərinin başı isə qələm kimi yerə tikilsin! [1, s.46]

Həm alqışı, həm də qarğışı özündə ehtiva edən bu sözlərdə dost və düşmənlərə münasibət sezilməkdədir. Bundan əlavə hökmdara dövlətilə bağlı aydınlıq, müntəzəmlik diləyən şair yazır:

Dövlət onun şikarı, şikarı isə kök olsun,
Günü gündüzdən, gecəsi isə gecədən yaxşı olsun!
Onun nəsəbi Məhəmməd sübhünün nuru olan
Hicab və gecə niqabı altındakı zövcəsi var olsun!
Bu, çərxin ataları kimi səxavətli olsun,
O isə vücudun analarının xətmli olsun!
Bunun adı əbədi Xızr olsun!
Onun hökmü isə dirilik suyu olsun! [3, s.33]

Bu xeyir-dualarda hömdarın günlərinin bir-birindən daha da xoş keçməsi arzu edilir. Bununla yanaşı, həyat yoldaşına da varlıq (can sağlığı) diləyi istənilir. Nizaminin yaradıcılığında belə bir ifadə işlənir ki,

Mənim sənə etdiyim səhər dualarım qoy qəbul olsun
Bəxt ulduzun parlaq olsun. [1, s.49]

Buradan məlum olur ki, duaların müstəcəb olması üçün alqışlar səhər vaxtı edilirmiş. Belə alqışların tutacağına inam görünür, orta əsrlərdə güclü olmuşdur.

Sıradan alqışlardan biri kimi “Sirlər Xəzinəsi”ndə “sənə nuş olsun” kəlməsinə rast gəlirik [1, s.48]. Bu alqış indi də tez-tez işlənir və yemək-icməklə bağlı deyilir.

Xalq arasında belə təsəvvür mövcuddur ki, anaların qarğışı keçməz, çünki süd qoymaz, ataların qarğışı isə keçərli olur [8]. Yəni ana övladını südü ilə əmizdirir, ona ən yaxın insan olur. O, qarğışa belə, bu sadəcə olaraq dildə olur, ürəkdən gəlməz, süd qoymaz.

Ümumən Nizami yaradıcılığında xalq ruhunun güclü təsiri sezilməkdədir. E.Bertels haqlı olaraq göstərir ki, Nizami üslubuna diqqətlə nəzər salanda öz şerlərini bəzədiyi saysız xalq məsəllərinin şəhər və kənd məişətindən əxz olunduğu və bu üslubun sarayda deyil, kütlə içərisində doğduğu aydın olur. Müəllif sözlərinə onu da əlavə edir ki, Nizami özündən əvvəlki nəsillər tərəfindən yaradılan bütöv mədəniyyətə söykənir [9, s.8; 9]. Bu fikrə onu da əlavə edə bilərik ki, Nizami nə qədər saray mühitindən yazsa da, cəmiyyətə saraydan baxmır.

Nizaminin özünəməxsus alqışlar silsiləsindən bu təsvir maraqlıdır:

Bu ayın üzündən bu işıq kəsilməsin!
Bu şahın başından bu papaq düşməsin! [4, s.40]

Papaq deyərkən hakimiyyət rəmzi sayılan tac nəzərdə tutulur.

Alqışlarda dilimizdə çox işlənən “eşq olsun” kəlməsi xüsusilə vurğulanır. Məsələn, Nizami deyir:

Eşq olsun şahlıq təxtinin sahibinə,
Allah köməyinin yönəltdiyi yerə! [4, s.40]

Yəni, əhsən mənasında deyilən bu ifadə mahiyyətində bir razı qalmağı və dəstəkləməni ehtiva edir.

Dinlə əlaqəli alqışda belə qeyd olunur:

Peyğəmbərlərin önündə gedənə alqış,
Düşgünlərin üzrünü qəbul edənə alqış. [5, s.34]

Nizaminin əsərlərindəki alqışlar aydın məsələdir ki, orta əsr dövrünün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Məsələn,

Başın şahlıq papağının altında olsun!
Arxan şahzadələrlə qüvvətli olsun!
Hər mənzilə ki, müşk saçaraq yol alsan,
Günəş və Ay kimi işıqlı olasan!
Təqdir üzrə hər yana üz döndərsən,
Bəxtin kimi atın da dünyanı tutsun!
Bütün üfüqlərdən qalib çıxasan,
Qoşunun müzəffər, düşmənlərin məğlub olsun! [4, s.43]

Göründüyü kimi, bu alqışlar orta əsr dünyagörüşünün təcəssümü olan döyüşlə bağlı, cəngavərliklə əlaqəli söylənən fikirlərdir. Bundan əlavə və hökmdara şahzadələrinin çox və qüvvətli olması, eyni zamanda zəfər arzu olunur.

Alqış və qarğışların uzun zaman yaşamasına, ölməzlik qazanmasına və zəmanəmizədək gəlib çatmasına təkan verən səbəb xalqın özü və bütün varlığı ilə bağlı olduğu həyat tərzidir. Qüvvətli sosial məzmun kəsb edərək dosta sevgi və düşməyə nifrət bünövrə daşı üzərində formalaşan alqış və qarğışlar sözün gücü və təsir dairəsini əks etdirir. Azərbaycan folklorunun çoxşaxəli tərəflərindən biri kimi onlar daha qədim dövrlərin düşüncə tərzini, etiqadını özündə cəmləşdirir. Onun qidalandığı meyar xalqın həyat təzi, məişət və mədəniyyətidir.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində də hökmdara xitab olunan alqışlara rast gəlinir. Mənuçöhr Məlik Axsitanın mədhində o yazır:

Cəlalın yüksəliş və qədr ilə olsun!
Taxtın, məqamın fəth və zəfərlə olsun !
Aləm hər il səninlə (sayəndə) şad olsun!
Heç vaxt dünya sənsiz olmasın!
Tale sənə müti və yar olsun!
Uğur işində yoldaşın olsun!
Şahın və şahzadənin səadəti ilə
Bütün dostlarının gözü aydın olsun! [2, s.45]

Göründüyü üzrə, burada zəfər, uğur, xoş tale, səadət təmənnə edilir.

Nizami “yaxşı adla şöhrət tapasan”, – deyir [2, s.32]. Burada yaxşı ad qazanmanın Azərbaycan xalqının mental dünyagörüşündə vacib olduğuna işarə edilir, şöhrət sayıldığı qeyd olunur. Nizaminin “kimin qarğışı sənə qulaqburması verdi (səni tutdu?)” deməsi qarğışa inamın təzahürüdür [2, s.85]. Yenə orada qarğış tutmaq ifadəsi işlənmişdir [2, s.85]. Bundan başqa “Leyli və Məcnun” əsərində belə qarğış var: “Pisliyimə danışdıqları vəbal olsun!” [2, s.49] Yəni hər kim ki, birinin pisliyinə danışır, onun öz qarşısına çıxsın. Xalq arasında yayılan belə bir fikir vardır ki, əslində qarğımaq düzgün deyil. Məlumdur ki, xalq arasında qarğışın iki başı olur, deyirlər. Yəni kimə qarğıdınsa, özünə qayıda bilər.

Nizaminin əsərlərində düşmənlərə qarğış bu şəkildə təqdim olunur:

Düşmənlərin xar olsun! [5, s.83]

Xar olmaqla bağlı Azərbaycanda “səni xar olasan, dost-düşmən yanında bizi xar etdin” kimi deyim vardır. Bundan əlavə “düşmənlərin kor olsun” qarğışı da yer alır [3, s.37]. Başqa bir yerdə Nizami yazır:

Yəni görüm mənim günümə düşsün! [2, s.122]

Bu bəddua ən ağırlı vəziyyətdə olan insan tərəfindən onu məzəmmət edənə qarşı edilir. Xalq arasında qarğış etmək, qarğımaq kimi deyimlər indi də işlənməkdədir. Qarğışı tutmaq isə edilən pislik qarşısında qarğışın təsirinin keçməsi nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, el arasında “qarğış yiyəsi olmaq” ifadəsi də işlənir. Bəzən “Elə et ki, qarğış yiyəsi olmayasan”, – deyirlər və ya “Mən qarğış yiyəsi ola bilmərəm”- kimi fikirlər səslənir.

İndi də yaxşıqla əlaqədar söylənilən alqış Nizami yaradıcılığında “yaxşılıq görəsən” şəklində görünür [5, s.83]. Dilimizdə sənin qabağına yaxşılıq çıxsın, yaxşılıq görəsən ifadələri gündəlik alqışlar sırasında yaşamaqdadır. Daha sonra Nizami yaradıcılığında belə alqış yer alır:

Allah səni öz pənahında saxlasın! [2, s.46]

Xalq arasında “Allaha pənah” və ya “Allaha təvəkkül”, “Allah zəminində olasan” kimi alqışlar indi də dilimizi bəzəyir. Orta əsrlər ruhunu öz əsərlərində əks etdirən Nizami xalqın yaddaşında möhkəmlənən alqış

və qarğışlardan məharətlə istifadə edərkən Azərbaycan xalqının canlı damısq dilindən bəhrələnmişdir.

Alqışlar arasında bəxtin yar olsun, yəni bəxtin gətirsin kimi ifadə işlənməkdədir. Hər hansı bir şeyin bəhrəsini görmək də həmçinin qorunub saxlanılan alqışlardandır. Bu xüsusda Nizami belə yazır:

Bu işdə bəxt sənə yar olsun!
Sağ qalıb onun bəhrəsini görəsən! [4, s.52]

Deməli, şair “Allah sizə yar olsun” şəklində indiki dövrdə də işlənen alqışlara yer vermişdir. Nizaminin alqışlarından biri də “aləmdə sənin adın var olsun” şəklindədir! [5, s.124] Var ol, adın var olsun, adın daim yaşasın kimi alqışlar varlığını indi də qoruyur.

Nizami aşağıdakı fikri ilə xalqın ürək sözlərini ifadə etmişdir. Belə ki, zəfər çalan hər bir hökmdar, başçı hansı dövrdə olursa-olsun, xalqın gözündə birə-beş böyüyür. Bu qələbənin təntənəsidir, xalqa təqdim olunan əzəmətin mücəssəməsidir. Şair yazır:

Cahan onunla qələbə qazandığı üçün
Cahanda onun ruzusu səadət olsun!
O iki evin (dünya və axirətin) hökmünün keşikçisidir
Onun taleyi həmişə bəxtəvər olsun.
Onun padşahlığına zaval gəlməsin!
Onun övladlarının sırası səadət ulduzları altında
Bir-birinin ardınca əbədi şahlıq sapına düzülün! [3, s.32]

Səadət, bəxtəvərlik diləmək, “Zaval gəlməsin” söyləmək alqışlarımızın əsas qayələri kimi indi də dilə gətirilir.

Nizaminin yaradıcılığında rast gəldiyimiz və bu gün də dilimizdə işlənen alqışlar arasında bunlar da var:

Əbədi yerin behişt olsun!
Canın Allah əmanətində olsun! [2, s.243]

Xalqımızın alqışlarında əksərən yas mərasimlərində işlək ifadələrdən biri kimi “Yeri cənnət olsun”, “Yeri behişt olsun” deyilir. Bundan əlavə, “Allahın əmanətində olmaq” ifadəsi də ünsiyyətdə yer almaqdadır. Bu o deməkdir ki, insanı Allah özü qorusun. Çünki Allahın əmanətində

və zəmanətində olmağı diləmək ən yaxşı alqışlardır. Əgər Allah qoruyarsa, bəndə tərəfindən heç kimə xətər yetirilə bilməz, o, bu şəkildə qurtula bilər.

Nizami azərbaycanlıların “Kül baş” və ya “Kül başına olsun” qarğışını da qeyd etmişdir. O yazır:

Kül başına olsun. [2, s.166]

Xalqımızın dilində “başına kül”, “kül başına”, “başına kül ələmək və ya qoymaq” kimi deyilən qarğışlar vardır. Bunun niyə belə deyildiyinə heç kim izah verə bilmir. Əslində isə M.Adilovun qeyd etdiyi kimi, qədim ayinə görə quduran adamı bağlı zağaya salıb yuxarıdan da başına kül tökülmüşlər ki, boğulub ölsün. Müəllif bu davranışın başqa məzmununa da toxunaraq belə yazır: “Başına kül (torpaq) tökmək başqa sözlə, bədbəxtliyə düşmək, qiymətli bir şeyin əldən çıxmasına kədərlənmək, özünün və yaxın, əziz adamlarının bədbəxtliyinə ağlamaq deməkdir [14, s.48]. Bu adətin qədim dünyanın bir sıra xalqlarında var olduğunu da müəllif sözlərinə əlavə edir. Bunun ilkin dini təsəvvürlərlə əlaqədar olduğu şübhə doğurmur.

Azərbaycanda sıradan qarğışlardan biri də Nizami yaradıcılığında bu cür qeyd edilmişdir:

O kəs ki, səni oxlamaq üçün nişan almış,
Hər şeydən əvvəl əli qurusun. [2, s.173-174]

Doğrudan da bu qarğış indi də dilimizdə istifadə edilir.

Nizami xalq dilinin ifadəliliyini alqış və qarğışlar vasitəsilə bu cür təqdim etmişdir: “o cavanmərdə allahın yüz rəhməti olsun” [2, s.253], “dərdi, bəlanı uzaq elə” [2, s.258], “düşmənləri indiki kimi zəlil olsun!” [2, s.258]. Bu ifadələr indi də ünsiyyətdə işlənən alqış və qarğışlardır.

Nizami yazır:

Nə xeyir iş üz versə, sənin baxtına görədir,
Belə xeyirlərin əhdi həmişə səninlə dürüst olsun!
Sənin inayətinə uyğun gəlməyən şeylər isə
Səndən və sənin vilayətindən uzaq olsun!
Günəş nə qədər ki, göydə nur saçır,
Dostların kamran, düşmənlərin kor olsun!

Daş ürəkli düşmənlərin
Başlarını daşa döysünlər və daş başlarına olsun.
Nə qədər ki, çox bilirsən, ondan da artıq biləsən,
Hər şeydən də çox ömrün uzun olsun.
Zaval əli sənin dövlətinin sərhəddindən
Həmişə uzaq və iraq olsun. [3, s.37]

Yəni şair burada göstərmək isəyir ki, yaxşılıq qarşısında bəxtinə yaxşılıq, dürüstlük çıxır. Düşmənlərin kor olsun, başlarına daş olsun, ömrün uzun olsun kimi ifadələr dilimizdə yenə də işlənməkdədir. Zaval isə ziyan, fəlakət, müsibət əziyyət, zülm xəsarət kimi müxtəlif mənə çalarlarına malik olmaqla ünsiyyətdə qalır. Təsadüfi deyildir ki, zavallı sözü də çarəsiz, yazıq, başıbəlali və acınacaqlı vəziyyətdə olan adamlara şamil edilir. Zaval sözü ilə bağlı zaval vurmaq, zaval yetirmək, zaval tapmaq, zaval görməmək, zaval olmaz, zaval yoxdur, zavala vermək, zavala düşmək, zavala gəlmək kimi ifadələr dilimizdə mövcuddur.

Nizami yaradıcılığında andlara da qismən yer verilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının gündəlik həyatında qədim zamanlardan bugünədək gəlib çatan andlar şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən biri kimi insanların fəaliyyət və davranışının sözlü təsdiqi olaraq yaşama hüququ qazanmışdır. Andların yaranma dövrünün nə qədər qədimlərə gedib dayandığını söyləmək olduqca çətindir. Fəqət insan toplumunun birgə yaşayış zəminində andların formalaşdığını söyləmək olar. Hələ yazının olmadığı, sözün yarandığı vaxtdan etibarən verilən andlar bir təsdiqedicə vasitə qismində dəyər kəsb etməyə başlamışdır.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə andlar da müvafiq şəkildə zamana uyğun olaraq dilin əsasına hopub, ünsiyyətin qətilyini təmin edib. And əslində söz verməkdir, daha doğrusu, sözün təsdiqini möhürləməkdir və reallığı sübut etməyə çalışmaqdır. Zamanla andlar da yeniləşərək özünəməxsus çalarlar qazanmışdır. Bundan əlavə andlar müxtəlif real hadisələrlə əlaqəlidir. Andları təsnif etmək, onlardakı əsas məqamları, onların mahiyyətini belə müəyyən etmək olar. Məsələn, ailə ilə bağlı andlar (ata, ana, bala, nənə, baba və s.), din ilə bağlı andlar (Allah haqqı, imam haqqı, tanrı haqqı və s.), səma cisimləri ilə bağlı andlar (Ay, Günəş), təbiət varlıqları (torpaq, yer, dağ, su), qida məhsulları ilə bağlı andlar (duz, çörək, bərəkət, nemət) hər bəşəriyyətə bağlı andlar (dostluqda, hökmdara sədaqət andı). Göründüyü kimi, andlar özündə müxtəlif təsəvvürləri ehtiva edir. Həmin təsəvvürlər müxtəlif andların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə təsəv-

vürlərin təsiri ilə onların yarandığı şübhə doğurmur. Bu xüsusda Azad Nəbiyev belə qeyd edir: “şifahi nitqdə yaşamaqda olan hər bir andın özü-nəməxsus tarixi, etimoloji kökü, əsası vardır. Onların hər birinin arxasında xalqımızın müəyyən tarixi inkişaf mərhələsindəki həyatı, məişəti, əxlaq və təfəkkür tərzini dayanır. Yüzlilliklər arxasından süzülüb gələn bu şö-lələrin, şəfəqlərin hər birində bir əsrin, bir qərinənin sirləri yaşamaqdadır” [13, s.317]. Deməli, andlar müqəddəslik rəmzi kimi təzahür edir. İnsanlar nəyi daha uca, əziz tutmuşlarsa, ona da and içmişlər. Andlar ətraf mühi-tin, əlamətdar anların əhəmiyyəti kimi fəal müşahidə edilir.

İstər alqış və qarğıışları, istərsə də andları mütləq surətdə törədən amillər vardır. İnsanın toplum arasında yerini təsdiqləmək üçün tarixən andlardan istifadə mümkün hesab olunur. Andlarla bağlı xalqın yaratdığı qədim nümunələr dövrümüzə gəlib çatmasa da, etik və estetik yönləri, ey-ni zamanda türk toplumunun yayıldığı məkanda hüdudlarının genişləndi-yi bəllidir.

Nizami “Leyli və Məcnun” və “Xosrov və Şirin” əsərlərində əhdə vəfalı, anda sadıq qalan sevgili obrazları yaratmışdır. Burada şair istəkli-lərin, sevgililərin arasındakı andı şərh etməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə, o, dostlar arasında andıçmə məsələsinə də toxunmuşdur.

Nizami yaradıcılığından da görüldüyü kimi andlar inandırma vasi-təsi kimi müəyyənləşir. Onun bir arqument, dəlil olaraq söyləndiyi nəzə-rə çarpır və qədim dövrlərdən bizə soraq verdiyi bilinir. Şair belə deyir:

Əhd eləyib and içdi.
Əvvəl, o Allahın allahlığına,
Sonra da peyğəmbərin elçiliyinə ki,
Ağlın iman gətirməsini qəbul etmişdir. [2, s.104]

Nizami əsərlərində andların mövcudluğunu təsdiqləyir və dövrün di-ni müstəvidə içilən andlarını göstərir. Nizami “mənə and verib əhd etdirdi ki” deməklə and içməklə bağlı öz qeydini etmişdir. [2, s.171]

Andlar mədəniyyətin qədim qatlarından qopub gələn sözlün doğrulu-ğunu, həqiqiliyini sübut etmək üçün istifadə olunan ifadələrdir. O eyni zamanda insanın özünü təsdiq və təsəvvüfə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, andların törədiciyi tətbiq olunduğu məqamdır və onlar fikrin, düşüncənin, hərəkətin və fəaliyyətin yalan olmadığını göstərmək üçün atılan addımdır. Anda əsaslanaraq insanlar öz aralarındakı münasibətləri tənzimləyə bilir-

lər. Tarixən insanlar ayrı-ayrı məsələlərlə əlaqədar andlara müraciət etmişdir.

M.Adilov qeyd edir ki, “qədim türk xalqlarının və monqolların bir adətinə görə, əsilləri başqa-başqa qəbilələrdən olub qardaşlaşmaq, dostlaşmaq istəyən iki şəxsin hər biri öz qolunun damarından kəsər və axan qanı bir çanağa yığardılar, sonra isə bu qanı süd və ya qırmızı qarışdırıb hər biri bərabər miqdarda içərdilər. Bu mərasim bitəndən sonra onların hər biri digərinin qəbiləsində qardaşlığının bütün hüquqlarını əldə edir, doğma qardaşdan fərqləndirilmirdi. “And içmək” ifadəsi bu adətlə əlaqədardır” [14, s.27]. Andlarla bağlı etnoqrafik müşahidələrdən də aydın olduğu üzrə vicdana and içilməsi xalq arasında yer almaqdadır.

Vahid türk mədəniyyətində var olan alqışlar, qarğışlar və andlara (türk xalqları bir-birindən ayrı məkanlara səpələnsələr də), eynilik, oxşarlıq, ümumilik səciyyəvidir. Ona görə də məsələyə ümumtürk kontekstindən yanaşmaq lazımdır. Ə.Nəcəf qeyd edir ki, “türk inanc sisteminin təməl anlayışlarından biri olduğu üçün “and” sözü Anadolu, Azərbaycan, başqurd, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən və uyğur türklərində eyni mənada və eyni tərzdə işlədilir. Andlar yerinə, zamanına və mənalarına görə fərqlənirlər...Təkcə tuva türkləri bu sözü fərqli bir kəlmə ilə “danqırak” şəklində tələffüz edirlər” [11, s.161-162]. Qeyd edə bilərik ki, cəmiyyət daxilində onları bu və ya digər dərəcədə ifadə etməyə zərurət yaranıb. Andlar bir növ hökmdür, onlar qanun səviyyəsində qəbul edilir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətindəki folklor nümunələrində, gündəlik həyatında alqışlar, qarğışlar və andlar vardır. Məişətin özündən süzülüb gələn şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə əsaslanmaqla eyni zamanda öz münasibətini qatmaqla xeyli sayda alqışlara, qarğışlara və andlara əsərlərində yer verən Nizami Gəncəvi əsrlərin dərin qatlarında – orta əsr cəmiyyətində onların varlığını təsdiq etmişdir. Bununla yanaşı, həm onun yaradıcılıq nümunələrinə və həm də etnoqrafik məlumatlara əsaslanaraq, alqışlar və qarğışların uğur və uğursuzluq, sevinc və nifrət, ədalət və zülm kimi duyğuları özündə birləşdirdiyini qeyd edə bilərik. Burada eyni zamanda ibtidai dövrün qalığı olan mifoloji təfəkkür tərzinin izləri ilə bərabərləşən inamlar çulğalaşır. Alqış və qarğışın fəlsəfi mahiyyətində yaxşı və pisə, müsbət və mənfiyə münasibət durur. Xalqın nümayəndələrinin mümkün qədər sıx ünsiyyətindən yaranan alqışlar, qar-

ğışlar və andlar onun danışan dilidir. Andlar bitkin bir məna kəsb edir, müxtəlif və çoxcəhətlidir, sonrakı nəsillərə çatmış mühafizə olunan folklor nümunəsidir. İnsanların təfəkküründə özünə yer etmiş təsəvvürlər bilavasitə andların əsas qaynaqlarıdır. Alqışlar, qarğışlar və andlar insanların düşüncəsində yer alan inancların məcmu şəkildə təzahürüdür. Gözəçarpan cəhət budur ki, onlar müasir qloballaşan dünyamızda da yaddaşdan silinib getməmişdir. Məişət zəminindən qaynaqlanaraq meydana gəlməklə andlar inanc yaddaşını qoruyub saxlaya bilmişdir və eyni zamanda xalqın dünyaya baxışını, sosial münasibətini ifadə edir. Nizami öz əsərlərində xalq ruhundan qopan ifadələrdən istifadə etməyi özünə borc bilir.

Ədəbiyyat /References

1. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Elm, 1981.
2. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, Elm, 1981.
3. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, Elm, 1983.
4. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, Elm, 1981.
5. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı, Elm, 1983.
6. <http://www.ruthenia.ru/folklore/samoylova3.htm>
7. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, Qismət, 2005.
8. Məlumatçı Hüseynova Zivər Mehdi qızı, 1935-ci il təvəllüdü (Bakı).
9. Бертельс Е. Некоторые задачи изучения творчества Низами. Низами (сборник первый). Баку, Азернешр, 1940.
10. Məlumatçı Sadıqova Adilə Məşədi Abbas qızı, 1941-ci il təvəllüdü (Bakı sakini).
11. Əkbər N.Nəcəf. İnanc yaddaşı (köklər və tarixlər). Bakı, Qanun, 2014.
12. Токоева Г.С. “Бата жана каргыш” дилеммасынын философиясы.
<http://www.science-journal.kg/media/Papers/ivk/2018>
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 1 c. Bakı, Turan, 2002.
14. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, Azərnəşr, 1982.
15. Abdulla B. Alqışlar... Qarğışlar... Bakı, Ozan, 2010.

ХВАЛЫ, ПРОКЛЯТИЯ И КЛЯТВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Ширин Буньядова

Доктор исторических наук, профессор

Институт Археологии, этнографии и антропологии НАНА

E-mail: shirin_bunyad@mail.ru

Аннотация. Фольклор каждого народа отражает его характер, образ мышления, социальную установку и психологическое состояние в рамках того этнического пространства, в котором он живет. Хвалы, ругательства и клятвы, происходящие из самого образа жизни, выступают носителями эмоциональных состояний и содержат определенные взгляды.

Основываясь на устное народное творчество, Низами Гянджеви включил в свои произведения множество хвалы и проклятия, вытекавших из повседневной жизни. Поэт дополнил их собственным отношением, подтвердил их существование в глубинных слоях веков – в средневековом обществе. В то же время, основываясь как на его творческие примеры, так и на этнографические данные, можно сказать, что хвалы и проклятия сочетают в себе чувства успеха и неудачи, радости и ненависти, справедливости и угнетения. Тут можно подтвердить, что существовала вера мифологического мышления, являющегося пережитком первобытных времен. В философской природе хвалы и проклятия стоит отношение к хорошему, положительному и плохому, отрицательному. Клятвы имеют богатый смысл, разнообразны и многогранны и являются образцом сохранившегося фольклора, дошедшего до более поздних поколений. Идеи, имевшие место в мышлении людей, являются непосредственно основными источниками клятв.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, творчество, хвала, проклятие, клятва, средние века

POEZİYAMIZDA NİZAMİ GƏNCƏVİ MƏQBƏRƏSİ

Əlimuxtar Muxtarov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Gəncə Bölməsi
Nizami Gəncəvi Mərkəzi

Annotasiya. Azərbaycanın görkəmli söz ustadı olan Nizami Gəncəvi əsərlərinin öyrənilməsinə görə ədəbiyyatşünaslığımızda ön sıralarda yer aldığı kimi, ədəbi şəxsiyyətinin də bədii əsərlərdə xatırlanması mövzusu geniş tədqiqat obyektidir. Azərbaycan poeziyasında, yeri gəldikcə, Nizami surətinin təsviri, Nizami şəxsiyyətinin tərənnümü XX əsrə kimi özünü göstərmişdir. XIX əsr ədəbiyyatında Nizami xatirəsinin orta əsrlər poeziyasından fərqli cizgiləri üzə çıxır. Əgər orta əsrlərdə Nizaminin mənən yaşadığı, hər zaman şairlərin qəlbində bir ustad kimi diri olduğu vurğulanırdısa, XIX əsrdə ilk dəfə olaraq Nizami xatirəsinə laqeydlik təəssüflə qeyd olunurdu ki, bu da Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığına məxsusdur. XX əsr poeziyasında Nizaminin ədəbi siması parlaq boyalarla canlandırılır, şairin söz dünyasının əbədiyyətindən dönə-dönə söhbət açılırdı. Mətbuat və kitab səhifələrində ən çox təsadüf olunan mövzular Nizaminin ustad şair kimi xatırlanması, şairin məzarı önündə meditasiylar, məzarın əsrlərlə diqqətdənkənar qalıb dağılması, məzarın abadlaşdırılması, Nizami heykəli qarşısında təəssüratlar, Nizaminin milli təfəkkürə xidməti və s. idi. Hətta müasir ədəbi prosesdə Nizami muzeyi də bir bədii obraz kimi ədəbiyyat tariximizə daxil olmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvinin türbəsi, Şeyx düzü, Nizami məqbərəsi, poeziya

NIZAMI GANJAVI TOMB IN OUR POETRY

Alimukhtar Mukhtarov

Doctor of Philosophy in Philology
Ganja Branch of ANAS
Nizami Ganjavi Centre

Abstract. Works of the prominent Azerbaijani poet Nizami Ganjavi are in the forefront of the literary criticism, besides his personality is mentioned in literary works many times. By the way, in Azerbaijan poetry, Nizami's personality has shown himself as a regular and important person till twentieth century. In Nineteenth-century literature, unlike the medieval poetry, memories about Nizami appear with different characteristics. In the medieval poetry Nizami was

a prominent master of poets, however, in XIX century Nizami's memories seem to be neglected by Seyid Azim Shirvani. Nizami's poetry was displayed with dazzling colors and the eternity of the poet's world of word was often mentioned in twentieth century. The topics such as the mention of Nizami as a poet-master meditations in front of the poet's grave, an abandoned tomb for centuries, renovation of his grave, impressions in front of the statue of Nizami, the service of Nizami to national thought and others were more frequent in the press and on book pages. Even in modern literary process, Nizami museum is considered as an art image

Keywords: Nizami Gajavi mausoleum, Sheykh flat, Tomb of Nizami, poetry

Giriş / Introduction

Azərbaycanın görkəmli söz ustası olan Nizami Gəncəvi əsərlərinin öyrənilməsinə görə ədəbiyyatşünaslığımızda ön sıralarda yer aldığı kimi, ədəbi şəxsiyyətinin də bədii əsərlərdə xatırlanması mövzusu geniş tədqiqat obyektidir. Azərbaycan poeziyasında, yeri gəldikcə, Nizami surətinin təsviri, Nizami şəxsiyyətinin tərənnümü XX əsrə kimi özünü göstərmişdir. XIX əsr ədəbiyyatında Nizami xatirəsinin orta əsrlər poeziyasından fərqli cizgiləri üzə çıxır. Əgər orta əsrlərdə Nizaminin mənən yaşadığı, hər zaman şairlərin qəlbində bir ustad kimi diri olduğu vurğulanırdısa, XIX əsrdə ilk dəfə olaraq Nizami xatirəsinə laqeydlik təəssüflə qeyd olunurdu ki, bu da Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığına məxsusdur. “Şair Tiflisə gedərkən yolu Gəncə şəhərinə düşmüşdür. Burada o, Nizami Gəncəvinin qəbrini ziyarət etmişdir. Dahi şairin qəbrini dağılmış görməsi Seyid Əzimin, onsuz da, qövr edən dərdlərini daha da artırır. O, keçirdiyi iztirabları və Nizami sənətinə bəslədiyi hədsiz ehtiramı ifadə etmək üçün şairin türbəsinə müraciətlə bir rübai yazır:

Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan,
Ey Gəncədə izzü ehtişamı dağılan,
Olubmudu sənənlə mən kimi aləmdə,
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan. [9, s.30]

Seyid Əzim Şirvaninin təəssüfünün haqlı olmasını sübuta yetirən kifayət qədər tarixi-elmi mənbələr göstərmək mümkündür ki, bunlar Nizaminin həm maddi abidəsi olan türbəsinin qorunmasına qarşı olan laqeydlikdir, həm də şairin bir Azərbaycan-türk şairi kimi tanındılması yönündə

göstərilən etinasızlıqdır. Bu etinasızlığımızın acılarını bu gün də xalqımız mənəvi sərvətinin talanması formasında yaşamaqdadır.

Əsas hissə / *Main Part*

Elmi mənbələr vaxtilə Nizami Gəncəvi türbəsinin baxımsız vəziyyətdə olması haqqında yana-yana məlumatlar verir. Firidun bəy Köçərli bu mövzuya “Nizami Gəncəvi” məqaləsində xüsusi diqqət ayırmışdır:

“Nizami əleyhürrəhmə Gəncə şəhərində Hicrətin 591-ci ilində və bir qövlə görə, 606-cı tarixində vəfat etmişdir. Qəbri şəhərin təxminən 4 verstliyində - şimali-şərqi səmtindədir. Məqbərəsi ziyarətgahdır. Mövləvilər artıq şövq ilə onu ziyarət edirlər. Nizaminin məqbərəsi vaqə olan səhra “Şeyx düzü” adı ilə Gəncə xalqının arasında məşhurdur. Onun qəbrinin üzərində olan əski günbədi, səhih rəvayətə görə, rus ədiblərindən məşhur Qriboyedov təsis etdirmişdir. İndi necə ki, möhtərəm Mirzə Məhəmməd Axundovun “Şeyx Nizami” ünvanında mərhum Şeyxin tərcümeyi-halına dair yazdığı kitabçadan görünür, Nizaminin qəbri və üstünün günbədi uçub-dağılıbdır və kəndçilər qışda soyuqdan və yay fəslində istidən daldalanmaq üçün içinə at və eşşək bağlayırlar. Budur bizim fazil və həkim bir şairimizin türbəsinə olan hörmət!” [10, s.131]

Firidun bəy Köçərli Mirzə Məhəmməd Axundovun Nizaminin xatirəsinə həsr etdiyi, ona göstərilən etinasızlığı ürək yanğısı ilə qələmə aldığı şeirini də məqaləsinə əlavə edərək sözlərinin təsirini artırmağa çalışmışdır: “Mirzə Məhəmməd Axundov münasibi-hal bu şeirləri inşad etmişdir:

Yol kənarında bir məzari-həqir,
Dağılıb günbədi, olub viran.
Ona məxluqdan olur təhqir,
Bağlanır günbədinə hər heyvan.
Mənzəri adəmə edir təsir,
Axıdır qəlbə hər dəqiqə qan.
Kimsə etməz sual “Kimdir bu?”,
Ona quşlar olubdu fatihəgu.

Bu xarabə məzarda aya,
Görəsən kimdir böylə xar yatır?

Kimsə etməz bunu sual əsla,
Sizə mən onu eyləyim təqdir.
Edəsiz siz ol məzarı əmma-
Layiqincə əzizlər, təmir.
O yatan Gəncəli Nizamidir,
Şüəra qisminin üzalidir”. [10, s.131]

Yeni Dövr ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında M.M.Axundovun “Şeyx Nizami” əsərinin əhəmiyyətini göstərmək üçün Zəhra Allahverdiyeva yazır: “Göstərilən mərhələdə Azərbaycan Nizamişünaslığı tarixində ilk dəfə 1909-cu ildə Gəncədə Hacı Əhməd mətbəəsində “Şeyx Nizami” kitabını çap etdirən Mirzə Məhəmməd Axundovun xidmətini xüsusi qeyd etməliyik. O, bu kitabda Nizaminin həyatı, əsərləri, Avropa ədəbiyyatında öyrənilməsi və təbliği haqqında əhəmiyyətli məlumat vermişdir. Nizaminin həyatı, əsərlərinin yazılma tarixi üzərində xüsusi dayanan M.M.Axundov şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair bir çox məqamları araşdırmağa çalışır. O, Nizami ənənələrinin janr məsələsinə toxunaraq, “Xəmsə”yə daxil olan məsnəviləri ilk dəfə olaraq roman adlandırır. Müəllifin alman alimi Ş.Şerrin 1869-cu ildə Ştutqartda nəşr olunan “Ümumi ədəbiyyat tarixi” əsərində Nizami haqqında qeydlərinə istinad etməsi, bəzən təkrar yanlışlıqlara gətirib çıxarsa da, hər halda bu kitabın nəşri Azərbaycan Nizamişünaslığında hadisə sayılmalıdır” [11, s.10].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də Nizamiyə göstərilən laqeydliyə təəssüfünü ürək yanğısı ilə sətirlərə töküdü: “Bir yandan İslam Doğusunun uğradığı genəl gerilikdən hissəsi olan, öbür yandan da Çarlıq istilasının vasitəsiz basqısı və etkisi altında kəndi keçmişini və bu keçmişdəki mədəni dəyərləri unudan Azərbaycan Nizamini dəxi ehmal etmişdir.

Gəncənin yaxınında yıxıq-tökük bir məzar vardı. Bu məzar qısır qadınlaraın cocuq dilədikləri bir “Şeyx”ə aitti... Bu “kəramətli türbə”nin bütün doğunun olduğu qədər, Azərbaycanın da başını yücəldən böyük bir şairin əbədi yatağı olduğunu bilənlərin sayısı pək azdı. Bu şairin, eyni zamanda, Azərbaycan şairi olduğunu isə bilən, bəlkə də, heç yoxdu.

Gərçi, obyektiv olaraq şunu da qeyd etmək gərəkdir ki, Nizami düşünən Azərbaycanlılar tərəfindən büsbütün unudulmamışdır: məsələn, 1910-cu ildə Gəncə dram Cəmiyyəti böyük həmsərisini düşünmüş və xarab türbəsini təmir məqsədiylə bir risalə nəşr edərək ianə toplamaq təşəbbüsündə bulunmuşdur; Müstəşrik A.Krımskinin də qeyd etdiyi bu vəqəə-

yə əlavə olaraq mötəbər Gəncəlilərdən duyduğumuza görə, bu məqsədlə bir neçə min rubleyi bulan bir məbləğ dəxi toplanmışdır.

Milli İstiqlal dövründə də Nizaminin düşünüldüyünü və məzarı üstündə əsri bir şəkildə bir anıt projesinin mövcud olduğunu Azərbaycan hökuməti sabiq Xariciyyə Nazir Müavini Adil Xan Ziyadxanın bir xatirəsindən öyrəniyoruz. Yazıq ki, olaylar bunun yerinə gətirilməsinə imkan verməmişdir” [1, s.32-33].

Nizami irsinin tədqiqatçısı, görkəmli alim, akademik Həmid Araslının tədqiqatında da M.Ə. Rəsulzadənin fikrini təsdiq edən məlumatlar vardır: “Nizami öldükdən sonra qəbri ziyarətgaha çevrilmiş, onun öz kəndinin gəlirlərindən başqa bizə məlum olmayan hökmdarlar və ya bivaris ölənlər adamlar tərəfindən bu məqbərəyə vəqflər edilmişdir. XVI əsrdə bu məqbərə çox gəlirli vəqfi olan, gəlib-gedənlərə və yoxsullara hər gün yemək verən, müdərrişləri təmin edən bir xeyriyyə ocağı olmuşdur. ...məqbərə təkcə bir günbəzdən ibarət olmayıb, geniş bir ərazini əhatə etdirmiş”.

Məmməd Adilov görkəmli publisist, mətnşünas-alim Əlabbas Müznibin də (1882-1938) Nizaminin türbəsinə şeir həsr etməsi haqqında məlumat verir: “Bir vaxtlar dahi Nizaminin qəbrinin bərhad vəziyyəti hamı kimi Müznibi də hiddətləndirmiş, o, Nizaminin türbəsi önündə bir şeir yazaraq, ictimai fikri bu vacib problemə yönəltməyə çalışmışdır” [7, s.4]. Şair “Şeyx Nizami” şeirində Nizaminin dağılmış türbəsinin önündəki sarsıdıcı təəssüratını ifadə edərək “bu ümmətdən himmət gözləməyərək” türbəsinə “qəlbi kimi yaldızlı qəndillərlə” işıqlandırmağın diləyir. Nizaminin halını müsəlman dünyasının halına bənzədərək yazırdı:

Atılmış qəbrinin hər daşı bir yanə müsəlman tək,
Nə feyz olsun, görüm, zair bu pürmöhnət ziyarətdən.
Donanmış qəbrinin ətrafı qəmlərlə, ələmlərlə,
Yıxılmış hər sütunun bir əsərdir bin müsibətdən.

Nizaminin türbəsinə laqeydliyi şair cəhalətlə əlaqələndirərək, “Bu məkus əmrlər tovlidlər edər ancaq cəhalətdən” deyə gileyləndirdi.

Göstərilən bütün dəlillər Seyid Əzim Şirvaninin təəssüfünə haqq qazandırır. Seyid Əzim Şirvaninin rübaisində Nizaminin mənəvi dünyasının da təmirsiz qalması yangısı öz ifadəsini tapmışdır: “Olubmudu səninlə mən kimi aləmdə, Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan.” Nizaminin məktəbi və kəlamının dağılması qənaətini doğuran səbəblər isə daha dərin idi. Sadıq Hüseyinovun “Seyid Əzim Şirvani” əsərində bu səbəbləri izləmək

imkanını əldə edirik. Tədqiqatçı şairin söz haqqında yazdığı bir bəndi əsərinə daxil edirdi:

“Necə kim ol Nizamiyi ustad,
Şeir vəsfində eləyibdir dad:
Soxən əz asiman firud aməd,
Soxən əz aləm kəbud aməd.
Gər budi gövhəri və rayi soxən,
An fürud amədi becayi-soxən”.

(Tərcüməsi: Söz göydən gəlibdir, Söz göy aləmindən gəlibdir. Əgər sözdən yüksək bir gövhər olsaydı, Sözüün yerinə o gövhər gələrdi).

Bu şeirin başqa bir variantı da məlumdur ki, bu variantda Seyid Əzim yenə də Nizaminin qəbrinin “viran” olmasına təəssüflənirdi:

Xoş deyibdir, Nizamiyi ustad,
Haqq onun qəbrini qıla abad!
(Gəncə yanında qəbri virandır,
Günbədi torpaq ilə yeksandır.)
“Soxən əz asiman firud aməd,
Soxən əz aləm kəbud aməd.
Gər budi gövhəri və rayi soxən,
An fürud amədi becayi-soxən”. [3, s.125]

Bu bəndin izahında Sadiq Hüseynov yazır: “Seyid Əzim sözə nadir bir inci kimi baxır, sözdən yerli-yerində, bacarıqla istifadə etməyi məharət sayırdı. Şairə görə, “hər sözüün zahiri ilə batini var”, yəni onun həm daxili, həm də zahiri mənası olur. Odur ki, sözü işlədərkən onun bu xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Seyid Əzim belə hesab edirdi ki, sözüün daxili ilə zahiri vəhdətdə götürüldüyü təqdirdə o, əsl sənət nümunəsinə çevrilə bilər. O, mənası olmayan, ancaq təmtəraq xatirinə gurultu qoparmaq üçün deyilmiş sözə uymağı, başqa sözlə, sözüün zahirinə (“zahiri-kəlam”) bənd olmağı pisləmişdir” [9, s.72-73] Sadiq Hüseynov hesab edirdi ki, Nizamini, Xaqanini, Füzulini və başqa söz ustalarını Seyid Əzimə sevdirən də məhz onların fikirlərindəki məntiq, məna dərinliyi, əsərlərindəki hər bir sözüün həm daxili, həm də zahiri gözəlliyinin həmahəng olması, qüvvətli şəkildə verilməsi idi. Seyid Əzim öz sələflərinin ölməzliyini, söz sənətinin bayraqdarlarının əsrlər boyu yaşamasının sirlərini də bunda gö-

rürdü. Belə bir hislə yaşayan şair təəssüflə qeyd edirdi ki, müasirləri arasında söz sənətinin sirlərinə dərinlən, dövrün nəbzini tutmağı bacaran şairlər yoxdur. O göstərirdi ki, yazılması vacib olan məsələlər çoxdur, lakin bu məsələləri qələmə almağa qadir olan söz ustaları yox dərcəsindədir [9, s.73].

Seyid Əzim dövrünün alimlərindən şikayətlənərək “Siçan və pişik” əsərində yazırdı:

Etmə mənə eyb bu əhvalı sən,
Əhlimizin danışınə halisən.
Yüz çəkəsən riştəyə dürrü guhər,
Yoxdur xəridar ona bir nəfər.
Gövhərə var idi xəridar əgər,
İçdi Füzuli niyə xuni-cigər.
Bəng nədi, badəni nəzm eylədi,
Buzeyi-dilsadəni nəzm eylədi.
Şairi-Bağdad, o şirinxıtab
Zahid ilə Rində yazıb bir kitab.

Könül Nəhmətova da qeyd olunan problemin XIX əsr ədəbiyyatında qabarıq görünməsini müşahidə etdiyini “Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsi” əsərində yazır. Müəllif A.Bakıxanovun Füzuli məktəbinin ənənələrinə sadıq qalaraq “Kitabi-Əsgəriyyə” əsərini yazdığına əsaslandırmağa çalışır: “Füzulinin Leyli və Məcnun”u ilahi eşqi tərənnüm edirdisə də, orta əsrlərdə feodal cəmiyyətdə məcazi eşqin bəlalarını da əks etdirirdi. Bakıxanov öz dövründə məcazi eşqin bəlalarını əks etdirirdisə də, ictimai mühitin dini təfəkkürünü və ənənvi yaşayışını da göstərməyə çalışırdı. Seyid Əzim uşaqlar üçün siçan və pişiyin mübarizəsini göstərməklə mütaliyəyə cəlb edirdisə də, böyüklərə onların yaşadıkları cəmiyyətdəki eybəcərlikləri ifşa edirdi. Adıçəkilən bu əsərlərin qeyd olunan məziyyətlərini Seyid Əzimin öz əsərində istifadə etdiyi ifadə ilə daha dəqiq qiymətləndirə bilərik: “Qəllə və dəllə hüvə xeyrül-kəlam” (“Sözün yaxşısı az sözlə çox məna ifadə edənindir”) [8, s.45]. Müəllifin fikrindən anlaşılır ki, hər üç sənətkar əsərlərindəki paralel ideya istiqamətləri ilə “hər sözün zahir və batini var” fikrini təsdiqləmişdirlər. Abbasqulu ağa Bakıxanov kimi, Seyid Əzim də öz dövrlərində sözün batininin anlaşılmasına, yalnız zahirinə aldanılmasına qarşı çıxırdılar. Buna görə də A.Bakıxanov Füzuli ənənəsini sözünün batini kimi, yeniliklərə can atma-

sını isə zahiri kimi reallaşdırırdı. Seyid Əzim də Nizami məktəbinin, kəlamının “dağılması”na qarşı dərin üzüntü hiss etdiyini dilə gətirirdi.

Araşdırma zamanı Nizami ədəbi şəxsiyyətinin təsvir və tərənnümündə tarixi mərhələlərin özünəməxsusluqları üzə çıxır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi sələflərinin qıbləgahına çevrilmişdir. Əssar Təbrizi və Füzuli timsalında əlinə qələm alan görkəmli şairlər Ustadın xatirəsi önündə üzrxahlıq gətirərək sözbə başlayırdılar. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində isə Nizami daha çox dağılmış türbəsi ilə, unudulmuş məktəbi və kəlamı ilə xatırlanırdı. Həyatın bu səhifəsini də Nizami uzaqgörənliklə vərəqləmişdir:

Bu yerdə mən kimi yatanlar çoxdur,
Onları xatirə salan ki yoxdur.
Təzə kəklik, yad et məni ürəkdən,
Məzarım yanından ötüb keçərkən.
Üstümdə görərsən göyərmiş otlar,
Baş daşım uçulmuş, çökmüşdür məzar.
Qəbrimin tozunu sovurmuş yellər,
Dostlardan anan yox məni bir nəfər. [4, s.398]

Şeir parçası bizi bir daha düşünməyə vadar edir ki, Nizami öz mənliliyinin obrazını yaradıb yaşatmaqla yanaşı, ölümündən sonrakı həyatının davamının da bədii təsvirini vermişdi. Lakin Nizami özü pessimist deyildir, “nəşə” şairi ölümündən sonrakı varlığına inanaraq təsəlli tapmağı bacarırdı. M.Ə.Rəsulzadə də Nizaminin ədəbi taleyini onun öz sözü ilə müəyyənləşdirirdi:

Çöldən, dərədən bütün ərənlər
Lütf ilə mana səlam edərlər.
Qalsam eyi, gər ilə nəhayət,
Qəbrim qılınır mənim ziyarət. [1, s.43]

Nizami Gəncəvinin bibliografiyasından məlumat alırıq ki, 1941-ci ildə şairə bir poema da həsr olunmuşdur. O.Qoşqarlının Nizamiyə həsr etdiyi poemasının “Görüş” adlı bir parçası 13 yanvar tarixində “Kirovabad bolşeviki”ndə dərc olunmuşdur. Şeir məzmunu ilə yenidir və maraqlıdır. Şeirdə ifadə olunun lirik hisslər şairin məzarının dilindən söylənir:

Üstümdən hər səhər əsən küləklər
Nəğmələr oxuyur, sevinir keçir...

Şairin məzarı da Seyid Əzim, Mirzə Məhəmməd Axundov, Əli Nəzmi, Əliabbas Müznib, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi türbənin göz-dən-könüldən kənar qalıb kimsəsizləşməsindən gileylənir:

Bilirlər yalqızam çox illərdir mən,
Yanıma gələnim, gedənim də az.
Ellərə deyirəm indi dərdimi,
Könül şişədəndir, sınsa sağalmaz.

O.Qoşqarlı öz dövründə Gürcü ədəbiyyatında Nizami ilə müqayisə olunan Şota Rustavelini “Əzizim ey Şota, üstümə gəl bir!” deyərək yada salır, Füzuli, Vaqif, Vidadi və Vazehi də Nizaminin qəm ortaqları kimi xatırlayır. Şair Qriboyedovun Nizaminin türbəsini təmir etdirməsi ilə bağlı tarixi fakta da müraciət edirdi:

Bu geniş meşələr, bu el, bu oba
Bir qədər borcludur Qriboyedova.
Onun da ölməyən bir əməli var,
Mən onda görmüşəm qeyrət, etibar. [5, s.4]

“Görüş” şeirinin dərcindən üç ay əvvəl “Ədəbiyyat qəzeti”ndə O.Q. imzası ilə “Böyük şairin qəbri” başlığı altında bir məqalə çap olunmuşdur ki, burada da şeirlə səslənən mövzulardan bəhs olunur: “Qəbrin üstündə ucuq bir hissəsi yaxınlara kimi qalan bir hündür günbəz var imiş. Çox vaxt yolçular bu günbəzin içində gecələyirlərmiş. Buna kolxozçular hələ də “Şeyx günbəzi” deyirlər. Bu günbəzin kərpiclərinin üstü göy bir rənglə cilalanmışdır. Kərpiclərin qırıqlarını indi də qəbrin ətrafında asanlıqla tapmaq olur. Bir çoxlarının dediklərinə görə, böyük rus şairi Aleksandr Qriboyedov İrana gedərkən tikdiribmiş”. [6, s.3]

“Böyük şairin qəbri” məqaləsində şairin məzarı ilə bağlı daha bir sıra yaddaqalan məlumatlar əldə edirik: “... rəvayətlərə görə, şairin qəbrini bir nəfər naxçıvanlı polkovnik yeniləşdirmişdir. Son restavrasiya zamanı müəyyən edilmişdir ki, şairin sümükləri olan sərdabədə çinardan qayrılmış tabutda ipək şala bürünmüş bir qadın skleti dəxi vardır. Qəbrin ətrafında tapılan skletlərin çoxusunun xırda üzvləri çürüyüb torpağa qarış-

mışdır. Bir nəfərin skleti, başının tükləri durur. Nizaminin qəbri sonuncu dəfə 1930-cu ildə açılmışdır. Onun da başının tüklərinin qaldığını görənlər vardır. Onlardan Rza Qara Bayramov deyir: “Mən Şıxı özüm gördüm, onun uzun bir tabutu var idi. Tabut bütöv bir sağ çinar ağacından yonulmuşdur. Başının altına mərmərdən bir daş parçası qoyulmuşdu. Həmin daş parçası üzərinə Şıxın saçları tökülmüşdü”.

Həmin məqalənin əvvəlində Nizaminin məzarının restavrasiya olunacağı haqqında da danışılır: “1941-ci ilin payızında Azərbaycan poeziyasının günəşi böyük Nizaminin anadan olmasının 850 illiyi tamam olur. Şairin yubileyini təşkil edən Xalq Komissarları Soveti yanındakı yubiley komitəti qəbrin restavrasiyası üçün Kirovabad şəhər sovetinin ixtiyarına 150 min manat pul vermişdir. Şəhər soveti bu vəsaitlə Nizaminin qəbri üstündə (Şıxın düzündə) 14 metr hündürlüyü olan qabaq fasadı yazılı böyük bir məqbərə tikilişinə başlamışdır. Bu məqbərənin ətrafı çəpərlənməli, düzəlməli, oraya su çəkilməli və ətrafı yaşıllaşdırılmalıdır”.

M.Mübariz də Nizaminin məzarı haqqında maraqlı fikirlər söyləyirdi: “Nizamini yalnız müasirləri deyil, ondan sonrakı əsrlərdə yaşayan Gəncəlilər də hərarətlə sevmişdir. Feodallar və ruhanilər tərəfindən təkfir olunub tərک edilən Nizami qəbrini xalq həmişə əziz və müqəddəs tanımışdır. 7 əsrdən artıq bir zaman boyu babalarımız bu qəbrin türbəsinə üz qoyaraq dərdini ona demiş, şikayətlərini ona demiş, arzularını ona bildirərək ondan kömək istəmişdir.

Xalq şairin məzarı olan yeri onun adı ilə “Şeyx düzü” adlandıraraq onun xatirəsini əsrlərlə yaşatmışdır. Xalqımızın düşmənləri tərəfindən şairin qəbrinə etinasızlıq, tərк-hörmətliyə baxmayaraq, xalq öz şairinin məzarının itkin düşməsinə yol verməmiş və ara-sıra öz imkanı dairəsində bu qəbri təmir etmişdir”.

M.Mübariz Nizaminin məzarının artıq təmir edilərək abadlaşdırılmasını da qeyd edirdi: “İndi bu xaraba məzarın yerində şairin adına layiq, bizim epoxamıza layiq əzəmətli mavzoley yüksəlidir”.

Nizaminin yubileyi ərəfəsində qeyd olunan işlər reallaşdırılır və o zamandan etibarən ədəbiyyatda Şeyx Nizaminin dağılmış türbəsi obrazı yeni bir ziyarətqah obrazı ilə əvəz olunur. Məmməd Biriyanın şeirində artıq Nizaminin türbəsinin yerləşdiyi məkanın “çiçəklənən novbahar”, “Gəncə kimi lələzar” ifadələri ilə abadlığı əks etdirilirdi. Məmməd Biriya “Gəlmişəm” (Nizami Gəncəvinin məzarı qarşısında) şeirində şairin məzarının ziyarətinə gəlməsini böyük iftixarla tərənnüm edirdi:

Çatdırdı arzumu başa təbiət,
Əziz, yaxın dostlarımla, nəhayət,
Nizaminin məzarını ziyarət
Etmək üçün bu diyara gəlmişəm.

Nizaminin “əşarına könül bağlayan” Biriya böyük ustadın məzarı qarşısında “amalını nəşr etməyə cahanda varlığı ilə son qərara gəldiyinə” söz verir.

Tofiq Bayramın “Kommunist” qəzetinin 27 sentyabr 1981-ci il tarixli nömrəsinin “Mədəniyyət” başlıqlı xüsusi səhifəsinin 10-cu nömrəsində dərc olunan “Nizami çələngi” adı altında verilmiş şeirləri Nizaminin tərənnümünə həsr olunmuş Sovet Azərbaycanının bu tarixə qədərki əsərləri içərisində mənə tutumuna və sənətkarlığına görə seçilir. “İkinci həyat” başlığı altında şair ölməz söz ustadının həyatının əbədiliyini və şöhrətinin dünyaya yayıldığını vurğulayaraq yazırdı:

Şairi yetirən arzuya, kama,
Yenidən yaşadan bu həyat oldu.
Onun öz mənzili sadə bir koma,
Onun söz mənzili kainat oldu.

Tofiq Bayramın şeirində sanki Seyid Əzimin yarasına məlhəm qoyulur. Əsrlərlə baxımsız qalan bir türbənin qəlblərdə oyatdığı ağrıları Nizamiyə qoyulmuş abidələr, xatirəsini əbədiləşdirmək üçün adına salınan rayonlar, parklar dindirir:

Nizami rayonu, Nizami parkı,
Nizami muzeyi... Nə gözəl işdir.
Bu cür görüşdürmək şairlə xalqı
Tarixin səhvinə bir düzəlişdir.

Tofiq Bayram artıq Nizaminin türbəsinin xalqların ziyarətəgahına çevrildiyini də iftixarla söyləyirdi:

Gəncəni bəzəyən mərmər türbəsi
Elləri gətirir ziyarətinə.

Göründüyü kimi, şairin vaxtilə Seyid Əzimin söylədiyi kimi, “torpaqla yeksar” olan məzarının üzəri mərmərdən götürülmüşdür. Nigar Rəfibəylinin “Nizamiyə” şeiri məzmunca Tofiq Bayramın “Nizami çələngi”nə yaxındır. Şair “Keçdi Yer üzündən qərinələr bir an kimi” deməklə “cahangirlərin, hökmdarların xəzəl olub külə dönməsi” haqqında bəhs açır. Dünyada maddi olanların hamısının dəyişilməsinə rəğmən, Nizamının “ömür karvanının əbədiyyət oldu yolu” deyərək şairin söz dünyasının abadlığını vurğulayırdı. N.Rəfibəyli şairin məzarının əvvəlki və müasir vəziyyətini müqayisə edərək, ədəbiyyat tariximizdə Nizami türbəsinin bədii obrazının tarixi mərhələlərini qarşılaşdırırdı:

Qalx, böyük şairim, bu gün heykəlin
Ucalmış o köhnə qəbrinin üstdə.
Hörmətlə görməyə gəlirlər səni
Ölkəmin qızları hey dəstə-dəstə.

Hidayətin “Nizamının məqbərəsi önündə” şeiri də poeziyada Nizami məqbərəsinin bədii obrazının öyrənilməsi mövzusunun zənginləşdirən nümunələrindəndir. Şeir Nizamının orta əsrlərdəki şöhrətini yenidən ədəbiyyatda əks etdirməsi baxımından diqqətçəkicidir. Hidayət Nizamının şöhrəti önündə şairlərin baş əyməsini söyləyərək yazır:

Bura qonaq gələn böyük şairlər
Şair olduğunu demir, utanır.

Şeirinin maraqlı cəhətlərindən biri də Hidayətin orta əsrlər ənənəsini yada salmasıdır:

Razıyam, adicə gözətçi olum
Belə əbədiyyət məqbərəsinə.

Bu beyt Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində Zeydin Məcnunla Leylinin məzarı üstündə mücavirliyini, Füzulinin İmam Hüseynin qəbrinə mücavirliyini xatırladır.

Nəticə / Conclusion

XX əsr poeziyasında Nizaminin ədəbi siması parlaq boyalarla canlandırılır, şairin söz dünyasının əbədiyyətindən dönə-dönə söhbət açılırdı. Mətbuat və kitab səhifələrində ən çox təsadüf olunan mövzular Nizaminin ustad şair kimi xatırlanması, şairin məzarı önündə meditasiyalar, məzarın əsrlərlə diqqətdənkənar qalıb dağılması, məzarın abadlaşdırılması, Nizami heykəli qarşısında təəssüratlar, Nizaminin milli təfəkkürə xidməti və s. idi. Hətta müasir ədəbi prosesdə Nizami muzeyi də bir bədii obraz kimi ədəbiyyat tariximizə daxil olmuşdur.

Ədəbiyyat/ References

1. Mehmet Emin Resulzade. Nizami. Ankara, 1951.
2. Həmid Araslı. “Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd”. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 fevral 1983.
3. Nizami Gəncəvi. (Məqalələr məcmuəsi). A.A. Сеидзаде. Переводы из Низами на азербайджанский язык. Bakı, 1947. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. Nizami Gəncəvi. IV cild, Bakı, 1985.
4. O.Qoşqarlı. Görüş (Nizami. Poemadan bir parça), “Kirovabad bolşeviki”, 13 yanvar 1941-ci il, N-11.
5. O.Q. Böyük şairin qəbri. “Ədəbiyyat qəzeti”, 27 sentyabr 1940-cı il, N-29 (244).
6. Əlabbas Müznib. Şeyx Nizami (Türbəsi önündə). “Elm”, 3 noyabr 1990.
7. Könül Nəhmətova. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsi. Bakı, 2013.
8. Sadiq Hüseyinov. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, 1987.
9. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1978.
10. Zəhra Allahverdiyeva. Azərbaycanda Nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (XX əsrin 40-cı illəri). Bakı, 2007.
11. Ə.Cəfər. Nizami heykəli qarşısında. Kredo, 2011, 15 oktyabr.
12. Əsirəddin Əxsikəti Nizaminin mədhinə yazılmış qəsidə. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1983, 8 iyul.
13. http://az.wikipedia.org/wiki/Nizami_G%C9%99nc%C9%99vi_t%C3%BCrb%C9%99s

ГРОБНИЦА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В НАШЕЙ ПОЭЗИИ

Алимухтар Мухтаров

Доктор философии по филологии

Гянджинский филиал НАНА

Центр Низами Гянджеви

Резюме. Как изучение в нашем литературоведении произведений выдающегося азербайджанского мастера пера Низами Гянджеви занимает место в первых рядах, широкий объект исследования составляет и тема упоминания его личности в художественных произведениях. Вплоть до XX века в азербайджанской поэзии нередко наблюдается восхваление поэта и описание его внешности. В литературе XIX века воспоминания о поэте выражены в иной форме, чем в средние века. Если в средние века Низами был в сердцах поэтов как вечно живой Учитель, с сожалением отмечается, что в XIX веке наблюдается некоторое равнодушие к памяти поэта, что выражено в творчестве Сеид Азима Ширвани. В поэзии XX века литературный образ Низами изображается яркими красками, всегда говорится о вечности его поэзии. Большинство тем на страницах книг и прессы посвящено памяти Низами как поэта-Мастера, проводимым у гробницы поэта медитациям, в неухоженности его гробницы в течение веков, нуждающейся в восстановлении, впечатления о наблюдении памятника Низами, о служении Низами идее национального мышления и др. Даже в современном литературном процессе Музей Низами олицетворяет его художественный облик в истории нашей литературы.

Ключевые слова: гробница Низами Гянджеви, равнина Шейха, гробница Низами, поэзия

NİZAMİ GƏNCƏVİ – HƏYATIN YARANMASI HAQQINDA

Yusif Mahmudov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: diriliqurbani@gmail.com

Annotasiya. Nizami Gəncəvinin əsərlərində elmi-nəzəri fikirlər onun bədii yaradıcılığı fonunda daha üstün mövqe tutur. Məqalədə dahi şairin həyatın yaranması haqqında xeyli dərəcədə maraq doğuran mülahizələri tədqiqata cəlb edilmişdir. Məlumdur ki, bu problem uzun illər alim və filosoflar arasında mübahisələrə səbəb olmuş, ziddiyyətli mövqelərə, fikir ayrılıqlarına gətirib çıxmışdır. N.Gəncəvi (1141-1209) bu problemi “İsgəndərnamə” poemasında təfəssilatı ilə açmağa cəhd edib. Qeyd olunan əsərində o, qədim yunan filosoflarını bir araya gətirərək onların düşüncələri əsasında müasir elmi nəzəriyyəyə xeyli dərəcədə yaxın olan fərziyyələr irəli sürüb. Elmdə ilk belə fərziyyəni 1924-cü ildə rus akademiki A.Oparin söyləmiş, 1953-cü ildə Amerika kimyaçısı S.Müller tərəfindən laboratoriya şəraitində təcrübi yolla təsdiq edilmişdir. O, qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr sintez etməklə mübahisələrə son qoymuşdur. Oparin nəzəriyyəsinə görə, həyat qeyri-üzvi materiyadan əmələ gəlmiş və bu, üç mərhələdə baş vermişdir. Birincisi, qeyri-üzvi molekulardan üzvi molekulların abiogen sintezi; ikincisi, maddələrin konsentrasiyası; üçüncüsü, molekulların abiogen sintezi prosesi. Nizamini gəlidiyi qənaət də bu elmi nəticəyə uyğundur. O, haqlı olaraq, ilk canlının, yəni həyatın suda mövcud olduğunu və quru mühitə keçidin sonradan baş verdiyini göstərmişdir. Doğrudur, Nizamidən öncə qeyd olunan problemə Ə.Firdovsi də toxunub. Ancaq N.Gəncəvi səviyyəsində mahiyyəti açma bilməyib.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, həyatın yaranması, Oparin nəzəriyyəsi, suyun qatılması, ilk canlılar

NIZAMI GANJAVI ABOUT THE ORIGIN OF LIFE

Yusif Mahmudov

Doctor of Philosophy in History

E-mail: diriliqurbani@gmail.com

Abstract. Scientific and theoretical ideas in the works of Nizami Ganjavi occupy a higher position against the background of his artistic creativity. In the article were involved to the study the considerations of the brilliant poet about the origin of life, representing considerable interests. It is known that this problem has caused disputes between scientists and philosophers for many

years, led to contradictory positions, disagreements. N.Ganjavi (1141-1209) tried to reveal this problem in detail in the poem “Iskendername”. In his noted work, he encompassed all ancient Greek philosophers and based on their reasoning put forward hypotheses that are largely close to modern scientific theory. The first such assumption in science put forward in 1924 by the Russian academician A.Oparin and in 1953 by the American chemist S.Muller was experimentally confirmed in laboratory conditions. He completed experiments on the synthesis of organic substances from inorganic substances. According to Oparin’s theory, life was formed from inorganic matter, and this happened in three stages. First, abiogenic synthesis of organic molecules from inorganic molecules. Secondly, the concentration of substances. Thirdly, the process of abiogenic synthesis of molecules. The conclusion that Nizami comes to also corresponds to this scientific conclusion. He rightly showed that the first living thing, that is, life, existed in water, and the transition to a dry environment occurred later. It is true that A.Firdovsi also touched on the mentioned problem. However, he could not reveal the essence of the case at the level of N.Ganjavi.

Keywords: Nizami Ganjavi, the origin of life, Oparin theory, condensation, first creatures

Giriş / Introduction

Həyatın necə və nədən yaranması məsələsi hər zaman insanları düşündürmüş, ən qədim dövrlərdən başlayaraq, problemin elmi həllinə qədər bu barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Həyat nədən təşəkkül tapıb özündən – canlıdan, yoxsa cansızdan? Ümumiyyətlə, Yer planeti və onun üzərində həyatın əmələ gəlməsi həmişə mübahisə doğurmuş, nəticədə fərqli təsəvvürlər yaranmışdır. Bioekologiya elminə görə, Yerin yarandığı ilk dövrlərdə planetimiz heç də indi gördüyümüz şəkildə olmamışdır. Minlərlə dərəcə ilə ölçülən temperatura malik Yer kürəsi sonralar sürətlə soyumağa başladı və hərərət 100°C-dən də aşağı düşdü. Atmosferdə buxar şəklində yığılan su damcıları yağış şəklində yağmağa başlayaraq, Yer səthində nəhəng okeanlar əmələ gətirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrün atmosferi də indiki kimi olmamışdır. Yəni canlıların tənəffüsü üçün normal şərait yox idi. Əslində, o zaman canlıların mövcudluğu haqqında danışmaq belə qeyri-mümkün idi. Həmin dövrdə planetdə həyatın olması faktından danışmaq absurddur. Bununla belə, zaman dəyişdikcə milyon illər boyu şərait də dəyişir və həyatın yaranmasına gətirib çıxarırdı. İlk növbədə, həyatın əmələ gəlməsinin mümkünlüyü həm elmi-nəzəri, həm də praktik baxımdan məhz su mühitində yarana biləcəyi ehtimalını

ortaya qoydu. Dahi Azərbaycan şairi, böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi hələ (XII əsr) 880 il öncə “İskəndərnamə” poemasında (“İqbalnamə”) bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışıb. O, doğru olaraq həyatın əvvəlcə su mühitində yarandığını, sonra isə tədricən formalaşmağa başladığı qənaətinə gəlib. “İskəndərin yeddi alimlə xəlvətə çəkilməsi” bölməsində dahi mütəfəkkir antik dünya alim və filosoflarını “bir yerə cəm edərək” onları elmi söhbətlərə sövq edir [1, s.99].

Dedi alimlərə sirri açaraq:
“Sırrımız nə qədər gizlin qalacaq?
Çox gecə keçirdik biz kef edərək,
Gəlin, bir günü də elmə sərf edək!”

Buradan görünür ki, Nizami Gəncəvi yalnız ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmayıb, o həm də dünya elmlərinə böyük maraq göstərib. Şairin bütün əsərlərində elmi cəhətdən açıqlama tələb edən ifadələrin olması bunu deməyə əsas verir. Poemada alimlərin bir araya gətirilməsinin səbəbi, zənnimizcə, N.Gəncəvinin arzularına uyğun elmi biliklərə yiyələnmək cəhdindən, öyrəndiyi bilikləri sistemli şəkildə bədii vasitələrlə sonrakı nəsillərə ötürmək istəyindən irəli gəlib. Şair qəhrəmanı İsgəndər şahın dili ilə ilk sualında həyatın yaranış səbəbinə alimlərdən cavab istəyir və belə nəticəyə gəlir ki, ilk canlı, yəni həyat suda mövcud olmuş və quru mühitə keçid sonradan baş vermişdir [1, s.101-102].

Mən də ərz eləyim: dünyaya təməl,
Məncə, su olmuşdur hər şeydən əvvəl.
Qızğın hərəkətdən və çaxnaşmadan
O yerə çatdı ki, od oldu əyan.
İldırım buxardan ayırdı odu,
Bundan rütubətli hava doğuldu.
Suyun qatılığı getdikcə artdı,
Həmin qatılıq da yeri yaratdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizamidən öncə yaşamış fars şairi Əbülqasım Firdovsi (XI əsr) də həyatın yaranmasına toxunmuş, onu məşhur “Şahnamə” əsərində belə təsvir etmişdir [2].

Nə görsən, eşitsən, nə duysan demək
Əsası – su, torpaqdır, oddur, külək.
Ən əvvəlcə od başladı yanmağa
O verdi hərarət soyuq torpağa.
Külək qalxdı söncək odun şöləsi,
Sərinlikdə axdı suyun çeşməsi.
Bu dörd ünsür hazır olunca bilin,
Əsası quruldu bütün aləmin.
Yarandı əcəb maddələr durmadan
O gövhərləri ilə bəzəndi cahan.

Şübhəsiz ki, istər Nizamiyə qədərki klassiklər, istərsə də sonrakılar bu problemi N.Gəncəvi səviyyəsində əhatəli, elmi və müqayisəli şəkildə verə bilməyib. Nizami məsələyə kompleks yanaşıb və müxtəlif filosofların fikirlərini bir araya gətirərək, günümüzün real elmi yanaşmalarına uyğun nəticə hasil edib [1, s.100].

Əvvəl vardı ancaq tək bir hərəkət,
Onu iki yerə ayırdı sürət.
Bu iki hərəkət gəlib bir yerə
Yeni bir hərəkət doğurdu hərə.
Əvvəlki hərəkət ayrıldı yenə
Bu üçü qoşuldu biri-birinə.
Üç xətt zahir oldu üç hərəkətdən,
Üç dövrə yarandı ondakı xətdən.
Mərkəzdən ayrıldı həmin dövrlər
Yaranıb ortaya çıxdı bir cövhər.
Cövhər keşməkeşdən doğub parladı,
“Hərəkət eləyən cism” oldu adı.

Nizami burada həyatın yaranması ilə bərabər, onun dayanıqlı və davamlı inkişafını təmin edən faktorları da göstərməyə çalışıb. Canlı orqanizmlərin ayrı-ayrı növlərinin yaşayış tərzində mühüm əhəmiyyətə malik olan Günəş və onun enerjisi bu misalda aydın görünür.

Növlün sabit, yoxsa dəyişkən olması, onun inkişafı məsələsinə elmi münasibətlər bioekologiya tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Hələ 8 əsr əvvəl Nizami Gəncəvi bu problemə də öz baxışından yanaşmağa çalışıb [1, s.100-101].

Yüksəyə uçanlar etdi hərəkət,
Aşağı enənlər tapdı sükunət.
Parlaq cism hərəkət etdikcə belə,
Ondan parlaq göylər gəldi əmələ.

Aşağıda təqdim etdiyimiz nümunədə şair suyun necə və nədən əmələ gəlməsinə diqqəti cəlb edir. Oparın nəzəriyyəsi bu faktın doğruluğunu təsdiq edib. Fərz olunur ki, atmosferdə hidrogen və oksigen birləşərək su buxarlarını əmələ gətirib, o da mayeyə çevrilərək yağış halında yer səthindəki çökəklikləri doldurub. Havada azot və karbon qazı kimi maddələrin mövcudluğu tədricən üzvi maddələrin əsasını qoyan kimyəvi birləşmələrin (ammonyakın, sianid turşusunun və s.) əmələ gəlməsinə səbəb olub. Sonralar bunlardan birhüceyrəlilərə bənzəyən yarıqatı, yarımaye olan selik topaları yaranıb. Onlardan isə quru mühit – yer, torpaq əmələ gəlib [1, s.104].

Hələ bu dünyalar yaranmamışdan
Bir cövhər yaratdı böyük yaradan.
Tanrının feyziylə yetirdiyi bu.
Cövhər bir müddətdən dönüb oldu su.
İkiyə bölündü sonra bu su da,
Yarı üzdə qaldı, yarısı altda,
Bunlar andırırdı müşkü, kafuru,
Yarısı mayedi, yarısı quru.
Maye olan hissə etdi hərəkət,
Quru olan isə tapdı sükunət.
Hərəkət eləyən – göy oldu, parlaq.
Sükunətdə qalan – bu yer, bu torpaq.

Bizim üçün yalnız üzərindəki cansız və canlı təbiətlə birlikdə maddi aləm olan Yer kürəsinə deyil, qalaktikanın, kainatın çevrəsindəki göy cisimlərinin, xüsusən də ətraf mühitə təsir edən kosmik amillərin yaranmasına da bu əsərində Nizami münasibət bildirib [1, s.102].

İlkin tilsim kimi yaranmış torpaq.
Qalan tərkiblər də ondandır ancaq.
Hərəkət qüvvəsi ona etdi kar,
Atəşi söndükcə yarandı buxar.

Onun da ən parlaq zərrələrindən
Ulduzlar yaranmış, – fikrindəyəm mən.

Böyük şair fikirlərini ümumiləşdirərək, Yaradan tərəfindən planetin və onun üzərində bərqərar olan həyatın əmələ gəlməsini bu şəkildə təqdim edir [1, s.103].

Xilqət səhifəsi açılmamışdan
Bircə vücut varmış, o da yaradan.
Bir bulud yaratmış əzmi, cəlalı,
Şimşəyi, yağışı olmuş faydalı
Onun yağışından yaranmış göylər.
İldırımından da günəş, ay, ülkər.
Maddələr çökdürüb ondakı buxar,
Bu yeri yaradıb etmiş bərqərar!

Qeyd etmək lazımdır ki, 1924-cü ildə sovet-rus akademiki Oparin irəli sürdüyü məşhur fərziyyəsində həyatın qeyri-üzvi materiyadan əmələ gəldiyini və bunun üç mərhələdə baş verdiyini söyləmişdir. Birincisi, qeyri-üzvi molekulardan üzvi molekulaların abiogen sintezi. İkincisi, maddələrin konsentrasiyası. Üçüncüsü, molekulaların abiogen sintezi. 1953-cü ildə Amerika kimyaçısı Müllər yuxarıdakı fərziyyəni laboratoriyada təcrübədən keçirərək, qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr sintez edir [3]. Bu nəzəriyyə hazırda həyatın yaranmasını isbat edən mühüm dəlillərdən biri kimi qəbul olunub.

Qeyd etdiyimiz kimi, o dövrdə planetimizin hərərəti çox yüksək olmuş, tədricən soyumuş və həyatın əmələ gəlməsi üçün normal şərait yaranmışdır. Oparin nəzəriyyəsinə görə, canlılar birdən-birə əmələ gəlməmiş, nəhəng su hövzələrində min illərcə davam edən qatılma prosesi ilk canlıni xatırladan ibtidai varlıqlara çevrilmişdir. Daha sonra quru ərazilər yaranmış, torpaqəmələgəlmə prosesi getmişdir. Nizami həmin hadisəni mahiyyətə elmi, zahirən obrazlı şəkildə vermişdir [1, s.101].

Göyün gərdisindən od oldu aşkar,
Od hərəkət edən qüvvədən doğar.
Odun qüvvəsindən hava yarandı.
Hava istilikdən od kimi yandı.
Havada rütubət bol idi əslən.

Rütubət hərəkət etmədiyindən,
Onun zərrələri çöküb su oldu,
Bu cürə yarandı təmiz, şirin su.
Xılt saldı su daim sakit duraraq,
O xıltdan törədi gördüyün torpaq.

Torpaq yeni yaranmış canlı orqanizmlər üçün abiotik faktorlardan biri kimi çox əhəmiyyətli idi. Məlumdur ki, canlıların inkişafında təkəcə su və torpaq deyil, hava və istilik də optimal şərait kimi əsas və zəruri amillərdən biridir. N.Gəncəvi deyirdi [2, s.101].

Dörd ünsür yaratdı o pərvərdigar,
Hərə öz yerində oldu bərqərar.
Qatdı bir-birinə onları həyat,
Yaratdı bunlardan bitki, nəbatat.
Bitki də başqa cür artdı, dirçəldi,
Cürbəcür heyvanlar vücuda gəldi.

Nəsimi (XIII əsr) “Dəryayi-mühit” şeirində həyatın dörd ünsürdən (hava, su, torpaq, istilik) yarandığı faktını özündən öncəki həmkarlarının gəldikləri qənaəti davam və inkişaf etdirib [4, s.197].

...Nəsimi, uşbu ənvarın şüasından münəvvərdir,
Kitabü nərdü şətrəncü odü yel, su, türab oynar.

Çağdaş dünya elminin gəldiyi nəticəyə görə, həyat suda əmələ gəlmiş, formalaşmış və inkişaf etmişdir. “Çəkdi sudan öz eyvanın yaratdı” – deyəndə Qurbani (XV-XVI əsr) bunu nəzərdə tutub [5].

Haqq-taala könlündə fikir eylədi,
Əzəl başdan bu dünyanı yaratdı.
Öz adı bir ikən həzar eylədi,
Çəkdi sudan öz eyvanın yaratdı.

Biz həyatın dörd ünsürdən əmələ gəlməsi və sudan təşəkkül tapması kimi fikirlərə Yunis Əmrənin (XIII əsr), Marağalı Əvhədinin (XIV əsr) və digər klassiklərin əsərlərində də (XI-XIX əsrlər) rast gəlirik [6; 7; 8]. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, onun ən mükəmməl variantını N.Gəncəvi verib.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan dahi şair Nizami Gəncəvi bütün dövrlərdə alim və filosofları düşündürən həyatın əmələ gəlməsi məsələsinə ciddi yanaşmış, onun yaranma səbəbini “İskəndərnamə” (“İqbalnamə”) poemasında elmi cəhətdən izah etməyə cəhd göstərmiş və nəticədə doğru qənaətə gəlmişdir. Hələ elmin yeni yarandığı bir zamanda canlı varlıqların nədən təşəkkül tapması fikrini şərh etmək o qədər də asan deyildi. Buna baxmayaraq, N.Gəncəvi qədim dünyanın elm tarixini müəyyənləşdirən Sokrat, Platon, Aristotel və b. kimi nəhəng filosof və alimləri yaxşı öyrənmiş, onların fikirləri əsasında həyatın nə vaxt, necə və nədən yarandığı barədə mülahizələrini bədii formada dürüst vermişdir.

Nizami Gəncəvinin fitri qabiliyyəti, hər zaman axtarışda olması, elmi məlumatlarını daim artırmaq həvəsi, buna müvafiq dünyagörüşünün əhatəli olması kimi səbəblər ona həyatın əmələ gəlməsi məsələsinə elmi-nəzəri cəhətdən doğru yanaşmağa imkan vermişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider, 2004.
2. Firdovsi Ə. Şahnamə. Bakı: Öndər, 2004.
3. Axundov M., İsmayılov A. Təkamül təlimi. Bakı: Maarif, 1989.
4. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı: Lider, 2004.
5. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
6. Aşıq Veysəl, Yunis İmrə. İki zirvə. Şeirilər. Bakı: Yazıçı, 1982.
7. Marağalı Ə. Cami-cəm. Bakı: Lider, 2004.
8. Mahmudov Y.M. Azərbaycan klasik şair və düşünürlərinin eserlerinde ekoloji fikirlərin gelişimi (XI-XIX. Yüzyıl arası). // T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi. Türk Dili ve Edebiyatı Sayısı, Cild 5, Sayı 9, Haziran 2015.

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЖИЗНИ

Юсиф Махмудов

Доктор философии по истории

E-mail: diriliqurbani@gmail.com

Аннотация. Научно-теоретические идеи в произведениях Низами Гянджеви занимают более важное место на фоне его художественного творчества. В статье были привлечены к исследованию размышления гениального поэта о происхождении жизни, представляющие немалый интерес. Известно, что эта проблема долгие годы вызывала споры между учеными и философами, приводила к противоречивым позициям, разногласиям. Низами Гянджеви (1141-1209) пытался подробно раскрыть эту проблему в поэме “Искендернаме”. В данной поэме он охватывал всех древнегреческих философов и на основе их рассуждений выдвинул гипотезы, в значительной степени близкие к современной научной теории. Первое такое предположение в науке было выдвинуто в 1924 году русским академиком А.Опариным, а в 1953 году американским химиком С.Мюллером было экспериментально подтверждено в лабораторных условиях. Он завершил эксперименты по синтезу органических веществ из неорганических веществ. Согласно теории Опарина, жизнь формировалась из неорганической материи, и это происходило в три этапа. Во-первых, абиогенный синтез органических молекул из неорганических молекул. Во-вторых, концентрация веществ. В-третьих, процесс абиогенного синтеза молекул. Вывод, к которому приходит Низами, также соответствует этому научному выводу. Он справедливо показал, что первоначально живое, то есть жизнь, существовала в воде, а переход в сухую среду происходил позже. Правда и то, что упомянутой проблемы коснулся также А.Фирдовси, однако не смог раскрыть суть дела на уровне Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, происхождение жизни, теория Опарина, загустение воды, первые существа

XIX YÜZİL QAZAX MAHALI/QƏZASININ ETNOMƏDƏNİ MÜHİTİ VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ

İsmayıl Umudlu

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

E-mail: ismail.umudlu@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə XIX əsrdə, türk dilində kitab nəşrinin olmadığı, dövrü mətbuatın isə yeni yarandığı bir vaxtda Qazax mahalının/qəzasının kifayət qədər rəngarəng ədəbi mühiti çərçivəsində Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti və yaradıcılığının mövqeyi və əhəmiyyətindən bəhs edilir. Məlumdur ki, göstərilən mərhələdə böyük şairin “Xəmsə”si (“Beşlik”) hələ də onun doğma türk dilinə tərcümə olunmamışdı. Buna baxmayaraq, tədqiqatlar göstərir ki, o zamanın yerli ədəbiyyatşünasları və sənətkarları farsca “Xəmsə” ilə tanış olmuş, onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında (məsələn, Abbas ağa Nazir Qayıbzadə) yüksək fikirlər söyləmişlər. Biz o dövrün bir çox başqa qazaxlı şairlərinin şeirlərində Nizami əsərlərindən alınmış motivlərə rast gəlirik.

Məlumdur ki, rus ordusunun kapitanı, istedadlı şair Mustafa ağa Qiyasbəyov (Nasir) (1824-1873) “Xosrov və Şirin” poemasını türk dilinə tərcümə etməyə başlamışdır. Amma Mustafa ağanın qəfil ölümü nəticəsində bu tərcümələr başa çatdırılmamışdır. Təqdim olunan məqalədə XIX əsrdə Azərbaycanın Qazax qəzasında yaşayan şairlərin Nizami Gəncəviyə həsr etdikləri şeirlərindən nümunələr diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Nizami, Qazax, Nasir, Kazım ağa Salik, Rəncur, Mustafa ağa Arif, Vəhidi, Abbas ağa Nazir

ETHNOCULTURAL ENVIRONMENT OF THE KAZAKH MAHAL/UEZD AND NIZAMI GANJAVI

Ismayıl Umudlu

Institute of Archeology, Ethnography and Anthropology of ANAS

E-mail: ismail.umudlu@mail.ru

Abstract. The article examines the place and significance of Nizami Ganjavi in the eyes of the rather variegated literary environment of the Kazakh mahal / district during the 19th century, at a time when there was no book edition in the Turkic language, and periodicals were just emerging. In addition, the “Khamsa” (“Five Poem”) of the great poet has not yet been translated into his native Turkic language. However, despite this, thanks to their traditional studies, local

writers were familiar “Khamisa” in Farsi, spoke highly of his personality and work (for example, Abbas aga Nazir Gaibzadeh).

It is noted that the captain of the Russian army and talented poet Mustafa aga Kiyasbekov (Nasir) (1824 - 1873) begins to translate the poem “Khosrov and Shirin” into Turkic. But the sudden death of Mustafa Aga made it possible to carry out what was planned to the end.

Keywords: Nizami, Kazakh, Mustafa aga Nasir, Kazym aga Salik, Shahnigar khanum Ranjur, Mustafa aga Arif, Vahidi, Abbas aga Nazir

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvi XIX yüzil boyunca zəngin sayılacaq bir etnomədəni mühitin formalaşmış olduğu Qazax mahalı/qəzasının bədii ədəbiyyatla bu və digər dərəcədə maraqlı olan ziyalılarının hər zaman mütailə etdikləri, təsirləndikləri, yüksək qiymətləndirdikləri sevimli ədib olmuşdur. Bədii ədəbiyyatı çoxtirajlı kitab çapı vasitəsilə populyarlaşdırma praktikasının hələ ortada olmadığı, mətbuat sisteminin yenicə təşəkkül başladığı bir zəmanə üçün Azərbaycanın ayrıca götürülmüş bir əyalətinin etnomədəni mühitində Nizamiyə bu isti münasibət özlüyündə maraq doğuran məsələdir və Qazax mahalı/qəzasının lokal ədəbi arealının timsalında bu məqama nizamişünaslıqda ilk dəfə geniş şəkildə toxunulur.

Əsas hissə / Main Part

Qazax mahalı/qəzasının XIX yüzil etnomədəni mühitində yaranmış və böyük ölçüdə bizim günlərə qədər gəlib yetişən məhəlli ədəbiyyat bir silsilə istedadlı şairlərlə təmsil olunmuşdu. Həmin yüzil üçün bölgənin intellektual simasını müəyyən edən mənəvi mədəniyyətin ifadəçiləri kimi qəbul etdiyimiz Əbdürrəhman ağa Şair Dilbazoğlu (?-?), Molla Çələbi (?-?), Mirzə Məhəmməd ağa Fədai Qayıboğlu (?-?), İbrahim ağa Məsum Qiyasbəyov (?-1822), mayor Mustafa ağa Arif Şıxlinski (1874-1845), Kazım ağa Salik Şıxlinski (1881-1842), Yəhya bəy Qazaği Vidadov (?-1841), Qazı Mirzə Nəbi əfəndi (1810-1869), kapitan Mustafa ağa Nasir Qiyasbəyov (1824-1873), İsgəndər ağa Şair Qiyasbəyov (1822-1873), Hacıkərim ağa Vəhidi Dilbazi (1822-1874), Şahnigar xanım Rəncur Qiyasbəyova (1849-1901), Mehdixan ağa Kühənsal Vəkilov (1846-1886), Molla Mahmud Məşşəri Əfəndiyev (1818-1896), Məhəmməd əfəndi Hacı Süleymanzadə (1855-?), Abbas ağa Nazir Qayıbzadə (1849-1919),

Şəmsi bəy Şəhla Vəkilov (1852-1913), Camal ağa Giryan Dilbazi (1860-1945) və s. kimi şairlərin əldə olan ədəbi örnəkləri onların dünyagörüşləri, yaşadıkları dövrün sosial mənzərəsi, təhsil səviyyələri, bir-biri ilə ədəbi və insani ünsiyyətləri, eyni zamanda türk və fars dillərində yaradılmış klassik milli ədəbiyyata nə dərəcədə aşına olduqları, daha öncəki yüzillərin görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərinə münasibətləri barədə söz deməyə imkan verir. Onların Müfti Hüseyn əfəndi Qayıbzadə, Qazı Sədi əfəndi, Firdun bəy Köçərli kimi ədəbiyyatşünasların zəhməti sayəsində, eləcə də əlyazma kitablar şəklində günümüzədək gəlib yetişən bədii irsində farsdilli ədəbiyyata və bu kontekstdə özəlliklə də Nizami Gəncəviyə münasibətləri diqqət yetirilməli bir məsələ kimi qarşıya çıxır.

Bu lokal mühitdə bədii söz ustalarının özlərini tarixi Azərbaycan coğrafiyasında yaranan ədəbiyyatın bir hissəsi hesab etmək zehniyyəti hələ XIX yüzilin ilk onilliklərində özünü göstərmişdi. Kazım ağa Salik bir şeirində bunu aydın şəkildə ifadə etmişdir [1, c.2, s.46]. Bu baxımdan onlar təbii olaraq Nizamini özlərinin ulu şairi hesab edirdilər və Qazax mahalı/qəzasının türk-müsəlman mühitində bu təbiiliyin dərkində fars dili əngəl deyildi. Daha öncəki yüzillərdən başlanmış yerli təhsil ənənəsində türk və ərəb dillərinin tədrisi ilə yanaşı, fars dili də səviyyəli bir şəkildə tədris olunurdu, o dərəcədə ki, bu dilə vəqif olanlardan bəziləri öz poetik düşüncələrindən bir qismini fars dilində ifadə etmişdilər. Məsələn, XIX yüzilin yerli şairlərindən Kazım ağa Salik, Hacırəhim ağa Vəhidi, Mustafa ağa Nasir, Şahnigar xanım Rəncur, Camal ağa Giryan kimi tanınmış şairlərin bədii irsi arasında farsca yazılmış örnəklərin yer alması bunun göstəricisidir.

Eyni zamanda Qazax mahalının vəkili mayor Alı ağa Vəkil Pənah ağa oğlu, Kazım ağa Salik, İbahim ağa Məsum, Zaqafqaziya müftisi Məhəmməd əfəndi Müftizadə, məşhur müdərri İbrahim əfəndi bin Molla Vəli Qayıboğlu və sair kimi XIX yüzilin tanınmış şəxslərinin məzar daşlarında epitafiyaların farsca həkk olunması [2] bu dilin həmin yüzilin sonlarında bu türkdilli bölgənin ziyalı mühitində təsirini müəyyən dərəcədə qoruyub saxladığını göstərir.

Yerli şairlərin bədii irsi ilə tanışlıqdan belə qənaət hasil olur ki, təhsilli adamların evlərində müəyyən kitab ehtiyatları mövcuddur. Türkdilli kitablarla yanaşı, farsdilli ədəbiyyatdan Firdövsinin “Şahnamə”, Qətran Təbrizinin əsərləri, Nizaminin “Xəmsə”si, Xaqani “Divan”ı, Ruminin “Məsnəvi”si, Sədinin “Gülüstan” və “Bustan”ı, Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa”sı, Ömər Xəyyamın, Hafizin “Divan”ları və sair vax-

taşırı mütalie olunan əsərlərdir. Görünür, bu əlyazma kitablar müdərrislərdə, ayrı-ayrı təhsilli şəxslərdə varmış və əldən-ələ ötürülərək oxunmuş. Məsələn, Hacırəhim ağa Vəhidi İsgəndər ağa Şairə ünvanladığı bir şeirində ona bir bucağa çəkillib mütalie ilə məşğul olmağı dostcasına məsləhət görür:

Gah lütf et, gah də ol guşədə xəlvətnişin,
Oxu şeiri-Sədini, Firdövsilə Xaqani sən! [3, c.2, s.258]

Qeyd olunan isimlər isə farsdilli ədəbiyyatın yaradıcılarından idi. Yeri gəlmişkən, bölgəyə elmi ekspedisiyalar zamanı ayrı-ayrı evlərdə qayğı ilə qorunub saxlanan və tanış olduğumuz əlyazma kitablar əksərən orta əsr klassiklərinə aid nüsxələrdir.

Bundan başqa, Qazax ədəbi mühitinə mənsub şairlərin əldə olan örnəklərində rast gəldiyimiz bədii obrazlarda Nizami qəhrəmanlarının adlarının sıx-sıx hallandırılması müəlliflərin bu ulu şairin yaradıcılığına bələdliyindən xəbər verir. Bunu biz hələ onlardan yüz il öncənin insanı olan Molla Pənah Vaqifin şeirlərində də müşahidə edirik. Onlarda arabir rast gəlinən, “Xəmsə” hekayətlərindən gələn misralar Vaqifin Nizami yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduğunu, ondan təsirləndiyinin sübutlarıdır [4, s.100, 116, 117, 166]. XIX yüzil müəlliflərində isə, məsələn, İsgəndər ağa Şairdə oxuyuruq:

Nolur gəlsən genə Gülül dağına,
Fərhad qəsrinə, Qeys yatağına [1, c.2, s.155].

Gülül dağı Dağ Kəsəmən kəndinin güneyində səfalı bir dağdır ki, şair bu yeri “Xosrov və Şirin”dəki Fərhad qəsrinin qərar tutduğu, Məcnunun (Qeysin) dolaşdığı məkana bərabət sayır. Yəne onun şeirlərində rast gəldiyimiz “taci-İsgəndər”, “taci-Dara”, “qəsri-Şirin”, “giryən qalmış Pərviz” kimi ifadələrin [1, c.2, s.135, 140] Nizamidən gəldiyi şübhəsizdir. Kazım ağa Salik, Mustafa ağa Nasir, Hacırəhim ağa Vəhidi, Camal ağa Giryən kimi şairlərin bədii irsində “Xəmsə” personajlarının sıx-sıx xatırladılması onların Nizami mövzularını yaxşı mənimsəmiş olduqlarını göstərir. Mustafa ağa Nasirdə rast gəlinən:

Əgər bir Şirin eşqindən dəlibdir Bisütun dağın,
Vəli yetməz mana Fərhad, eşqim ondan əfzundur [1,c.2, s.98].

Yaxud Camal ağa Giryanda:

Bax necə Fərhadü Məcnun keçdilər candan bütün,
Qaldı sərgərdan ara, Şirin ilə Leyla nədən? [5, s.215]

– kimi mətləblər dediyimizə daha bir misaldır.

Doğrudur, Azərbaycan türklərindən olan söz ustalarının bir ədəbi ifadə vasitəsi olaraq fars dilində tarixən yaratmış olduqları populyar ədəbi örnəklərin türk dilinə tərcüməsinin, bununla da daha geniş çevrəyə mal edilməsinin lüzumu ilk dəfə hələ XVI yüzildə “Səfvətüs-səfa” və “Rövzətüs-səfa” kimi əsərlərin I Təhmasib şah zamanında Nişati tərəfindən sadə xalq dilinə tərcüməsində özünü göstərmişdi. Sonralar bu ilk təcrübələr inkişaf etdirilməmiş və bu mühüm məsələnin üstünə Azərbaycan ziyalıları bir də XIX yüzildə – avropalaşma çağının özü ilə gətirdiyi yeni şəraitdə qayıtmışdılar. Qazax ədəbi mühitində bunun ciddi önəm kəsb etdiyini ilk anlayanardan biri ənənəvi təhsillə yanaşı rus, fransız və polyak dillərini də bilən, bir müddət Varşavada hərbi xidmətdə olmuş kapitan Mustafa ağa Nasir və Tiflisdə dərin rus təhsili almış Abbas ağa Nazir olmuşdular. Yerli ədəbi mühitdə Nizami yaradıcılığına, Nizaminin ədəbi şəxsiyyətinə daha aydın münasibət məhz bu iki şairdə – Mustafa ağa Nasir və Abbas ağa Nazirdə daha qabarıqdır.

Kapitan Mustafa ağa Nasir Qazaxda 1830-cu illərdə böyük atçılıq zavodunun olduğu qeyd edilən podpolkovnik Həsən ağa Yusif ağa oğlu Qiyasbəyovun (?-1849) oğludur [6, s.90-91]. Nasirin ədəbi irsini yaxından araşdıran Firidun bəy Köçərli qeyd edir ki, onun ən sevdiyi kitab Nizaminin “Xəmsə”si olmuşdur və hər vaxt bu əsəri mütaliə edərmiş [3, c.2, s.246]. Və onun Nizamini mədh etdiyi farsca iki şeirini misal gətirir. Firidun bəy Köçərliyə isnadla, Nasir Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının tərcüməsinə başlamışdır. Görünür, o dövrün Qazax ziyalıları arasında bu məsələ ətrafında müzakirələr getmiş, “Xəmsə”nin, ən azından bir ilk olaraq “Xosrov və Şirin”nin türkcəyə tərcümə olunmasının vacibliyi üzərində dayanılmış və bu məsuliyyətli işi “Ülum və maarif sahəsində cəmi Qazax şüəravü üdəbasının əfzəli və ələmi” [3, c.2, s.243] Mustafa ağa Nasir üzərinə götürmüşdür.

Mustafa ağa bu işə başladıqdan sonra əsərdən bir neçə bölməni tərcümə etməyə müvəffəq olmuşdu. Lakin bu arada həyatdan getdiyi üçün bu mühüm işi sona yetirə bilməmişdir. Həmin tərcümələrlə tanış olan Köçərli onlardan qısa misallar gətirir:

Gətir, saqi, şərabi-ərgəvanı,
Ki, Xıızr ondan bulubdur zindəğanı.
Peyapey sun məni- məsti-xumarə.
İnayət etgilən ömrü dübarə.
Bu ömri-faniyə yox etibarım,
Bəqayi-ömr üçün qıl yadigarım –
Ki, şöhrət bula adım bu cahanda,
Fəramış olmayım dövri-zamanda.

Yaxud:

Biri söz açdı Türkanü Xətadən,
Dilü imanı afatü bəladən.
Biri xubani-Turanı qılıb yad,
Edirdi əqlü səbri cümlə bərbad... [3, c.2, s.252-253]

Firidun bəy gözdən keçirdiyi bölmələrə əsaslanaraq tərcümənin səviyyəsini bəyəndiyini qeyd edir və bildirir ki, Nasir “Xosrov və Şirin” kimi belə zərif və nazik əsərin tərcüməsində şairin özünə bərabər məharət və bəlağət izhar qılıbdır” [3, c.2, s.254]. Eyni zamanda məsləhət görür ki, bu yarımçıq qalmış niyyəti Nasirdən sonra indinin digər istedadlı şairləri davam etdirib başa çatdıra bilərlər və milli ədəbiyyatımızdakı bu boşluq doldurulmuş olar. Bu işi bacara biləcək istedadlı şairləri sadalayır. İstəmir ki, “ədəbiyyat və lisanımız “Xosrov və Şirin” kimi lətif və gözəl əsərin tərcüməsindən məhrum qalsın”.

Abbas ağa Nazirə gəldikdə, Ömər Xəyyamdan bir rübai [7, s.66], ardınca isə Firdovsi “Şahnamə”sindən “Rüstəm və Söhrab” bölümünü müvəffəqiyyətlə Azərbaycan türkcəsinə çevirmiş və bu ilk təcrübələr o zamanın ədəbiyyat sərrafları tərəfindən müsbət qiymətini almışdı. “Rüstəm və Söhrab” 1908-ci ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində, sonralar isə Bakıda çap edilmişdi [8].

Abbas ağa Nazir “Bəyani-hal” mənzuməsində Qazax ellərinin yayladıqları dağların təbii gözəlliklərini, 1920-ci ildə Moskva bolşeviklərinin Ermənistanı verdikləri həmin dağlardakı buz bulaqları mədh edərkən təəssüf edir ki, bu gözəllikləri təsvir etməkdə acizdir, bunun üçün onda Nizami təbi yoxdur. Deyir ki, heyf ki Nizaminin bu tərəflərə güzarı düşməyib, əgər bu yerləri görsəydi, bu misilsiz bulaqların suyunu dadsaydı, Bərdə kimi boz çöllərlə əhatə olunmuş məkanı yazmaz, Nüşabəni vəsf etməzdi:

Hanı təbi Nizaminin məndə
Ki, yazam mədhü vəsfi-zibəndə?
Etməyib heyf ol bu yanə güzər,
Heç şəkə yoxdu görsəydi əgər
Kuhi-sərd içrə çeşməyi-sərdi,
Mədh qılmazdı Bərdeyi-zərđi.
Çeşmədən içsəydi nuş abə
Dəxi yazmazdı vəsfi-Nuşabə. [7, s.106]

Həmin mənzumədə vətəni Qazax mahalının Gəncəyə tabe olduğunu qeyd edərkən bu qədim şəhərimizi bir başqa tarixi şəxsiyyətlə deyil, məhz böyük Nizami ilə assosiasiya edir. XIX əsrdə müstəmləkə şəraitində, onun şəhər kənarındakı məqbərəsinin xaraba vəziyyətdə olduğunu böyük bir vətəndaş ağrısı ilə xatırladır. Şairə görə, dəfinələr hər zaman xarabalıqlarda gizlin saxlandığı kimi, Nizaminin məzarı da bir xəzinə kimi Gəncədədir:

Aqibət oldu o yerdə mədfun,
Bir uçuq qəbri var nişan əknun.
Şairə, ruhun olmasın rəncə,
Qədrini bilmədisə gər Gəncə.
Gövhərin qədrini bilər sərraf,
Şairin əhli-mərifət, bainsaf.
Çölü gər qəbrin oldusa viran,
Qəm deyil gənc içindədir pünhan.
Bu müşəxxəsdi cümlə insana,
Gəncin olur məkanı virana.
Olmasaydı xaraba gər Gəncə,
Olmazdı məkan sana Gəncə. [7, s.108]

Maraqlıdır ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”də Nizaminin Gəncə yaxınlığında uçub dağılmaqda olan türbəsinin bəzi yerlərini “Qarabağda yaşayan qazaxlı Mirzə Adıgözəlin təmir etdirməkdə olduğunu” ayrıca qeyd etmişdir [9, s.234]. Söhbət “Qarabağnamə” müəllifi olan kapitan Mirzə Adıgözəl bəydən (1780-1848) gedir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Nizami Gəncəvi XIX yüzil boyunca Qazax mahalı/qəzasının etnomədəni mühitində təhsilli şəxslərin hər zaman mütailə etdikləri, təsirləndikləri, yüksək qiymətləndirdikləri bəyənilən bir sənətkar olmuşdur. Bu münasibətin ifadə olunduğu bədii örnəklər vardır. Bütün bunlardan irəli gəlməklə, yerli ədəbi mühitdə “Xəmsə”nin tərcüməsinə lüzum görülmüşdür. Kapitan Mustafa ağa Nasir Qiyasbəyov ilk olaraq beşlikdən “Xosrov və Şirin”in tərcüməsinə başlamış, bir neçə bölümü müvəffəqiyətlə tərcümə etdikdən sonra vaxtsız həyatdan getmiş, bu vacib iş təəssüf ki, yarıda qalmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycanca məşhur olan şüəranın əş’arına məcmuədir [4 cildə] /Tərtib edən H. Qayıbov. Bakı: Elm, I cild. 1986; II cild. 1989.
2. Umudlu, İ.B. Qazax-Ağstafa bölgəsinin epiqrafikasında farsdilli mətnlər //– Bakı: AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. AMEA-nın həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Z.M.Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş “Müasir şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın (16-17 oktyabr 2017-ci il) materialları. “Papirus NP”, 2018.
3. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı. [İki cildə] / F.Köçərli. Bakı: Avrasiya Press, 2005. I cild. 560 s.; II cild. 464 s.
4. Vaqif , Molla Pənah. Seçilmiş əsərləri / M.P. Vaqif. Bakı: Azərnəşr, 1968, 280 s.
5. Dilbazi, Camal ağa (Giryan). Divani-Fəsaḥət / C.Dilbazi. Bakı: Apostroff, 2014, 320 s.
6. Umudlu, İ.B. Dağ Kəsəmən. Yurd bilgisi, insanlar, talelər / İ.Umudlu. Bakı: Apostrof, 2009m, 488 s.
7. Nazir, Abbas ağa. Millətə xitab / A.A.Nazir. Bakı: Şirvanəşr, 2007, 160 s.
8. Firdövs. Rüstəm və Söhrab. Bakı: Azərnəşr, 1959, 199 s.
9. Bakıxanov, A. Gülüstani-İrəm / A.Bakıxanov. Bakı: Xatun-Plyus, 2010, 302 s.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СРЕДА ГАЗАХСКОГО МАГАЛА/УЕЗДА И НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ.

Исмаил Умудлу

Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА

E-mail: ismail.umudlu@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается место и значение Низами Гянджеви в глазах довольно пестрой литературной среды Казахского магала/уезда в течение 19-го века, в то время когда не было книжного издания на тюркском языке, а периодическая печать только зарождалась. Кроме того, “Хамса” (“Пятерица”) великого поэта все еще не была переведена на родной тюркский язык. Однако, несмотря на это, благодаря традиционной учебы местные литераторы были знакомыми с “Хамса” на фарси, высоко отзывались о его личности и творчестве (например, Аббасага Назир Гаибзаде). На мотивы от Низами наталкиваемся в стихах многих других казахских поэтов того времени. Отмечается, что капитан Российской армии и талантливый поэт Мустафа ага Киясбеков (Насир) (1824-1873) приступает к переводу на тюркский поэмы “Хосров и Ширин”. Но внезапная смерть Мустафа ага помешала осуществить намеченное до конца.

В представленной статье вниманию читателей представлены примеры стихотворений, посвященных Низами Гянджеви, поэтов, живших в Казахском уезде Азербайджана в XIX веке.

Ключевые слова: Низами, Казах, Мустафа ага Насир, Казым ага Салик, Шахнигар ханум Ранджур, Мустафа ага Ариф, Вахиди, Аббас ага Назир

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN TÜRK DAVAMÇISI NƏVİZADƏ ƏTAYİNİN “HƏFT XAN” MƏSNƏVİSİ

Lalə Paşayeva

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: lalepashayeva1989@gmail.com

Annotasiya. Türk Divan ədəbiyyatının sonuncu “Xəmsə” yazarlarından biri kimi tanınan qüdrətli şair Nəvizadə Ətayı XVII əsrin sonlarında İstanbulda dünyaya gəlmişdir. Məqalə Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin görkəmli türk xələfi Nəvizadə Ətayinin “Həft xan” əsərinə həsr olunur. Belə ki XVII əsr Osmanlı imperiyasının hüdudlarında yaşayıb, yazıb-yaradan şair, Nizamiyə və onun dördüncü poeması “Həft peykər”ə qarşı şəxsi fikirlərini bildirərək nəzirə yazmışdır. “Həft xan” məsnəvisi ilə usta şairin yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəri ilə bəzi oxşar və fərqli cəhətləri var. Poema ilə bağlı bir sıra nüanslar göstərilib şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Nizami, Ətayı, Osmanlı ədəbiyyatı, “Həft xan”

“HEFT KHAN” MASNAVI BY NEVIZADE ATAYI, A TURKISH FOLLOWER OF NIZAMI GANJAVI

Lale Pashayeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: lalepashayeva1989@gmail.com

Abstract. The powerful poet Navizade Atayi, known as one of the last “Khamsa” writers of Turkish Divan literature, was born in Istanbul at the end of the 17th century. The article is dedicated to the work “Haft Khan” by Navizade Atayi, the famous Turkish successor of Azerbaijan's genius poet Nizami Ganjavi. Thus, the poet, who lived and wrote within the borders of the Ottoman Empire in the 17th century, made a dedication to Nizami and her fourth poem, “Heft Peyker”, expressing his personal opinion. “Haft Khan” has some similarities and differences with the work of the master poet mentioned above. A number of nuances related to Masnavi have been shown and interpreted.

Keywords: Nizami, Atayi, in Ottoman literature, “Heft Khan”

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin ölməz “Xəmsə”sində birləşən məsnəviləri əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərqlə sənətkarlar-

rının hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Şərq bədii fikir tarixində ilk “Xəmsə” yaradıcısı kimi şöhrətlənən şairin özündən sonrakı sənətkarlar üzərində təsiri ilə Şərq xalqları ədəbiyyatlarında Nizami ənənələrini davam etdirən orjinal nümunələr və Xəmsə nəzirləri yaranmışdır. Ustad şairin məşhur “Xəmsə”sini təşkil edən digər poemalar kimi “Həft peykər”lə fikri və poetik baxımından səsleşən bir çox poemalar ərsəyə gəlmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Orta əsrlər Türk ədəbiyyatında Nizami “Xəmsə”nin digər poemalar kimi “Həft peykər” mövzusu geniş yayılaraq nəzirə və tərcümə ədəbiyyatının zənginləşdirmişdir. “Xəmsə” daxilində ya da müstəqil əsər olaraq qələmə alınmışdır.

Türk dilində yazılmış və mətnləri əldə olan belə nümunələrə Eşqinin “Həft Peykər” tərcüməsi, Behiştə və ya Həyatının “Həft peykər”i, Əhməd Rizvanın “Həft Peykər”i, Sübhizadə Feyzinin “Həft Səyyarəsi”ni və başqa “Xəmsə” müəlliflərinin əsərlərini nümunə göstərmək olar. Keçmiş qaynaqlarda, təzkirələrdə Ülvü, Qüdsi Çələbi, Həyati, Trabzonlu Ramazan və digərlərinin “Həft peykər” adlı məsnəvilərinin olduğu, lakin hal-hazırda əldə olmadığı bilinir. Bir sıra mənbələrdə Bursalı şair Əli Ülvünün “Həft peykər” əsərinin Eşqinin eyni adlı əsəri ilə oxşar olduğu göstərilir. Bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar Ülvünün məhz Eşqi olduğu fikrini irəli sürdükleri üçün məsnəvinin də bənzər olmasının mümkün sayıla bildiyini düşünürlər. Eşqi əsərin əvvəlində sultanın əmriylə bu işlə məşğul olduğunu bildirir. O, XV əsrdə II Murad və II Məhmədin dövründə yaşamışdır. Beləliklə, Eşqi “Həft peykər”i yazan ilk Osmanlı şairi hesab olunur.

Yaradıcılığı XVII əsrə təsadüf edən, yeddi Osmalı sultanlığı - Sultan III Muraddan başlayaraq, sultan IV Muradın dövründə yaşayan, daha çox məsnəvi şairi kimi tanınan Nəvizadə Ətayi də Nizami Gəncəvinin davamçılarındandır.

Əlmövla Ataullah ibn Əlmövla Nəvi ibn Nasuh 1583-cü ildə Anadolu bölgəsində dünyaya gəlmişdir. Nəvizadə adı ilə tanınmışdır. Atasını Nəvi Yəhya III Məhməd dövrünün görkəmli alimlərindən olmuşdur. Osmanlı ilahiyyatçısı və şairi kimi məşhurlaşmışdır. İlk təhsilini atasından alan Ətayi onu erkən yaşlarında itirmişdir. Ətayi atasının çox yaxın dostu Baki və dövrünün nüfuzlu şəxsləri ilə tanış olmuşdur.

Uşaqlıqdan ədəbi mühitün təsiri altında yetişən Ətayı müntəzəm mədrəsə təhsili görmüş, ərəb və fars dillərini dərinləndən öyrənmişdir. Əsasən özündə mövcud olan təbii şairənəsi qüvvətli mədəniyyətin köməyi ilə inkişaf edərək xüsusilə məsnəvi növündə dövrünün ustası kimi yetişmişdir. Zamanın tələbi olaraq yazıları da daha çox bədii tərkibləri, təhkiyədəki müvəffəqiyyəti, zərif yumorları, eşqin dərin iztirablarının təsviri və yeri gəldikcə, məhəlli xüsusiyyətləri mövzuya daxil etməyə meyil göstərmişdir.

Ətayı Nizamidən beş əsr sonra yaşasa da, daima ustad şairə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Əsərləri arasında “Həft peykər”ə nəzirə olaraq 1627-ci ildə altı ay müddətinə tamamladığı “Həft xan” adlı məsnəvi yalnız hekayə ehtiva etməsi baxımından Nizami Gəncəvinin poemasına bənzəyir. Bildiyimiz kimi, “Həft peykər” əsərinin əsasını yeddi hekayədən ziyadə Bəhrəmin həyat və sərgüzəştləri təşkil edir. Hətta mənbələrdə bəzən “Bəhrənamə” də adlanır. Şair bütün əsər boyunca Bəhrəmin həyatı və qəhrəmanlıqlarını ön planda nümayiş etdirir. Yeddi hekayə isə yeddi ölkədən gətirilmiş 7 şahzadə gözəlin dili ilə Bəhrəmə nəql edilir. Ancaq Nəvizadə Ətayinin “Həft xan” məsnəvisinin ən əhəmiyyətli qismini yeddi hekayə təşkil edir. Hekayələrin mövzuları tamamilə fərqlidir. Şair bədii xəyalının məhsulu olan əhvalatlar üzərində işləyərək maraqlı sənət əsəri vücuda gətirmişdir. Burada eşqin dərin iztirabları mühüm yer alır. “Həft xan” əsərində hekayələrin məzmun və qəhrəmanları həyatı olmaqla bərabər başdan-başa romantik xarakterlərə malikdirlər. Lakin romantik hekayələrdə eşqin bütün özəllikləri və ələlxüsus iztirabları məharətlə təqdim edilmişdir.

Olduqca uzun müqəddimə ilə başlayan əsərdə sıra ilə tövhid, minacat, nət-i şərif, mirac, IV Muradın, Rumlu hərbi Əxizadə Hüseyn Əfəndinin mədhləri gəlir. Bundan sonra əsərin yazılma səbəbi klassik tərzdə izah edilir. Bu hissədə Ətayı Nizami Gəncəvinin böyük ustad, uca şəxsiyyət olduğunu xüsusi vurğulayıraq bilici ustadın “Həft peykər” əsəri ilə qarşılaşdığını oxucuya belə çatdırır.

Heft-Peyker huçeste namı idi
Nazımı şeyh-i fen Nizami idi
Ne Nizami ki hamsesin gerdün
Heft Seyyareden bilürdi füzun. [4, s.141]

(Kitabın gözəl adı Həft Peykər və onu nəzm edən də elmlərin şeyxi Nizami idi. Elə bir Nizam iki fələk onun Xəmsəsini yeddi ulduzdan daha yüksək tanıyır (bilir)).

Ətayı ustad şair haqqında yüksək fikirlərini ifadə etdikdən sonra bəzi iradlarını da dilə gətirməkdən çəkinmir. Belə ki, bahar günündə dostları ilə çəmənliklərdə gəzməyə çıxan şair, söhbət əsnasında yoldaşlarından biri Nizami Gəncəvinin “Həft peykər” məsnəvisini ortalığa çıxardığını və bir hekayəsini oxuyur. Həmin əsnada hekayəni dinləyən Ətayı əsərə qarşı üç cür etirazı olduğunu dilə gətirir.

Üç su`al eyleyüp fakirane
Yek-be-yek dedim anda yarana. [4, s.141]

(Acizanə üç sual edib elə ordaca dostlarıma bir-bir bildirdim).

I - Nizami öz əsərində daha çox Bəhram şahın mədhinədiqqət yetirərək eşqi ikinci plana salıb.

Medh-i Behram Şaha etmiş meyl
Eylemiş padişah-ı aşk-ı tufeyl [4, s.141]

(Bəhram şahın mədhinə meyil göstərərək, hökmdarı eşq tufeylisi etmiş)

II – Nizaminin daima qadın eşqindən bəhs etməsinə qəti etiraz bildirilir. Eşqin qüdsiyyətini kölgədə qoyduğundan saf sevgi sayılmaz.

Ehli-i hikmet bu kavle ka`ıldür
Zene ma`il zinaya ma`ıldür. [4, s.143]

(Hikmət əhli bu fikirdədir ki, qadına meyil zinaya meyil olmaq deməkdir).

III – Ətayıya görə, aşıqdə eşq bir dəfə alovlananda artıq o aşıqdə ağıl hökm sürməyəcəyindən vücudunu və kainatı unudub ibanəyə çevrilir. Həmin aşıqın Bəhramın müxtəlif rənglərdəki yeddi saray kimi evlərə artıq ehtiyacı qalmaz. Təbiət aləmində o rəngli köşklərin yerlərini tutacaq bir çox gözəlliklər cürbəcür mənzərələr mövcuddur.

Aşk terk-i ser-i emanidür
Belki mahv-ı vücud-i fanidür. [4, s.142]

(Eşq bütün məqsədlərin tərək etmənin başıdır, bəlkə də fani olan vücudun məhv olmasıdır).

Ətayı etirazlarını bildirərkən dostları ondan yeni əsər yazıb bu iddialarını sübut etməsini israrla xahiş edirlər və nəhayət, şair onlarındediklərini qəbul edir. Lakin belə ağır işi necə ərsəyə gətirəcəyini düşünməyə başlayır. Bir gecə o, yuxusunda atasını görür və atası vaxtilə özünə vermiş olduğu feyzi ona xatırladaraq o yolda irəliləməyi tövsiyə edir.

Oldı bu vakıa bana hadi
Mesleğim oldı ahır ol vadi. [4, s.152]

(Bu yuxu mənə yol göstərdi, şairlik vadisi peşəm oldu).

Ümumiyyətlə, klassik dövr ədəbiyyatına nəzər saldıqda yuxu ilə bağlı fikirlər geniş yayıldığını görürük. Bəzi şairlər yuxuda onlara göndərilən ismarıqlara inanaraq yola çıxdıqlarını qeyd edirlər. Bundan cəsarət alan Ətayı bütün gücüylə fəaliyyətə başlayır. Bu sırada eyni mövzuda yazılmış Yahya bəyin “Şahü-gəda” adlı məsnəvisindən də bəhs edir. Onu mədh etməklə bərabər, məşuqun adını bildirməsinə də etiraz edir. Həmin müqəddimələrdən sonra kitabın əsas mövzusu başlayır.

Əsərin məğzi İstanbulda yaşayan aşiqin təsviri ilə başlayır. Vaxtilə alim və zat olan gənc bir gözələ vurulur və artıq işi-gücü ah edərək ağlamaq olur, viranələrdə yaşamağa başlayır, sevgilisinin adını heç dilə gətirməyərək yalnız canım, ürəyim deyər fəryad edir. Görənlər bu cür pərişanlıqdan onu qurtarmağa çalışırlar. İstanbulun ayrı-ayrı səmtlərindəki övliya türbələrindən və ya havası, suyu, mənzərəsi gözəl yerlərdən bəhs edərək bəlkə oralara aparılsa, şəfa tapacağını düşünürlər. Lakin ağılla verilən bu məsləhətlər ona təsir etmir. Nəyahət, hamı çəkilib gedir. Aşiqin ən sadıq yeddi dostu yanında qalır. Bunlar dostların xəstəliyinin eşq olduğunu anlayırlar. Dərman və təbibin buna fayda verməyəcəyini bildiklərindən yenə eşq yolunda ona təsəlli verəcək çarə axtarırlar. Hər biri fərqli eşq hekayəsi danışaraq dostuna təskinlik verməyə çalışırlar. Bu yeddi dostun danışdığı həmin hekayələr “Həft xan” məsnəvisinin əsas mündəricisini təşkil edir.

Nizaminin “Həft peykər”ində yeddi hekayənin hər biri Bəhrəmin tikdirdiyi yeddi müxtəlif rəngli saraylarda yeddi iqlim padişahlarının qızları tərəfindən danışılır. Ətayı isə təbiət aləminin gecəsi, gündüzü, ay işığı, yağışlı səması və başqa bu kimi təbiətlə bağlı hadisə və cisimləri bir

yerə toplayaraq, şahzadə gözəllərin saraylarındakı rənglərlə müqayisədə hekayələri aşiqin dostlarının dili ilə nəql edir. Bu yeddi hekayədən birincisi və yeddincisi o dövrdəki Osmanlı hüduqları içərisində cərəyan edir. Aradakı digər beşi isə Mahan, Qəznə, Bağdad, Mahan, Rey, Bəlx şəhərlərində baş verir.

Klassik ədəbiyyatın təsvir vasitələrini demək olar ki, hər növü mün-təzəm üslub işığında onun məsnəvilərində özünü göstərir. “Həft xan” poeması tamamilə eşq mövzusu üzərində qurulmuş və əsərin sonunda şairin də söylədiyi kimi, eşqin iztirabları, hicran dərdirinin dözülməzliyi orada təsvir edilmişdir. Hekayələr əsas etibarlı ilə maraqlı hadisələr olmaqdan çox eşq aləminə xas olan müxtəlif hissələrin təsvirinə uyar olsun deyə tərtib edilmişdir. Məzmununda romantik şəxsiyyətlər, xəyali səhnələr və hətta baş verməsi mümkün olmayan əhvalatlarla qarşılaşdıqda bütün bunlar ancaq eşqlə bağlı olub hissələrin ifadəsinə xidmət edir. Ətəyi eşqlə bağlı duyğuları qürur və ciddi, incə zərəfətlə oxucuya təqdim edir.

Hekayələrdə keçən şəxsiyyətlər, hər şeydən əvvəl aşiq tipləridir. Bunlar hiss etibarlı ilə hər zaman bir-birinə oxşayırlar. Onların eşqə tutulmalarını və bu yoldakı zəifliklərini təsvir edərkən Ətəyi sevgi ilə birgə bəzi incə lətifə və yumoristik səhnələr yaradır. Aşıqlərin çəkdiyi iztirablar, eşq yanğısı daim böyük həssaslıqla oxuculara çatdırır.

Sevgililər qeyri-adi gözəllikləri ilə də çox vaxt bir-birlərinə bənzədilir. Onlar çox naz edirlər və daima sonunda aşıqlərinə geri dönürlər. Bundan başqa, əsərdə müsbət və ya mənfi insan tipləri iştirak edir. Bu tiplər təsvir edilərkən, məsələn, hiyləgər tipi ola biləcəyi qədər məkrli, kələkbaz kimi göstərilir. Şair bunların xislətini də xarici görünüşlərinə uyğun təsvir edir. Çirkin təsvirində isə yetərinçə qüsurlu insan nümayiş etdirilir. Məsələn, çirkin təsviri ilə bağlı bir beytə nəzər salaq:

Bir kızı var idi yanında anun
Aks-i ayinesi idi peri-zenün
Anaya gayet ile benzer idi
Div görse anacığum der idi. [4, s.179]

Yuxarıdakı beytdə də qız və ananın qorxunc görünüşlərindən hətta divin belə qorxaraq ürpərcəyi göstərilir.

Ətəyi təsvirlərdə müvəffəq ola bilmək üçün hekayələrin tərtibində böyük məharət göstərir. Çox vaxt hadisənin baş verdiyi məkan xatırlayaraq, o yerin balaca bir mənzərəsi ilə hekayəyə başlayır. Hekayə qəhrəma-

nının baş süjetini ən əsaslı xətlərlə göstərdikdən sonra hadisənin içində cərəyan ediləcək əhvalatı ora daxil edir.

Sevgilinin nazı və araya girən bədxislət insanların fitnə-fəsadları, uğursuzluqlar, təsadüflərdən doğan ayrılıqları yaradan eşq iztirablarının məharətlə təsvirindən sonra, nəhayət, sevgililərin qovuşması ilə hekayə sona çatır.

“Həftxan”ın birinci hekayəsində (Dastani-siyahi-şeyda) Ətayinin mövzuya giriş tərzinin də şairin hekayə məharəti haqqında aydın təsəvvür yaradır. Belə ki hekayəni sıra ilə başlasaq, öncə hekayənin cərəyan etdiyi məkan və əsas qəhrəmanın təsvirinin verildiyini görürük. Daha sonra aşiq ilə məşuq bir-birilə qarşılaşır və qarşılıqlı məhəbbət bir çox sınaqlardan keçərək zəfər çalır.

Bütün bunlar əsərdəki yerli xüsusiyyətlərin ən orijinal tərəfini təşkil edir. Ətayinin yaşadığı dövrdə klassik Osmanlı ədəbiyyatı ən yüksək dərəcəsinə çatmışdı. Ərəb-fars dillərindən aldığı kəlmələrlə zənginləşmiş, poeziyaya yaradıcı yanaşmaq, milli ruhu qorumaq kimi meyllər aydın duyulurdu. Lakin demək olar ki, əsərlər Şərq şairlərin yaratdığı mövzularından alınmış olurdu. Bu dövrdə dildəki inkişafın yardımı ilə get-gedə şairlərin köhnə ənənələrdən ayrılaraq, yerli mövzular axtarmağa başladıklarının da şahidi oluruq.

“Həftxan” məsnəvisinin müxtəlif yerlərində yenə lokal xüsusiyyətlərə təsadüf edirik. “Ağaze-ketabe-Həftxan” adlı fəsildə təsvir edilən aşiqin tipi İstanbullu olduğu xüsusilə nəzərə çatdırılır:

Şehr-i Kostantiniyye idi yeri
Buldi ol kanda terbiyet güheri. [4, s.154]

(Məkanı Konstantiyyə şəhəri idi. O mədəndə tərbiyə gövhəri tapdı).

Yüksək zəkalı və həssas qəlbli şairin doğma vətəninin təbiət gözəlliklərinə yaxşı bələd olduğu anlaşılır. Ətayı İstanbulda dəniz kənarında yaşaması səbəbindən dəniz, fırtına və gəmi təsvirlərini böyük məharətlə işləmişdir. Şair İstanbul sevgisini möhtəşəm məhəbbətlə dilə gətirir.

Şehr amma ki reşk-i Dar-ı Naim
Taht-gah-ın.ehan-ı heft-iklim
Ademi ademi vü hem-şehri
Mah-rüyanı mihre hem-şehri. [4, s.154]

(Elə bir şəhərdir ki, cənnət ona həsəd edər, yeddi iqlimin padişahlarının paytaxtıdır. Adamları mədəni şəhər insanlarıdır, gözəllər isə günəş ilə həmsəhərlidir).

Yeddinci hekayə bütün hekayələr içində ən çox yerli xüsusiyyətlərinin əhatəsi ilə səciyyələndir. Hekayənin ilk qismi İstanbulda daha sonrasındə dənizdə xristian dəniz quldurları arasında və dəniz quldurlarının məmləkətində baş verir. Nəhayət, yenə İstanbulda bitir.

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvinin əsərindən bəhrələnərək yaranan “Həft xan” əsəri haqqında ümumi məlumat verməyə çalışdıq. Ətəyin əsərlərində sığ-sığ təsadüf edilən məhəlli xüsusiyyətlər, təbiət təsvirləri, hekayələr, mövzular yerli olmaqla bərabər, təsəvvür və xəyal tərzini, məzmun və bədii vasitələr Şərqi Şeyrindən klassik Osmanlı ədəbiyyatına keçmiş üslubu izlədiyini göstərir. “Həft xan” əsərində isə demək olar ki, Nizami Gəncəvinin bütün poemalarının təsirini görmək mümkündür.

Həssas və incə ruhlu şairin hekayələrində aşıqlar vüsəla yetişirlər, məsud dünya həyatı keçirilər və ölürlər. Sevgililər böyük mənəvi çətinliklərdən və hicranlardan sonra öz məhəbbətlərinə qovuşaraq, firəvan ömür sürüb dünyadan köçürlər. Bəziləri torpağa basdırılır, bəziləri ilana, qarışqaya yem olur və bəziləri isə cənnətə köçürlər və əbədi orada yaşayırlar. Bütün hekayələr bu şəkillərdən biri ilə bitir.

Ədəbiyyat / References

1. Ağah Sırrı, L. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: 2014, Dergah yayınları.
2. Sadettin Nüzhet, E. Türk Şairleri. İstanbul: 1936, Suhulet Basımevi.
3. Kortantamer, T. Nev'î-zâde Atâyî ve Hamsesi. İzmir: 1997, Ege Üniversitesi Yay.
4. Karacan, T. Nev'îzâde Atâyî, Heft-H^vân Mesnevisi: İnceleme-Metin. Ankara: 1974, Sevinç.
5. Yaşaroğlu, M. Nevzade Atai Heft han mesnevisinin istinsah izah ve tehlili. İstanbul: 1940-1941, İstanbul Üniversitesi.
6. Araslı, N. Nizami və Türk ədəbiyyatı. Bakı: 1980, Elm.
7. Araslı, N. Nizaminin poetikası. Bakı: 2004, Elm.

8. “Yeddi gözəl”. Bakı: Yazıçılar nəşriyyatı (Tərcümə- Məmməd Rahim), 1983.
9. Н.Араслы. Низами Гянджеви и турецкая литература. Баку: ЭЛМ ве тахсил, 2021.

МАСНАВИ “ХАФТ-ХАН” НЕВИЗАДЕ АТАЙИ, ТУРЕЦКОГО ПОСЛЕДОВАТЕЛЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Лала Пашаева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА
E-mail: lalepashayeva1989@gmail.com

Аннотация. Могущественный поэт турецкой диванной литературы Навизаде Атайи, известный как один из последних авторов “Хамса”, , родился в Стамбуле в конце 17 века. Статья посвящена произведению “Хафт-хан” Невизаде Атайи, известного турецкого последователя гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Так, поэт, живший и писавший в пределах Османской империи в XVII веке, сделал посвящение Низами и его четвертой поэме “Хефт Пейкер”, выразив свое личное мнение. “Хафт-хан” имеет некоторые сходства и отличия с творчеством упомянутого выше поэта-мастера. Был показан и истолкован ряд нюансов, связанных с маснави.

Ключевые слова: Низами, Атайи, Османская литература, “Хафт-хан”

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ АТАБЕКИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «ХОСРОВ И ШИРИН»**

Тахмина Бадалова

Доктор философии по филологии, доцент
Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА
E-mail: tehmine_b@mail.ru

Резюме. Государство Атабеков Азербайджана, их выдающиеся личности имеют важное значение при изучении истории традиций нашей государственности. Изучение их деятельности по государственному управлению несомненно имеет исключительную ценность также с исторической точки зрения. Наряду с историческими источниками, литературные произведения эпохи богаты ценными сведениями об этом. Как известно, во многих месневи гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви имеются интересные высказывания об Атабеках Азербайджана, их полномочном государственном управлении, личных качествах и пр. В данной статье по упомянутой теме проведён анализ частей из поэмы «Хосров и Ширин», посвящённой Атабекам Азербайджана Мохаммеду Джахан Пехлевану и его преемнику Гызыл Арслану.

Ключевые слова: Атабек, Низами, «Хосров и Ширин», история, дастан, источник, традиции государственности

**ATABAY'S OF AZERBAIJAN IN THE WORK
"KHOSROW AND SHIRIN" BY NIZAMI GANJAVI**

Tahmina Badalova

Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: tehmine_b@mail.ru

Abstract. The Azerbaijani Atabay's state and the mighty personalities of its Atabay's are of special importance in study of the history of our statehood traditions. Research of their ruling activity is also of unprecedented value in terms of historical attitude. Alongside with the historical sources, the period's literary works are rich with valuable information from this standpoint. It is to be noted that the epic poems of the genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi contain interesting ideas in connection with the Azerbaijani Atabay's, their powers in ruling of the state, their personal qualities and so on. This article deals with the analysis of moments related to the aforementioned subject in the

epic poem “Khosrow and Shirin” dedicated to Muhammad Jahan Pahlavan, the Azerbaijani Atabay and Gizil Arslan, his successor.

Keywords: Atabay’s, Nizami, “Khosrow and Shirin”, history, epic poem, source, statehood traditions

Введение / Introduction

XII век представляет собой один из сложнейших периодов азербайджанской истории. Это столетие связано преимущественно с именем азербайджанского государства Атабеков. С точки зрения изучения глубины и основательности нашей традиции государственности, исследование опыта правления азербайджанских атабеков имеет большое значение, и об этом в нашем историоведении были написаны достаточно достоверные исследовательские работы. Однако неоспоримая истина заключается в том, что одними из надежных источников изучения исторических истин являются литературные образцы, в частности, эпические произведения, отличающиеся широтой сюжетных и композиционных возможностей, принадлежащие перу мастеров художественного слова, живших и творивших в упомянутое время, непосредственных живых участников происходивших общественно-политических, социальных, литературно-культурных событий. С этой точки зрения для изучения нашей истории, в частности исторических личностей XII века, ценным источником являются поэмы гениального азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. Как отмечал М.Э.Расулзаде, “непосредственно восхваляемой поэтом династией была династия атабеков Азербайджана, во времена которой он жил” [3, s.65].

Основная часть / Main Part

Две из пяти поэм Низами Гянджеви посвящены азербайджанским атабекам: “Хосров и Ширин” Мухаммеду Джахану Пехлевану и его наследнику Кызыл Арслану, “Искендернаме” - сыну Мухаммеда Джахана Пехлевана Абу Бекру.

Из истории известно, что прибравший еще при жизни султана к рукам правление государством Мухаммед Джахан Пехлеван, после смерти Шамсадина Эльдениза и спустя месяц-другой после него и султана Арслан-шаха, “сажает семилетнего сына Арслан-шаха Тог-

рула III на султанский трон, а сам становится его атабеком” [1, с.313]. Устранивший всех реальных соперников на престол Мухаммед Джахан Пехлеван начал действовать от имени последнего представителя иракского сельджукского султаната Тогрула III. В исследованиях говорится: “В июле 1177 года на всех землях, подвластных или находящихся в вассальной зависимости от султаната, была прочитана хутба (проповедь) в честь семилетнего Тогрула III. Государственная власть перешла в руки практически управлявшего всеми делами султаната Мухаммеда Джахана Пехлевана. Никто из подчиненных правителей и вассалов не возражал против этого, так как, говоря языком авторов того времени, “все правители боялись Пехлевана”. Были отчеканены деньги с именем султана, его распоряжения выполнялись тотчас же” [1, с.313]. Атабек назначил также своего брата Кызыл Арслана наместником Азербайджана и Аррана. Следовательно, хотя формальная власть и принадлежала султану Тогрулу III, страной правил Мухаммед Джахан Пехлеван. Об этом сообщается и в книге историка того периода Изеддина ибн Аль-Асири “Аль Камил Фи-т-Тарих”: “Во времена Джахана Пехлевана султаном был Тогрул ибн Арслан ибн Тогрул ибн Мухаммед Тапар ибн Мелик-шах, и хутба читалась в его честь, и в других делах у него не было никаких полномочий. Страна, эмиры и казна – всё находилось в распоряжении Джахана Пехлевана” [2, с.119]. Отображение этих тонких и если можно сказать, тактических моментов, можно наглядно увидеть в маснави “Хосров и Ширин”. Именно этот момент – приведение Тогрула III к власти руками Мухаммеда Джахана Пехлевана – поэт выражает таким образом: “Кому бы ты сам как удел путь направил / (на его) Голове ты написал иль эмир, иль шах” [3, с.42].

Хотя Низами посвятил свое произведение Мухаммеду Джахану Пехлевану, и даже написал поэму по его заказу, соблюдая этические правила в присущей ему форме, поэт пишет о поручении от шахиншаха:

چنين فرمود شاهنشاه عالم
که عشقی نو بر آرز از راه عالم
... چو عیسی روح را درسی در آموز
چو موسی عشق را شمعی بر افروز (3،23)

Так приказал мне тот, кто правил миром. Вновь

Ты в этот мир впусти великую любовь!
...Как Моисей, зажги костер любви. Спешу!
Как Иисус, носи ты пламенный души. [6, с.361]
(перевод с персидского К. Липскерова)

Ясно, что вероятность поручения семилетним султаном подобного задания Низами не выглядит достоверной. Поэтому можно категорично заявить о том, что в этих строках Низами подразумевает в действительности Мухаммеда Джахана Пехлевана. То есть, восшествие Тогрула III на престол в действительности было победой Мухаммеда Джахана Пехлевана, и он именно для увековечения своего успеха в истории просит Низами о написании подобного произведения. Низами Гянджеви, как он сам отмечает в главе “О том, что предшествовало написанию этой книги”, начал писать это произведение при восшествии Тогрула III на престол, то есть в 1177 году. И М.Э.Расулзаде пишет, что “произведение в действительности посвящено истинному владельцу и правителю того периода, второму азербайджанскому атабеку Шамсаддину Мухаммеду Джахану Пехлевану. Однако поскольку последний из иранских Сельджуков Тогрул номинально еще носил звание султана, то и книга официально была посвящена ему. Сколько бы в этих посвящениях султана Тогрула не называли “султаном” и атабека Мухаммеда “наиб э-султаном”, при выражении цели проявляется, кто истинный султан” [4, с.66].

После восхваления Бога и пророка Мухаммеда Низами, снова следуя правилам этической культуры, несмотря на малолетний возраст Мелика Тогрула, он восхваляет его как официального правителя страны, молодого султана как шахиншаха, в его честь произносит молитвы-благопожелания, желает ему добра на троне:

پناه ملک شاهنشاه طغرل
خداوند جهان سلطان عادل
ملک طغرل که دارای وجود است
سپهر دولت و دریای جود است
به سلطانی به تاج و تخت پیوست
به جای ارسلان بر تخت بنشست (3،27)
Мелик Тогрул, сей шах – владыка бытия,
Шатер щедрот, поток, что льется, всех поя,

Тогрул, облекшийся в блеск царственного сана.
Воссел на царский трон, чтоб заменить Арслана. [6, с.363]

Затем Низами просит о том, чтобы его произведение “покорило мир как султан”, Тогрул III “сделал семь областей своим станом” [6, с.363], “девять высших сфер сжал своим арканом” [6, с.363], “в Джейхуне взвил коня” [6, с.363], “шлет ему хакан харадж” [6, с.363] и т.д. Чуть позже становится ясна цель похвалы славе султана и расширению страны. Все эти восхваления и молитвы, благопожелания были вступительной частью просьбы, которую сделает султан атабеку. То есть, основной объект посвящения и восхваления Низами мы видим из следующих строк:

من از شفقت سپند مادرانه
بدوود صبحدم کردم روانه
به شرط آنکه گر بویی دهد خوش
نهد بر نام من نعلی بر آتش
بدان لفظ بلند گوهر افشان
که جان عالمست و عالم جان
اتابک را بگوید کای جهانگیر (3،29)

И ладан свой к царю в блаженстве я вознес,
Как утренний свой вздох, как запах росных роз.
Чтоб ладан мой, взнесясь благоуханным дымом,
Сказал бы обо мне, владыкою хранимом.
Словами, что горят, как драгоценный клад,
Что мир в себе таят и с миром дышат в лад:
“О ты, что целый мир скрутил, как стебель гибкий!” [6, с.364]

Из приведенного эпизода становится понятно, что поэт, написав “Хосров и Ширин”, посылает поэму султану Тогрулу (на самом деле Мухаммеду Джахану Пехлевану), и если тот одобрит, ожидает рекомендации об “оказании внимания сочинителю подобного произведения”. Ясно, что это также было этическим приёмом, и Низами эти слова адресует не десятилетнему султану, а непосредственно Мухаммеду Джахану Пехлевану, следовательно, и данную ему оценку, внимание, награду также ждет от атабека. Отсюда снова становится понятно, что вся управленческая власть государства, даже полномочия по самым простым моментам, вроде награж-

дения каждого поэта, были в руках азербайджанского атабека Мухаммеда Джахана Пехлевана. М.Э.Расулзаде пишет по этому поводу: “Желаемое поэтом от “мудрого султана”, являющегося “панахимулк”ом (опорой государства) и “ходаванди-джахан”ом (владыкой мира сего), заключается лишь в рекомендации великому атабеку, став “главой шахиншахов”, “спасшему мир от гнета” [4, с.66].

Последующая глава посвящена непосредственно “Восхвалению атабека абу Джафара Мухаммеда ибн Эльдегиза”. В этой части поэт открыто пишет, что посвятил произведение атабеку. Также Низами именует атабека “шахиншахом, главой, руководителем шахов мира, правителем времени”:

طراز آفرین بستم قلم را
زدم بر نام شاهنشاه رقم را
سر و سر خیل شاهان شاه آفاق
چو ابرو با سری هم جفت و هم طاق
ملک اعظم اتابک داور دور
که افکند از جهان آوازه جور (3،34)

Возноси хваления, калам возносим все мы,
И вот царю царей чеканю я дирхемы.
Величья аркою он занял кругозор,
Иль мы на бровь его свой устремляем взор?
Великий Атабек, всех наших дней владыка,
Тот, кто пугает зло, огнем благого лика. [6, с.366]

Далее Низами, с присущими ему поэтическими средствами, проникнув в самые немыслимые пласты метафорического слова, оживляет достоинства Атабека языком пера. Поэт начинает с имени своего покровителя: “Так как его имя означает солнце мира – Шамсаддин (Шамс – ад – дунья)” сравнивает его с “освещающим мир Солнцем”. Данную атабеку оценку, а также весомость и положение Джахана Пехлевана можно ясно видеть из сопоставления, осуществленного поэтом с использованием идентичности его имени с именем Исламского пророка:

یکی ختم نبوت گشته ذاتش
یکی ختم ممالک بر حیاتش
یکی برج عرب را تا ابد ماه

یکی ملک عجم را از ازل شاه
یکی دین را ز ظلم آزاد کرده
یکی دنیا به عدل آباد کرده (3,35)

Один всей сущностью – предел пророков бога,
Другой – предел владык в кругу земного лога.
Тот – пред арабом встал и взор его отверз,
Другого, как царя, в восторге видит перс.
Один-освободил от угнетенья веру,
Другой – законность ввел, дал вес всему и меру. [6, с.366]

В последующих двустишиях встречаются очень интересные поэтические фигуры хуснит-талил: “Из зависти к нему мир (عالم) надвое раскололся // Поскольку у мира один, у него два “мим”а” [3, с.38]. Как известно, слово “мир”, написанное арабскими буквами, состоит из двух несоединенных друг с другом частей (عالم). Поэт объясняет причину этого тем, что поскольку у мира есть один, а у Мухаммеда два “мим”а (буква م), мир от зависти раскололся надвое.

Низами, наряду с восхвалением правящей мощи Джахана Пехлевана, завоевания мира, силы его меча, остроты слова, физических и пр. качеств, подчеркивает его просвещенность (в широком смысле слова): “Какой души нет в сердце его // Что за будущее, что он не ведает о нем?” [3, с.39].

Из истории известно, что атабек Джахан Пехлеван как инициативный государственный руководитель обладал большими административными способностями и значительно укрепил систему государственного управления. “Джахан Пехлеван приступает к осуществлению важных мероприятий по укреплению центральной власти. Он покоряет проявивших неповиновение иракских, иранских эмиров, отдаляет от должности непригодных полководцев и чиновников, заменяет их верными себе лицами. Атабек, назначивший личных мамлюков на 70 самых важнейших государственных должностей, каждому из них в качестве *икты* дал определенную область и город. С помощью своих мамлюков образовавший самобытную систему государственного управления Джахан Пехлеван создал мамлюкскую элиту; эта элита и 30 лет спустя после смерти атабека играла ведущую роль в общественно-политических событиях” [1, с.313]. Низами Гянджеви не упускает из виду подобную деятельность атабека:

همه عالم گرفت از نیک رائی
چنین باشد بلی ظلّ خدائی
سیاهی و سپیدی هر چه هستند
گذشت از کردگار او را پرستند
... گلوی خصم وی سنگین درایست
چو مغناطیس از آن آهنربایست (3،38)

Сень благомыслия он распростер над светом,
И мудростью небес мир кажется одетым.
Все, кроме господ, пред шахом склонено,-
И все, что белизна, и все, что так черно.
... Железный колокол – врагов кричащих горло,
Но к ним железный меч рука твоя простерла. [6, с.367]

Далее поэт вспоминает Шамсаддина Эльдениза, пишет “шах светлый Ильдигиз, не вняв укорам света, четыре дал венца семи просторам света, два мира, уходя он дал душе одной, и коли дышишь ты, то он в стране земной” [6, с.368]. Низами своего покровителя, которого называет “упованием шахства, опорой халифата”, “дарящим нуждающимся трон и корону”, сравнивает со знаменитыми образами восточной литературы – Фиридуном Вторым, Джамшидом Вторым, Кейхосровом, пророком Сулейманом, Искендером Зюльгернейном – и во всех случаях отдает предпочтение Атабеку. Будет уместным упомянуть и тот интересный факт, что Низами очень тонко акцентирует внимание на том, что является первым, написавшим об атабеках: “Я из гонцов, что по ночам бодрствуют, / Я шахским стражникам звонящий. / Я в этом саду первой был птицей...” [3, с.41].

Из слов поэта, оценивающего собственное произведение весьма скромно, становится понятно, что Мухаммед Джахан Пехлеван пригласил Низами во дворец, а поэт почтительно и деликатно отказался от этого приглашения. Поэт “жалуется” на двойственность в своем характере и высказывается о несоответствии подобного характера дворцам:

نظامی یکدشی خلوت نشین است
که نیمی سرکه نیمی انگبین است
ز طبع تر گشاده چشمه نوش

به زهد خشک، بسته بار بر دوش
دهان زهدم ار چه خشک خانی است
لسان رطبیم، آب زندگانی است
چو مشک از ناف عزلت بو گرفتم
به تنهائی چو عنقا خو گرفتم
گل بزم از چو من خاری نیاید
ز من غیر از دعا کاری نیاید (3،44)

В безлюдии своем двоится Низами:

И уксус он и мед – таким его прими,
Из влажности его – все сладостные речи,
Но сушь его, что груз, легла ему на плечи.
Источник моего подвижничества – сух,
Но сочный мой язык все услаждает слух.
Я – мускус в мускусном мешочке просветления,
Я – Анка, я люблю от мира отдаленья.
Я – шип, и розою не быть мне на пиру.
Я лишь молитвами чертог твой уберу. [6, с.370]

Некоторые исследователи слово “*iqdiş*” (*dorğa*), примененное поэтом в вышеизложенном двустишии, “ложно объясняют как принадлежность его отца и матери к разным народам... Низами в этих строках очень точно указывает сущность: отшельничество и поэтизм, сладкие как мед стихотворения и крепкая, как уксус, моральная природа. Поэт не считает достойным существование шипов на торжестве цветов, так как поскольку его отшельничество, строгая мораль в отличие от его стихотворений, подобны шипам” [5, с.9-10].

Низами Гянджеви посвящает отдельную часть и наследнику Мухаммеда Джахана Пехлевана Кызыл-Арслану: в “Восхвалении счастливого падишаха Кызыл-Арслана” автор повествует о его доблести, остроте меча, щедрости, “возвышении его славы до Луны”, о его мудрости, милосердии и справедливости, равной его же гневливости, а в конце произведения описывает встречу с Кызыл-Арсланом, очень большое уважение и почтение со стороны шаха Кызыла и диалог с ним. Тут же отметим, что из высказываний, имеющих в главах, посвященных Кызыл-Арслану, становится понятно, что поэт добавил эти части к произведению позже. Так, в силу того, что поэма “Хосров и Ширин” была написана между 1177-1181 годов, автор завершил произведение еще при жизни Мухаммеда

Джахана Пехлевана. Двустипия, выражающие печаль поэта от смерти Джахана Пехлевана, даже Кызыл Арслана в конце книги, также свидетельствуют, что эти части были добавлены позже.

И в части “Восхваление счастливого падишаха Кызыл-Арслана” поэт в обращении к Кызыл-Арслану подчеркивает, что написал произведение брату и это будет и ему по сердцу, поскольку шах сам от души любит Мухаммеда Джахана Пехлевана:

چو شد پرداخته در سِلکِ اوراق
مسجل شد بنام شاه آفاق
چو دانستم که این جمشید ثانی
که بادش تا قیامت زندگانی
اگر برگ گلی بیند در این باغ
بنام شاه آفاقش کند داغ
... مراد شه که مقصود جهان است

به عینه با برادر هم چنان است (3,53)

Заполнил я листы; им шахской благодатью

Позволили лежать под шахскою печатью.

Мне стало ведомо, что царственный Джемшид –

Пускай его Аллах от бедствий отрешит –

Лишь розы лепесток в саду увидит этом,

К нему склоняется, своим овевя светом.

...Скажу я о царе, любовью всех объятom.

Любя наставника, его назвал он братом. [6, с.374]

Прежде чем описать встречу с Кызыл-Арсланом, поэт пишет о высокой оценке произведения, почтении к нему Мухаммед Джахан Пехлевана:

بسی چینی نورد نابریده
بجز مشک از هوا گردی ندیده
همان ختلی خرام خسروانی
سر افسار زر و طوق کیانی
به شریفم حدیث از گنج می رفت
غلام از ده کنیز از پنج می رفت (3,783)

В кусках надушенных китайские шелка:

Не развернула их ничья еще рука,

Хуттальский плавный конь, что шествует, гарцуя:

Вся в золоте узда и царственная сбруя.
И говорили мне: “Принять ты будь готов
Пять или шесть рабынь, да десяти рабов” [6, с.724]

Поэт пишет, что в силу того, что Мухаммед Джахан Пехлеван “переехал”, ни одно из этих обещаний не выполняется. Однако, однажды “приходит гонец с письмом в руке” и сообщает об установке Кызыл-Арсланом шатра на расстоянии 30 деревьев (“дерево” было в старину мерой длины и составляло примерно около 7 км - прим. пер.) и приглашении им поэта к себе. Поэт принимает это приглашение с очень большой радостью:

ز گوران تک ربودم در دويدن
گرو بردم ز مرغان در پریدن
ز رقص ره نمی شد طبع سیرم
ز من رقاص تر مرکب بزیرم (3،784)
Мой бег оставил бы онагров за спиной,
Не потягались бы соколы со мной.
И я плясал в седле, плясал я без опаски.
Конь подо мной плясал, мы с ним летели в пляске. [6, с.725]

Низами, описывая сцену встречи с правителем, пользуется изысканными метафорами, сравнениями, и в этот момент ясно видно, какое уважение и почтение оказывает Кызыл-Арслану поэт: указывая на свое появление перед шахом, создает такую изящную поэтическую фигуру как “родник достиг края моря”, описывая состояние, которое испытал шах, услышав весть о прибытии Низами – “шах.... возгорелся как свеча от прибытия своего мотылька”, свое вхождение на пир к шаху – “ведом был Утарид в луны небесный дом” [6, с.726], свое приближение к шаху – “ведь лишь пылинка я, он – солнечное диво” [6, с.727], желая донести о том, как шах поднялся на ноги, завидев поэта – “и небо поднялось” и т.д. Автор пишет, что войдя на торжество, увидел исполнение прекрасными девушками под звуки джанги газелей Низами. В качестве уважения к поэту правитель останавливает пир с вином, музыкой:

شکوه زهد من بر من نگهداشت
نه زان پشیمی که زاهد در کله داشت

بفرمود از میان می بر گرفتن
مدارای مرا پی بر گرفتن
... اشارت کرد کاین یک روز تا شام

نظامی را شویم از رود و از جام (3،787)

Мой сан подвижника владыкой был почтен,
Хоть не отшельника у трона встретил он
И приказал вино убрать он из чертога,
И всем встречать меня приветно у порога.
...Я ради Низами, - промолвил шах, - и руду,
И кубку отдых дам, - внимать стихам я буду [6, с.727]

Правитель, завидев поэта, с почтением встает на ноги, усаживает его возле себя. Хотя поэт, после небольшой беседы, хочет уйти, правитель снова усаживает его, а когда речь заходит о “Хосрове и Ширин”, очень хвалит его: “Чтение его бейт за бейтом // Подобно оливковому маслу, намазанному на вены парализованного” [3, с.352]. Правитель спрашивает о том, получил ли поэт его законную, как материнское молоко, плату взамен написанной книги. А поэт отвечает, что я изначально книгу писал не ради денег, моя цель заключалась в том, чтобы каждый прочел, помолился за меня. И тот “счастливый шах” обещал дары, но так как из-за переезда его корабля жизни, был нанесен вред всему миру, поэт также понес урон от этой потери. Затем Низами говорит о том, что надеется на щедрость Кызыл-Арслана. Шаху импонирует подобная искренность и открытость поэта, и тот жалуется ему село Хамидуниан. Поэт с удовлетворением возвращается с шахского приема:

چنان رفتم که سوی کعبه حجاج

چنان باز آمدم کاحمد ز معراج (3،793)

Кабу лицезреть я шел в далекий край,
И вот я – Мухаммед, который видел рай [6, с.731]

Далее Низами содержательными строками описывает желание одного завистника унижить подарок правителя и данный ему поэтом назидательный ответ, подчеркивает и своё удовлетворение тем, что есть, и бесконечность щедрости правителя:

نه آن ده شاه عالم را رای آن داشت
که ده بخشد چو خدمت جای آن داشت
ولی چون ملک خرسندیم را دید
ولایت در خور خواهنده بخشید (3،395)

Великий царь сумел мое служенье взвесить:
Мне не одно хотел поместье дать, а десять.
Когда ж увидел он, как мало нужно мне, -
Поместье это счел достаточным вполне. [6, с.732]

В конце повествования, посвященного встрече с Кызыл Арсланом, как чуть ранее мы фрагментарно отмечали, “поэтизирует печаль, которую прочувствовал из-за смерти этого могущественного султана, милость которого видел. Плакал, вспоминая этого падишаха “ставшего шехидом, не вкусив фрукт молодости, как не вкусивший живую воду Зюльгернейн”. Наряду с этим, утешаясь тем, что династия атабеков, к которым он привязан, осталась могучей и сильной, сказал: “Если он умер, да здравствует Абу Бекр сын Мухаммеда” [4, с.68]. Низами последние двустихия произведения посвятил ему.

Заклучение / Conclusion

Таким образом, Низами Гянджеви в поэме “Хосров и Ширин”, которая является редким образцом восточной литературы как по содержанию, так и по форме, уделил особое место восхвалению трех правителей азербайджанского государства атабеков - Мухаммеда Джахана Пехлевана, Кызыл Арслана, Нусретеддина Абу Бекра ибн Мухаммеда. Естественно, эти части являются не просто восхвалением. Здесь мы видим, наряду с отношением поэта к правителям своего времени, к их управлению страной и др., и отношение этих лиц к Низами.

Литература / References

1. История Азербайджана. В семи томах. Том II. Баку: Наука, 2007, 608 стр. (на азерб. языке).
2. Иззаддин Ибн Аль-Асир. Аль-Камил Фи-Т-Тарих (Совершенная история). Цитаты об истории Азербайджана и соседних

- стран / перевод с арабского З.Буниятов. Баку: Шур, 1996, 192 стр. (на азерб.языке).
3. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Научно-критический текст Л.А.Хетагурова. Баку, 1960. 814 стр. (на перс.языке)
 4. Расулзаде М.А. Азербайджанский поэт Низами. Баку: Чыраг, 2008, 416 стр. (на азерб.языке).
 5. Юсифли Х. Над горизонтами научной и художественной мысли // Низами Гянджеви. Хосров и Ширин / перевод с персидского, предисловие и комментарии Х.Юсифли. Баку: Наука, 2011, (на азерб.языке).
 6. Низами Гянджеви. Собрание сочинений. В трех томах. Том первый. Баку: Азернешр, 1991, 861 стр.

NİZAMİ GƏNCƏVINİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ

Təhminə Bədəlova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: tehmine_b@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan Atabəylər dövləti və onun Atabəylərinin qüdrətli şəxsiyyətləri dövlətçilik ənənələrimizin tarixinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların idarəçilik fəaliyyətinin tədqiqi həm də tarixi münasibət baxımından misilsiz dəyərə malikdir. Tarixi mənbələrlə yanaşı, dövrün ədəbi əsərləri də bu baxımdan dəyərli məlumatlarla zəngindir. Qeyd edək ki, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin məsnəvilərində Azərbaycan Atabəyi, onların dövlət idarəçiliyindəki səlahiyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri və s. ilə bağlı maraqlı fikirlər yer alır. Bu məqalə azərbaycanlı Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan və onun davamçısı Qızıl Arslana həsr olunmuş “Xosrov və Şirin” poemasının yuxarıda qeyd olunan mövzu ilə bağlı məqamlarının təhlilindən bəhs edir.

Açar sözlər: Atabəy, Nizami, “Xosrov və Şirin”, tarix, dastan, mənbə, dövlətçilik ənənələri

РУССКИЕ ОТВЕТЫ-НАЗИРЕ НА ПОЭМЫ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Теер Елена Михайловна

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: helena.teer@gmail.com

Резюме. Творчество Низами имело большое влияние на литературу народов Ближнего и Среднего Востока. Согласно традиции восточной литературы, на все поэмы «Хамсэ» были написаны ответы-назире на фарсидском и многих тюркских языках. Такие назире имеются и на русском языке. В пример можно привести произведения В.Хлебникова «Медлум и Лейли» (1911) и «Дети выдры» (1913) и стихотворную драму Г.В.Птицына «Хосров и Ширин» (1941). Обе поэмы В.Хлебникова написаны по мотивам соответствующих месневи Низами Гянджеви «Лейли и Меджнун» и «Искендернаме». Но каждая версия выражает собственно авторское восприятие этих сюжетов. У В.Хлебникова дастан о трагической жертвенной любви Лейли и Меджнуна, вопреки всемирным представлениям, воплощён в мифе о «вечной любви». В назире на поэму «Искендернаме» он показывает поистине трагический характер бедствий от межнациональных раздоров, войн и зла вообще.

Трагедия «Хосров и Ширин» состоит из четырёх актов, в которых в стихотворной форме описывается трагическая любовь Хосрова и Ширин. Внесённые Г.Птицыным изменения всерьёз не повлияли на основной сюжет оригинала. Творчески подойдя к гениальному произведению Низами Гянджеви, Г.Птицын создал «русскую интерпретацию» вечной любви, разрушающей все препятствия и одержавшей победу над смертью. Кроме того, в его произведении сильно выражены мотивы любви к родине, патриотизма и следования законам общественного долга выше личных интересов.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Искендернаме», В.Хлебников, Г.Птицын

**RUSSIAN RESPONSES-NAZIRE
TO THE POEMS OF NIZAMI GANJAVI**

Teer Elena Mikhailova

Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: helena.teer@gmail.com

Abstract. The work of Nizami Ganjavi had a huge impact on the literature of the peoples of the Near and Middle East. In accordance with the Eastern literary tradition, numerous responses-Nazire and imitations in Persian and many Turkic languages were written to all the poems of Khamsa. There are also answers in Russian. These are V.Khlebnikov's poems “Medlum and Leyli” (1911), “Children of the Otter” (1913) and the drama in verse “Khosrov and Shirin” (1941) by G.V.Ptitsyn. Both poems by V.Khlebnikov were based on Nizami's poems. But each version represents its own vision of the author of these stories. V.Khlebnikov turns the poem about the selfless love of Leyla and Majnun into a myth about “eternal love” achieved by renunciation of earthly joys. And through the poem “Iskender-name” the author showed the brutality and lethality of interethnic strife, wars and violence in general. The tragedy “Khosrov and Shirin” consists of 4 parts, in which the tragic love of Khosrov and Shirin is presented in poetic form. The changes made by G. Ptitsyn did not greatly affect the general outline of the original plot. Having creatively perceived and reworked Nizami's ingenious creation, G.Ptitsyn created his “Russian” answer about great love that overcame all obstacles and conquered death. In addition, the patriotic motive of love for the Motherland and the priority of public duty over personal love interests are more present in the work. **Keywords:** Nizami Ganjavi, Khosrov and Shirin, Leyla and Majnun, Iskender-name, V.Khlebnikov, G.Ptitsyn

Введение / Introduction

Как известно, творчество Низами оказало огромное влияние на литературы народов Ближнего и Среднего Востока. В соответствии с восточной литературной традицией на все поэмы Хамсе (“Пятерницы”) были написаны многочисленные ответы-назире и подражания на персидском и многих тюркских языках. Как справедливо пишет чл.-корр. Араслы Н.Г., “творить на темы Низами, создавать поэтические “ответы” (назире) на “Хамсе” стало распространенной традицией – труднейшим творческим испытанием. Знаменитые мас-

тера слова проявляли на этом поприще свой поэтический талант, в результате чего появились многочисленные назире на “Хамсе”, написанные на языках многих восточных народов” [1, с.7].

Как ни удивительно, имеются такие “ответы” и на русском языке. Речь идет о поэмах В.Хлебникова “Медлум и Лейли” (1911), “Дети Выдры” (1913) и драме в стихах “Хосров и Ширин” Г.В.Птицына.

Основная часть / *Main Part*

Русский поэт и прозаик, один из крупнейших деятелей русского авангарда Велимир Хлебников (1885-1922), был тесно связан своей биографией с Востоком и черпал в нем свое вдохновение. При этом он был убежден, что Запад и Восток, при всех их различиях, едины в своей человеческой сущности. Эта идея была в значительной степени воплощена в его поэмах “Медлум и Лейли” и “Дети Выдры”.

Поэма “Медлум и Лейли” восходит к мотивам гениальной поэмы Низами, которую Хлебников называл “лучшей повестью арамейцев”. Но “Медлум и Лейли” отнюдь не перевод поэмы Низами и не пересказ ее сюжета, а попытка создания своего собственного видения этого сюжета.

Поэма написана в основном четырехстопным хореем. В ней отсутствуют специальные метафоры и эпитеты, свойственные восточной поэзии. Небольшое по объему произведение имеет ряд внешних несоответствий оригиналу Низами. Прежде всего, обращает на себя внимание различие и порядок имен в названии поэмы. Проф. П.И.Тартаковский называл “плодом фантазии Хлебникова” имя “Медлум”. Действительно, проведенный нами дополнительный поиск также не дал никаких результатов. Место действия поэмы – Западный Иран (Курдистан). В поэме говорится о вражде между родами:

Где живут два рода в ссоре,
Где отцов пролита кровь.
Там узнает желчь и горе
И безгрешная любовь.
И Медлум, и Лейли
Узнают роковое “нет”. [2]

Однако, Хлебников верно передает своеобразие пламенной любви, описанной Низами: самоотверженная и выстраданная любовь Медлума и Лейли приобретает у него “космический характер” [3, с.106]. Поэму о беззаветной любви Хлебников превращает в миф о “вечной любви”, достигнутой отречением от земных радостей:

К временам стародавним
Возвращается племя земли,
Камень беседует с камнем
О веселии вечной любви. [2]

У Хлебникова Лейли и Медлум после смерти превращаются в звезды, вечно мчащиеся навстречу друг другу:

Там, звездой мчась вдоль круга,
Над местами, где любили,
Пусть Медлум узнает друга
В ярком вечера светиле. [2]

По мнению Т.Гусейновой, произведение Хлебникова не о конкретных юноше и девушке, а о любви общечеловеческой. “Медлум символизирует Восток, а Лейли – Запад. Поэт утверждает, что человечество, разделенное на Запад и Восток, едино и это единство создается любовью” [4].

По мнению проф. П.И.Тартаковского, “линия, в движении которой Хлебников наиболее ощутимо пересекается с Низами, - это тема любви Медлума и Лейли, собственно, главная тема обоих произведений, что определяет и наибольшую частоту соответствий восточного “канона” и русского “назире” (ответа) [5].

В основе поэмы “Дети Выдры” лежит ороchonский миф о происхождении жизни на Земле. Однако это не простое воспроизведение мифологического сюжета. Поэма “Дети Выдры” состоит из глав – “парусов”, как бы не имеющих между собой ничего общего, но все вместе они призваны продемонстрировать мысль о преемственности и взаимосвязи культур.

В “Третьем парусе” В. Хлебников по-своему пересказывает главу о походе Искандера против русов из поэмы Низами “Искендер-наме”.

Вот как царь Бердай и Нушабэ призывают Искандера спасти Берда’а от русов:

Царь Искандр! Искандр, внемли
Крику плачущей земли...
Ты, прославленный людьми,
Дерзость руссов покарай.
Меч в ладонь свою возьми,
Прилети с щитом в наш край. [6]

Сын Выдры слетает с облаков и спасает от русов царицу Нушабэ и ее страну. А сам Искандер – Александр сражается с предводителем русов Кинталом, и победив его, не оставляет в живых, как это происходит в поэме Низами, а казнит. По мнению проф. П.И. Тартаковского, для Хлебникова невозможно примирение с захватчиком, “судьбу мира и человека, – пишет он, – решают не романтические душевные порывы “идеального царя”, а ход истории, представленный в 3 парусе не столько фигурой Искандера, сколько непосредственно авторской позицией Хлебникова” [5]. Можно сделать вывод о том, что все внесенные изменения были произведены автором с целью показать гибельность и смертоносность межнациональных распрей, войн и насилия вообще.

Драма в стихах “Хосров и Ширин” была написана в 1941 г. талантливым русским востоковедом и переводчиком Г.В.Птицыным.

В 1937 г. он окончил персо-таджикское отделение факультета востоковедения Ленинградского университета. Затем учился в аспирантуре при Эрмитаже. Переводил произведения восточных авторов, поэтов и прозаиков. Именно тогда он перевел стихами некоторые главы из поэм “Сокровищница тайн” и “Хосров и Ширин”. И по сей день эти переводы считаются лучшими. Как писал известный советский востоковед проф. А.Н.Болдырев, “хорошо владея языком классической литературы, Г.Птицын погружался в океан поэзии Низами, познавая и красоту его вечного слова, и то, как понимал ее сам Низами” [7, с.135].

Вероятно, поэма “Хосров и Ширин” так впечатлила поэта, что он в течение нескольких месяцев написал одноименную трагедию в 4-х действиях. Есть сведения, что с автором обсуждали возможность ее постановки на сцене Ленинградского академического театра им. А.С.Пушкина: “Чистовую рукопись уже читали в редакциях литературных журналов, а народный артист СССР Л. С. Вивьен обсуждал с автором возможность постановки трагедии на сцене Ленинградского академического театра им. А.С.Пушкина” [7, с.138]. Война и трагическая гибель автора помешали осуществиться этим планам.

Надо подчеркнуть, что сам Г.В.Птицын указывал, что его произведение написано “по мотивам одноименной поэмы Низами”, что давало автору возможность вносить некоторые изменения.

Обращает на себя внимание и то, что Г.В.Птицын определил свое произведение как трагедию. Азербайджанский литературовед д.ф.н. В. Девитт предполагал, что поэт видел сходство “старинного сюжета с тем, что он видел вокруг”, т. е. массовые репрессии 30-х гг. XX в. [8]. Нам, однако, более вероятным представляется, что такое жанровое определение Г.В.Птицыным своего произведения было связано с надвигающейся угрозой нападения фашистской Германии. В произведении очень громко звучит патриотический мотив любви к Родине и приоритет общественного долга над узко личными любовными интересами.

Драма Г.В.Птицына насчитывает чуть более 2000 строк. В ней сохранена основная сюжетная линия оригинала, связанная с главными героями поэмы, и трактовка их образов. В тексте отсутствуют рассказы о знакомстве Ширин с Хосровом, о Ширин и Фархаде, о Шекер и Хосрове и некоторые другие, не имеющие прямого отношения к обозначенному развитию сюжета.

Круг действующих лиц ограничен 9 персонажами: Хосров, Ширин, Шируйе, Михин-бану, Марьям, Шапур, Бузург-Умид, Гардуй -начальник стражи, Наместник Хорасана.

Пьеса начинается с Пролога, который представляет собой сцену, в центре которой сидит, склонившийся над свитком, Низами и пишет. Потом он заканчивает писать и начинает говорить. Его речь посвящена любви. И это не что иное, как сжатый перевод главы “Несколько слов о любви” из поэмы “Хосров и Ширин”. Сравним:

Любовь. Прекрасней я не знаю слова,
И в счете дней пусть мне не знать иного!
Одна любовь – небес алтарь высокий,
В земле любви родятся мира соки. [9, с.140]

Низами:

У меня нет иного призвания, кроме [воспевания] любви,
Пока я жив, да не будет мне суждено иное дело.
Небесный свод признает один лишь михраб – любовь.
Без страданий любви этот мир не имеет достоинства. [10, с.46]

Г.Птицын:

В ком свет любви погас, увянет он,
Сто душ имей, но трупом станет он. [9, с.140].

Низами:

Кто лишен любви, тот, считай, лишен души,
Обладай он хоть сотней душ, без любви он мертв. [10, с.46]

И еще:

Полно одним стремленьем естество:
Любовью мудрые зовут его.
И я – не мог я без любви прожить
И сердце продал, чтобы жизнь купить.
Служа любви, я создал повесть эту,
Призыв любви я посылаю свету. [9, с.141]

Низами:

Удел всего в природе – тяготение,
Мудрецы называют это тяготение любовью/.../
Я не мыслил без любви жизнь свою,
Поэтому отдал сердце и получил душу /.../
Я препоясался любовью к сочинению этой поэмы,
И миру я явил дар страсти. [10, с.47]

I акт начинается сценой пира Хосрова во дворце Ширин, где, узнав о мятеже Бахрама Чубине, Ширин упрекает Хосрова в бездействии и вынуждает его покинуть ее дворец. Хосров уезжает и женится на Марьям, дочери Византийского императора, и восстанавливает свою власть в Иране. Но любовь к Ширин не проходит, и он отправляет к ней Шапура:

Скачи, лети к ней, пусть она узнает,
Как шах Ирана без нее страдает.
Скажи – он царь, он вновь владеет тронном.
Венцом, поднявшимся над небосклоном,
Но если станет мне она женой,
Склоню пред ней венец высокий свой. [9, с.167]

Ширин отвергает недостойное предложение, но в это время появляется Хосров и сообщает, что он свободен и теперь нет никаких препятствий для брака, потому что Марьям сбежала.

Как видим, здесь Г.В.Птицын отступил от поэмы Низами. Марьям не умирает, а вступает в тайный сговор с сыном Хосрова Шируйе, который помогает ей сбежать на родину. По ее наущению многочисленные войска Византийского императора нападают на Иран.

Чтобы спасти страну, Хосров должен отречься от престола в пользу сына. Ширин уговаривает Хосрова передать власть сыну, который обещает свою преданность отцу и народу, а сам в бокал с вином подсыпает ему сонное зелье. По приказу Шируйе Хосрова со скованными ногами бросают в темницу, а затем подосланный стражник убивает спящего Хосрова.

Совершив это злодеяние из-за любви к Ширин, Шируйе теперь надеется склонить ее к браку. Ширин соглашается при условии, что Шируйе с почестями похоронит отца, всю казну раздаст народу, а дворец уничтожит. Отцеубийца выполняет все требования. Ширин же входит в склеп, подходит к телу Хосрова, целует его, произносит следующие слова:

Я вновь с тобой, Хосров, любимый мой,
С тобой навеки обрету покой.

С тобой была я счастлива везде,
И в час удач, и в тягостной беде,
Я все с тобой, возлюбленный, делила,
Что ты любил, с тобой и я любила.
И если нас разъединил кинжал,
Пусть видят все – кинжал нам встречу дал. [9, с.244]

И закалывает себя. Вбежавшему Шируйе она успевает сказать:

Предатель подлый, разве слез потоком
Исправишь все, что ты свершил жестоко?!
А затем опускается на гроб Хосрова и умирает со словами:
О мой Хосров, любимый витязь мой,
Прими меня, твоя Ширин с тобой...

Трагедия завершается появлением на сцене Бузург-Умида, который произносит прочувствованный монолог, в котором проклинает Шируйе и восхваляет любовь Ширин и Хосрова:

А ты, Хосров, Ирана славный шах,
И ты, Ширин, да славьтесь вы в веках!
Помянет пусть и старый, и младой
Возлюбленных со светлую душой.
Пусть их любовь хранит столетний бег,
И тот, кто носит имя “Человек”,
Пусть благороден будет, как Хосров,
И как Ширин, пускай любить готов. [9, с.245]

Обратим внимание, что у Низами эти картины отсутствуют. Однако важно то, что Г.В.Птицын в своей трагедии отразил все нравственные приоритеты, установленные в поэме Низами. Ширин у него является воплощением женственности и нравственной чистоты. Одновременно она олицетворяет не только душевную красоту женщины, но также силу и величие духа. Хосров же, под облагораживающим влиянием Ширин, преображается и становится достойным ее любви. Эгоизм и себялюбие уступают место человеколюбию и заботе о ближнем, о чем ярко свидетельствует

сцена смерти Хосрова: истекая кровью, он не будит спящую рядом Ширин, чтобы попросить глоток воды:

Кто там? Ранен?.. Кровь течет...
О Шируйе... Всему настал конец,
Все тлен теперь... И счастье, и венец,
Любовь к Ширин... Но нет, любовь жива...
Ширин... Как больно... Глупые слова...
Как жажда гложет нестерпимо... Пить...
Глоток воды, чтоб смерть мне облегчить...
Но нет, пусть тайну охраняет мрак,
Пусть спит она, а я умру и так... [9, с.231]

С большим мастерством Г.В.Птицын воссоздал и другие образы поэмы. Преданный Шапур, любящая и заботливая Мехин-бану, мстительная Марьям, злобный завистливый Шируйе. При этом в трагедии отсутствует нарочитая восточная стилизация, поэт очень осторожно использовал восточные заимствования. Вот, например, Ширин:

Рубины губ сладки и горячи,
Нарциссы глаз – свежее звезд в ночи. [9, с.145]

А как мастерски он вводит лирические отступления в драматическое действие, сколько волнующей поэзии в песне, которую поет Ширин:

Милый мой, весна настала, где же ты?
И цветы покрыли скалы, где же ты?
С первым снегом возвращусь я, обещал,
Снег сбежал водою талой, где же ты? [9, с.193]

Заключение / Conclusion

Очевидно, что Г.В.Птицын проникся большой любовью к далекому прошлому Азербайджана, глубоко изучил суть изображаемых конфликтов, постиг характер героев, воссоздал благородный образ самого Низами.

Творчески восприняв и переработав его гениальное творение, он создал свой, “русский” ответ о великой любви, преодолевшей все преграды и победившей смерть.

Литература / References

1. Араслы Н. Г. Низами Гянджеви и турецкая литература. Б., Элм ве тахсил, 2021.
2. Хлебников В. Медлум и Лейли – <https://ollam.ru>
3. Степанов Н. Велимир Хлебников. Жизнь и творчество. Сов. писатель, М.,1975,
4. Гусейнова Т. Больше чем тюркский поэт, www.anl.az/down
5. Тартаковский П.И. Социально-эстетический опыт народов Востока и поэзия Хлебникова в 1900-1910 гг., гл. 5. Западно-восточная концепция Велимира Хлебникова в его эпическом триптихе- ka2.ru)
6. Хлебников В. Дети Выдры. 3-й парус. – hlebnikov.lit-info.ru
7. Болдырев А. Несколько слов о поэте Птицыне. См. Русские советские писатели о Низами Гянджеви.
8. Девиц В. “На крыльях любви к поэту”, газ. Баку,1991,10 окт.
9. Птицын Г. Хосров и Ширин. Трагедия в 4-х действиях. См. Русские советские писатели о Низами Гянджеви.
10. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Филолог. перевод Г.Ю.Алиев, М.Н.Османов. Б., Элм, 1985.

NİZAMİ GƏNCƏVİ POEMALARINA RUS DİLİNDƏ YAZILMIŞ NƏZİRƏ-CAVABLAR

Yelena Teyer Mixayılova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: helena.teer@gmail.com

Annотasiya. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatlarına çox böyük təsir göstərmişdir. Şərq ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun olaraq, “Xəmsə”nin bütün poemalarına fars və bir çox türk dillərində çoxsaylı cavab və nəzirələr yazılmışdır. Rus dilində də yazılmış belə cavab-əsərlər vardır. Buna misal olaraq V.Xlebnikovun “Medlum və Leyli” (1911) və “Deti Vıdıri”

(“Susamurunun uşaqları”) (1913) əsərlərini və Q.V.Ptitsının “Xosrov və Şirin” (1941) mənzum dramını göstərə bilərik. V.Xlebnikovun hər iki poeması Nizami Gəncəvinin müvafiq olaraq “Leyli və Məcnun” və “İskəndərnamə” məsnəvilərinin motivləri əsasında yazılmışdır. Lakin versiyaların hər biri həmin süjetlərin müəllifinin şəxsi görüşünü təcəssüm etdirir. V.Xlebnikov Leyli və Məcnunun fədakar eşqindən bəhs edən dastanı dünyəvi meyillərdən imtina etməklə əldə edilə bilən “əbədi sevgi” haqqında mifə çevirir. Müəllif “İskəndərnamə” poemasına yazdığı cavabla millətlərarası nifaq, savaş və ümumiyyətlə, zorakılığın olduqca fəlakətli və faciəvi xarakterini göstərmişdir.

“Xosrov və Şirin” faciəsi dörd pərdədən ibarətdir və həmin pərdələrdə Xosrov və Şirinin faciəvi sevgisi mənzum şəkildə təqdim edilir. Q.Ptitsının etdiyi dəyişikliklər orijinalın süjetinin ümumi əsasına o qədər də təsir etməmişdir. Q. Ptitsın Nizami Gəncəvinin dahiyənə əsərinə yaradıcı yanaşaraq özünün bütün mənələri dəf edən və ölümə qalib gələn əbədi sevgi haqqında “rus” interpretasiyasını yaratmışdır. Bundan başqa, əsərdə Vətənə məhəbbətin, vətənpərvərlik və ictimai borcun şəxsi sevgi maraqlarından üstün olması motivləri çox güclü səslənir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Leyli və Məcnun, İskəndərnamə, V.Xlebnikov, Q.Ptitsın

ОБ ИДЕЙНЫХ ИСТОКАХ “МИРАДЖ-НАМЕ” В “СОКРОВИЩНИЦЕ ТАЙН” НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Вафа Гаджиева

Доктор философии по филологии, доцент
Института Литературы им. Низами Гянджеви НАНА
E-mail: hacıyeva_vafa@mail.ru

Резюме. Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви (XII век) в объёмных вступлениях к поэме “Сокровищница тайн” (1177/78), посвящённой правителю области Арзинджан Малой Азии Фахреддин Бахрам шах ибн Давуду, согласно традиции рассуждает о вопросах теологии, В этих главах в религиозно-философском аспекте отражено мировоззрение неповторимого поэта-философа. Согласно существующей в его времена литературной традиции, одну из тем жанра гасиды составляет мерадж (Вознесение пророка Мохаммеда к Аллаху). Цель статьи состоит в анализе изображения и восхваления поэтом мераджа пророка Мохаммеда с обращением к хадисам в Гурани-Керим и Мохаммеда, комментариям толкователей Гурани-Керим, мистико-философским воззрениям исламских философов и мыслителей (таких как Ибн Сина и Газзали) как идейным источникам и, наконец, осветить своеобразное отношение самого Низами как праведника и мусульманского мыслителя в интерпретации этого необычного явления. Мы являемся свидетелями живого изображения феномена мераджа с помощью искусно использованных поэтическим воображением Низами и служащих для усиления экспрессии сложных поэтических образов в виде традиционных поэтических фигур тазмин, игтибас, талмих, киная (метонимия), тахлил (решение), истиара (метафора).

Ключевые слова: мирадж, тафсир, Ибн-Касир, Ибн Сина, тазмин, иктибас, талмих

ON THE IDEA OF ORIGINS OF “MERAJ-NAMEH” IN THE “TREASURY OF MYSTERIES” BY NIZAMI GANJAVI

Vafa Hacıyeva

Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: haciyeva_vafa@mail.ru

Abstract. The great muslim poet and thinker Nizami Ganjavi (in the 12th century) in the poem of “Treasury of Mysteries” had penned in the genre of the ode, entitled “Me’raj” (“The Rise of the Prophet Mohammed {p.b.u.h.}” by mystical mood in the separate chapters accordance to the literary tradition of his time, and religious-mystical aspect of the poet's outlook clearly is appeared. It is considered that the poet-thinker was “Ahl-e towhid” (Monotheist). The article will consider one of the odes with a theological content and theme, written in the form of “Masnavi” in the poem “Treasury of Mysteries” (“Mahzan al-Asrar”) by Nizami Ganjavi. For the first time in this article the Night Journey (“Me’raj” – “The rise of the Prophet Mohammed {p. b.u.h.}”) taken from the poem “The Treasury of Secrets” is analyzed by the author in accordance with the tradition of Islam: and on the basis of the hadiths (sayings of the Prophet Muhammad concerning the “Me’raj” are consistently accompanied by interpretations; the views of many well-known of the commentators (Tafsir Ibn Kathir) of the Qur'an, as well as of the philosophers (Ibn Sina) are considered separately. In our view, the Qur'an and the traditions (legends) connected with the Qur'an is the main source of his ideas. Nizami created complex poetic images to vividly describe the phenomenon of Meraj of his rich poetic imagination and through poetic figures such as “tazmin”, “iktibas”, “talmih” expressed them skillfully.

Keywords: miraj, tafsir, Ibn-Kasir, Ibn Sina, tazmin, iktibas, talmih

Введение / Introduction

Выдающийся азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви, как правило, включал во вступительные части своих поэм специальные разделы теологического характера.

Религиозные воззрения выдающегося поэта были исследованы рядом востоковедов [1].

Основная часть / *Main Part*

“Низами – правоверный мусульманин. Причем, не слепо верующий, а глубоко осведомленный в теологии и философии ислама” [2, с.53].

Во вступительных главах поэм Низами Гянджеви содержится восхваление Творца и его пророка Мухаммеда и воспевается единобожие (“тоухид”), Единство Творца. Согласно З.А.Кули-заде, “Стремление представить множество в единстве, неразрывность и взаимопереходы противоположностей, вечный круговорот, включающий и стремление ввысь и замкнутость круга развития в Едином (т.е. в Боге), аллегоричность и символичность формы – таковы те принципы, на которых зиждется философия течений Востока и которые передаются ею другим компонентам восточной культуры, где они, сообразно условиям, принимают своеобразное звучание” [3, с.20].

Переводы поэм Низами на азербайджанский и русский языки также всегда сопровождалась комментариями или же примечаниями, составленными разными востоковедами. В этих комментариях давались, как правило, толкования отдельных бейтов, которые способствовали раскрытию смысла двустиший [4].

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ О МИРАДЖЕ

“Эта тема (“Ми’радж” (“вознесение пророка Мухаммеда”) – Г.В.), найдя место в книге известного историка ат-Табари, “тафсирах” (комментариях к Корану) и трактатах, вскоре проложила путь к художественному мышлению в виде легенд и рассказов. Рай и ад, и блаженство тех, кто верует и творит добрые дела, и мучения тех, кто не верует, и совершают злые деяния, увиденные пророком Мухаммедом во время Вознесения, рассматриваются как назидание. А вознесение Человека на небеса есть и выражение чувства, рожденного от его величия, великолепия и совершенства”. (*Перевод с азербайджанского языка – Г.В.*) [5, с.311].

В “Сокровищнице тайн” вознесение пророка Мухаммеда великим Низами изображается аллегорически:

Однажды в полночь [солнце]— царь полудня
Направил в путь [свой] мироосвещающий факел.
Девять небес сделали из [своих] глаз паланкин для него,
Венера (Зохра – *Г.В.*) и Луна стали его факелоносцами.
Он оставил в покоях [материального] мира
Семь линий, четыре предела и шесть сторон.
День простился с Ним во время ухода,
Ночь пришла в экстаз от Его прихода.
Когда глаза посторонних отяжелели ото сна,
Он легко повернул поводья ото сна.
Вместе с плотской клеткой (тело – *Г.В.*) из этой западни
Птица (душа – *Г.В.*) его сердца направилась в обитель покоя.
Птицы [небесные], (т.е. ангелы), сбросили крылья,
А [святой старец], т.е. небосвод [в экстазе] сбросил с себя
рубище [6, с.20-21].

Толкование данного отрывка дается проф. Р.Алиевым в комментарии к поэме: “Вознесение пророка к Аллаху (по-арабски – “мирадж”) описано в Коране в 53-й главе (“Сурат ан-Наджм”). В дальнейшем мусульманской традицией с этим вознесением было связано и “чудесное ночное путе -шествие” Мухаммеда из “Мечети неприкосновенной” (“Месджид-ул-Харам” – *Г.В.*) в Мекке в “Мечеть отдаленнейшую” (“Месджид-ул-Акса” – *Г.В.*) в Иерусалиме (гл. 17 “Перенос ночью”). Вознесению Мухаммеда в главе “ан-Наджм” (“Звезды”) посвящено 18 стихов, основное содержание которых сводится к тому, что “...вот Он стал прямо на высшем горизонте, потом приблизился и спустился, и видел он Его при другом нисхождении у лотоса крайнего предела (Коран, с. 420)” [6, с.185].

В “Сокровищнице тайн” мирадж воспевается великим Низами иносказательно:

У его божественной птицы (душа – *Г.В.*),
и клетка превратилась в крылья,
Его [телесная] оболочка стала легче души.
Когда он двигался вперед шаг за шагом,
[Сферы] поднимали его ввысь миль за милью.

Оба мира [пристально] глядели на него,
Склонив голову вниз в поклоне перед Ним.
Нога его с той ступени, вершина которой стояла выше всех,
Поднялась переход (фаза – *Г.В.*) за переходом,
еще на сто [ступеней] выше.
Его светло-рыжий [скакун], чье стойло [находилось так]
высоко, сбросил попону на плечи находившихся рядом.
Море земли было рудником, а он его жемчугом,
А небосвод унес его, чтобы вправить в свой венец [6, с.21].

Согласно мнению д.ф.н. Н. Геюшова [5, с.311], “Вознесение (ми’радж) взято из Корана (Сура 17. “Исра” (Перенос ночью)): “Во имя Аллаха милостивого, милосердного! (1). Хвала тому, кто перенес ночью Своего раба (Мухаммеда – *Г.В.*) из мечети неприкосновенной (“Месджид-ул Харам”, т.е. “Кааба” – *Г.В.*) в мечеть отдаленнейшую (“Месджид-ул Акса”), вокруг которой Мы благословили, чтобы показать ему из Наших знамений. Поистине, Он – Всеслышащий, Всевидящий!” [7, с.232].

Низами, следуя литературной традиции, выражал свои мысли иносказательно, посредством традиционных поэтических фигур. Одним из таких поэтических средств является *“иктибас”* (*заимствование*) стихов из Корана, хадисов (изречения пророка Мухаммеда) и идей, проистекающих из священного Корана.

Чтобы понять, о чем идет речь в этом отрывке следует обратиться к Священному Писанию мусульман, Корану. Сура 17. “Исра” (“Перенос ночью”) Корана посвящена этому описанию этого необычного явления:

“Пречист Тот, Кто перенес ночью Своего раба, чтобы показать ему некоторые из Наших знамений, из Заповедной мечети в мечеть аль-Акса, окрестностям которой Мы даровали благословение. Воистину, Он – Слышащий, Видящий” [8].

Толкование первого стиха из главы “Исра” (“Перенос ночью”) Корана таково: “Всевышний подчеркнул свое совершенство и величие, проявлениями которого являются Его великие деяния и величественные милости. Одним из таких деяний является ночной перенос Пророка Мухаммеда из Заповедной мечети в Мекке, самой славной мечети на свете, в мечеть аль-Акса в Иерусалиме, которая также является одной из самых достойных мечетей и пристанищем

пророков. В течение одной ночи Пророк Мухаммад, да благословит его Аллах и приветствует, преодолел очень большое расстояние и той же ночью вернулся обратно. Аллах показал ему знамения, которые усилили его приверженность прямому пути и приумножили его познания, научили его стойкости и способности отличать добро от зла. Это было еще одним проявлением божественной заботы о Пророке Мухаммеде, которому Аллах всесторонне облегчил достижение желанной цели и даровал удивительные качества, благодаря которым он превзошел всех своих предшественников и современников. Опираясь на очевидный смысл этого аята, можно предположить, что Пророк Мухаммед, да благо -словит его Аллах и приветствует, отправился в далекое путешествие в первые часы ночи и что он отправился в путь непосредственно из Заповедной мечети. Однако в достоверном хадисе сообщается, что он отправился в путь из дома Умм Хани. А это значит, что преимущества Заповедной мечети распространяются на всю заповедную мекканскую землю. И если человек поклоняется на заповедной мекканской земле, то его вознаграждение приумножается, как если бы он поклонялся внутри Заповедной мечети. Из этого аята также следует, что Пророк Мухаммад, да благословит его Аллах и приветствует, отправился в путешествие как душой, так и телом. В противном случае это путешествие не было бы величайшим знамением и достоинством. О ночном путешествии Пророка сообщается во многих достоверных хадисах, в которых перечисляются многочисленные знамения, показанные ему. Из этих хадисов известно, что вначале он отправился в священный город Иерусалим, откуда вознесся на небеса. Он поднялся до вершины седьмого неба, где ему были показаны Рай и Преисподняя. На каждом из небес он встречался с пророками, а затем ему было предписано ежедневно совершать пятьдесят обязательных намазов. По наставлению пророка Мусы он несколько раз просил Аллаха облегчить обязанности его последователей, пока Аллах не уменьшил число обязательных ежедневных намазов до пяти. А всякому, кто будет совершать эти пять намазов, было обещано вознаграждение за пятьдесят намазов. В эту ночь Пророку Мухаммеду и его последователям было даровано столько достоинств, что исчислить их может только великий и могучий Аллах. В этом откровении и других аятах, в которых Аллах говорит о ниспослании Корана или

предлагает многобожникам сочинить нечто подобное ему, Аллах называет Пророка Мухаммеда, да благословит его Аллах и приветствует, Своим рабом, поскольку он достиг величайших высот именно благодаря тому, что исправно выполнял обязанности раба перед своим Господом. В этом откровении также говорится о том, что земли вокруг мечети аль-Акса являются благодатными. Там растет множество деревьев, течет множество рек и ручьев, а урожаи всегда бывают богатыми. Еще одним преимуществом этой земли является сама мечеть аль-Акса, которая превосходит все мечети на земле, кроме Заповедной мечети и мечети Пророка в Медине. Аллах предписал правоверным отправляться в путешествие с целью посетить эту мечеть и совершить в ней намаз. Аллах также избрал эту землю местом обитания для славной плеяды Своих пророков и избранников” [8].

Применительно к нашему случаю представляем на рассмотрение 18 стихов из суры (главы) 53 Корана в переводе М.-Н. О. Османова [9]:

Во имя Аллаха, Всемилостивого и Милосердного!

1. Клянусь звездой во время ее заката!
2. Не заблудился ваш собрат и не обольщен [демонами].

Интерпретаторы Корана дают такое истолкование этого аята: “Всевышний поклялся звездой во время ее исчезновения с небосвода в самом начале рассвета. Это явление является одним из великих знамений Аллаха и заслуживает того, чтобы Господь поклялся им. Согласно наиболее достоверному мнению богословов, упомянутая в аяте клятва относится ко всем звездам. Всевышний поклялся ими, чтобы подтвердить правдивость божественного откровения, которое проповедовал Пророк Мухаммед, да благословит его Аллах и приветствует. Между звездами и откровением существует большое сходство. Звезды служат украшением для небес, а откровение и его прекрасные плоды украшают землю, и если бы не истинное знание, которое человечество унаследовало от пророков, то на землю опустился бы мрак, который был бы гуще, чем мрак ночи. Этой клятвой Господь дал понять, что учение Пророка Мухаммеда, да благословит его Аллах и приветствует, – это истина, а не заблуждение, а его помыслы – это не безумная фантазия. Его учение помогает ему идти прямым путем, а его чистые помыслы заставляют его проповедовать этот путь остальному человечеству. Он совер-

шенно не похож на заблудших грешников, имеющих скверные намерения и распространяющих лживые и порочные знания. Всевышний назвал Пророка собратом курейшитов, дабы напомнить им о том, что они прекрасно осведомлены о его правдивости и благочестии и знают, к чему он призывает народ” [8].

Коран (глава 53 “Звезда”) гласит:

3. И речи он ведет не по прихоти [своей]:

4. они (т. е. речи) - лишь откровение внушенное,

По поводу этого стиха Корана Э.Кулиев сообщает: “Мухаммед, да благословит его Аллах и приветствует, не проповедует среди вас то, что приходит ему на ум, а возвещает вам только то, что узнает из ниспосылаемого ему откровения. Он сам следует прямым путем и призывает к нему других. Эти аяты являются доказательством того, что высказывания Пророка, да благословит его Аллах и приветствует, которые дошли до нас в достоверных хадисах, являются частью божественного откровения. Об этом сказал Всевышний: “Аллах ниспослал тебе Писание и мудрость” (4:113). Пророк, да благословит его Аллах и приветствует, не допускал ошибок, когда рассказывал о Всевышнем Аллахе и обучал мусульман Его религии, поскольку он не говорил по прихоти своей, а лишь повторял внушенное ему откровение” [8].

Коран (глава 53 с заглавием “Звезда”):

6. обладателем мощи. Возник он

7. на высшем небосклоне.

8. [Джибрил] приблизился [к Мухаммеду], потом подошел еще ближе.

9. Он был [от Мухаммеда] на расстоянии двух полетов стрелы и даже ближе.

“Научил его обладающий могучей силой и прекрасным сложением (или благоразумием). Он вознесся (или выпрямился) на наивысшем горизонте. Потом он приблизился и спустился. Он находился от него (Джибрил от Мухаммеда или Мухаммед от Аллаха) на расстоянии двух луков или даже ближе” [8].

Эти аяты (стихи) из Корана комментируются “муфассирами” (толкователями Корана) так: “Всевышний сообщил о том, что учителем Пророка Мухаммеда, да благословит его Аллах и приветствует, был самый достойный, самый сильный и самый совершенный из ангелов – Джибрил. Он обладает прекрасным

сложением, то есть огромной силой, а также внешней и внутренней красотой. Аллах поручил ему передать откровение Пророку Мухаммеду, да благословит его Аллах и приветствует, и одарил его физической силой и множеством способностей. Джibrил выполнил поручение Аллаха, донес откровение до посланника Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует, и уберег его от рук сатаны, не позволив ему ни выкрасть что-либо из Писания, ни вписать в него ложь и измышления. Именно этот доверенный и могучий ангел был выбран Господом для передачи откровения, что свидетельствует о том, как тщательно Аллах оберегает Свое писание. Он возник на небосводе над поверхностью земли. Поскольку Джibrил был одним из ангелов, дьяволы не могли приблизиться к нему. Он спустился с небосвода и приблизился к Пророку, чтобы передать ему откровение. Он находился от Мухаммеда, да благословит его Аллах и приветствует, на расстоянии двух луков и даже ближе. Речь идет об обычном луке, из которого выпускают стрелы. Это указывает на то, что ангел находился в непосредственной близости от посланника Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует, и передавал ему откровение без каких-либо посредников” [8].

В “хадисах” (изречения пророка Мухаммеда), исходя из изложенного в Коране аята, это явление описывается так:

“Передают, что Аиша спросила Пророка о том, кого он видел на ясном горизонте и во время второго нисхождения. Он ответил: “Это был Джibrил. Я никогда не видел его в том облике, в котором он был сотворен, кроме тех двух раз. Я видел, как он спускался с небес. Он имеет огромное сложение и занимает все пространство между небом и землей”. Этот хадис передали аль-Бухари, Муслим и ат-Тирмизи. Передают, что Абдуллах б. Масуд, комментируя аят “Он находился от него (Джibrил от Мухаммеда или Мухаммед от Аллаха) на расстоянии двух луков или даже ближе. Он внушил Его рабу откровение...” (53:9-10), сказал: “Поистине, он видел Джibrила, у которого было шестьсот крыльев”. Этот хадис передали аль-Бухари, Муслим и ат-Тирмизи. Передают, что Аиша рассказывала: “Кто заявляет, что Мухаммад видел своего Господа, тот совершает великую ошибку! Он видел Джibrила в его истинном образе и облики, и тот закрывал собой весь горизонт”. Этот хадис передали Ахмад, аль-Бухари, Муслим и ат-Тирмизи” [8].

Далее Низами в своей дидактической поэме “Сокровищнице тайн” в соответствии с поэтической традицией поэзии стран Ближнего и Среднего Востока продолжает образно изображать вознесение пророка:

Мускусом его губ наполнилось лоно ночи,
Копытами его коня была отброшена подкова Луны.
По случаю его [вознесения] в темную ночь
Стремительные ноги Бурака сверкали молнией.
Этот орел с внешностью голубя с походкой куропатки
Уносился, словно горlinkа, с ореолом Хумая.
Кедр стал [вровень] с грудью его рубашки,
А ворот небесного престола доходил [лишь] до его полы.
Ночь [с приходом его] стала днем – вот тебе, чудесный день!
Роза стала кипарисом – вот тебе чудесная весна!
От роз и нарциссов, бывших в том саду,
Его нарциссы были насурьмлены [знамением]: “ма зага” [6, с.22].

Комментируя это двустишие, проф. Р.Алиев отмечает:

“Ма зага” – начало стиха 17 гл. 53 Корана (см. 142). В этой главе, где описывается вознесение Мухаммеда к Аллаху, указанный стих гласит: буквально так: “Не уклонилось его зрение и не зашло далеко”.

Смысл двустишия сводится к тому, что когда Мухаммед возносился на небеса. Все их сферы расцвели, и перед ним явился райский цветник с розами и цветами необычной красоты. Но Мухаммед, стремясь к цели, не отвлекался и не обращал внимания на удивительный райский сад. Его “нарциссы”, которые в классической литературе обозначают красивые глаза, даже не взглянули на чудеса райского цветника” [6, с.187].

Интересно то, что в традиционной филологической науке этот прием называется “халл” (растворение), когда “приведенная поэтом кораническая вставка, растворяясь в стихе, становится его неотъемлемым художественным компонентом” [10, с.191].

Коран (глава 53 под названием “Звезда”):

10. Он (т.е. Аллах) внушил в откровении Своему рабу то, что внушил.

11. Сердце его (т.е. Мухаммеда) подтвердило то, что он видел [воочию].

Богословы раскрывают смысл аята так: “Сердце Мухаммеда, да благословит его Аллах и приветствует, не усомнилось в том, что увидели его глаза, и в правдивости ниспосланного ему откровения. Откровение было настолько совершенным и убедительным, что ни слух, ни зрение, ни душа Пророка не усомнились в том, что произошло. Его сердце не сочло ложью видение и не отвернулось от него. Существует мнение, что под видением подразумевается все, что посланник Аллаха увидел в ночь восхождения на небеса. Он воочию увидел великие знамения и не усомнился в их истинности. Некоторые толкователи говорили, что речь идет о том, как во время этого восхождения Посланник увидел Всемогущего Аллаха и разговаривал с Ним. Многие богословы отдавали предпочтение именно этому толкованию и, опираясь на него, утверждали, что Пророк Мухаммад, да благословит его Аллах и приветствует, видел Аллаха еще в своей земной жизни. Однако в действительности речь идет о том, как посланник Аллаха увидел ангела Джibriла, и об этом свидетельствует контекст отрывка. За все время пророчества Посланник всего два раза видел Джibriла в его истинном обликии. Первый раз это произошло на высшем небосклоне под первым небом, о чем мы уже упомянули, а во второй раз – в ночь восхождения на небеса на седьмом небе” [8].

В “Сокровищнице тайн” метафорически изображается встреча пророка Мухаммеда с Всевышним:

Когда он, подобно розе, от той ступени
с бирюзовой подстилкой
[Передаваясь] из рук в руки, добрался
до голени божественного престола,
Его спутники бросили свои щиты,
Сломали крылья и рассыпали перья.
Он, словно чужестранец с дороги, в смущении
Постучался кольцом в дверь Его чертога.
[Ангелы] за завесой, впусившие его в дверь,
Оставили его с паланкином в одиночестве.
Он направился в путь без спутников,
Правый шаг не ведал о левом шаге.

Все, кроме него, остались перед
той таинственной дверью,
Он тоже освободился от своей [материальной] оболочки.
Его ноги стояли венцом на голове **бытия**,
Небесный же престол жаждал такого блага.
Зачеркнув все буквы [материальной жизни],
Он водрузил свой стяг в углу божественного престола.
До тех пор, пока **телесное бытие** его вело счет дыханию
души,
Господин души (“ходжа-йе джан” – Г.В.) преодолевал путь
телом [6, с.23].

Этот отрывок из поэмы свидетельствует о знакомстве Низами Гянд -жеви с трактатом Ибн Сины “Мирадж-нама”, с его верным подходом к вопросам о сущности Человека: с тем, что человек состоит из двух составляющих, т.е. имеет два начала – материальное, телесное и идеальное, духовное; и главенствующую роль играет, по метафорическому выражению поэта, “ходжа-йе джан” (господин душа) [11].

ИБН-СИНА О МИРАДЖЕ

Всемирно признанный философ **Ибн Сина (Авиценна)** посвятил, как известно, отдельное исследование разумному толкованию сверхъестественного, необычного, неординарного и сложно воспринимаемого пятью органами чувств метафизического явления, так называемого “мираджа (вознесения)” имеющего в жизни пророка Мухаммеда.

Выдающийся мыслитель, прежде чем перейти к изложению данной мистической доктрины, особо останавливается на объяснении вопросов, касающихся сущности человека, раскрывая своеобразие человека как в связи его телесного, физического, материального строения, так душевного, психического, идеального строя:

“Чтобы изведать о состоянии пророчества (“нубувват”), послания (“рисалат”), посланника (расул) знай, что Всемогущий и Всевышний Аллах создал человека из двух составляющих: из плоти (тело, т.е. материальное), и души (т.е. духовное, идеальное); и

каждая их них происходит из своеоб - разных миров; так что тело Бог создал из примеси элементов: тело состоит из смеси слизи (желчи, мокроты) и сочетания элементов, а душа от последствий воздействия активного Разума; и соединил тело с душой. (Тело и душа связаны между собой и состоят в отношении взаимной зависимости, обусловленности, общности между собой – Г.В.). И плоть <Господь Бог> украсил (наделил) такими органами как рука, нога, голова, лицо и живот (желудок); и придал им формы и наделил их чувствами, и каждого (соответствующими – Г.В.) органами как сердце, печень и мозг и другое ... Так что рука хватает, нога ходит. Это не выполняет работу того, а тот не выполняет работы этого (у каждого своя функция). И тело – конь, а душа – всадник; и блеск (сияние) тела исходит от духа. Как только (Всевышний – Г.В.) сотворил тело, он выбрал три славных органа и вдохнул в каждый (из них) жизнь: так животный дух вдохнул в сердце; дух естественный (инстинкты) вложил в печень (естество); психею (душу) в мозг. И каждого из них наделил своеобразными силами: животная душа одарена такими силами как вождение, гнев, чувство, воображение и фантазия, страх; естественный дух наделен такими силами как защита, отталкивание, переваривание, притяжение (влечение), воздержание (терпение); а душу удостоил такими силами как размышления, напоминание, память, распознавание, различение и другое. И главенствует во всем этом духовное начало, те другие его слуги (их назначение – обслуживать психическое – Г.В.) И То (дух – Г.В.) совершеннее и славнее их обоих потому, что животная душа и естественная душа подвергаются изменению, переходят из одного состояния в другое, т.е. погибают, прекращают существование, уходят в небытие. Душа, духовное начало в человеке не подвергается смерти, небытию. После смерти плоти всегда существует, оно вечное. И главное для человека – душа. Так основное в человеке происходят от него: и речь, и премудрость, и знание, и различие, разграничение, различение, распознавание берут начало от него. Разумную душу называют “раван”, т.е. душа. Душа – тонкая материя. Дух – не материальное, это – сила с совершенством (тонкая материя) и она оказывает помощь уму, и телу. Душа — это место восприятия, проникания. Это – место чувств и это – место членораздельной речи (разумной – Г.В.), источник знания. Она обладает способностью ощущать, испытывать, воспринимать

внешние воздействия. Это – и место речи, источник знания и Разума. Тело разлагается, а душа не разлагается. Человеческое (свойство) измеряется этим: членораздельной речью, сознанием, разумностью. Душа–всадник, повелитель. У коня должен быть страж, чтобы не было трудностей, потерь и гибель (чтобы он функционировал исправно – Г.В.). Для этой функции был заложен естественный дух и этот дух обладает силами, которые каждый раз требуют от пищи поддержку (для поддержания тела в здоровом состоянии – Г.В.). Разумная душа (Рациональная душа) является повелителем, главой духов (старшая из духов). Ум (Мудрость) повелевает самой рациональной душой. И Рациональная душа (душа, обладающая членораздельной речью) называется Святым Духом и ее поставили советником для Человека. Чувства являются ее слугами, и различение, размышление мысли рождаются от нее. И у нее есть воспитатель и надзиратель. И он также воспитатель. Всегда наблюдает, и в дверях обители у Его величия требует пользы. И это – ум (мудрость) воспринимает, знает, сознает всех вещей ... И блаженство, которое возникает в душе, является плодом разума. И разум для того существует, благодаря знанию достигается блаженство (разум приносит счастье)”. *(Перевод с персидского языка – Г.В.)* [11, с. 45-48].

Коран (глава 53 “Звезда”):

12. Неужели вы будете оспаривать то, что он видел?

13. А ведь он (т. е. Мухаммед) видел его (т. е. Джibriла) в другой раз

14. у самого дальнего Лотоса,

“Мухаммад, да благословит его Аллах и приветствует, еще раз видел Джibriла в таком облике, когда тот спускался к нему. Это произошло возле огромного дерева Сидрат аль-Мунтаха, которое растет на седьмом небе. Оно называется Лотосом крайнего предела, потому что до него доходит все, что восходит с земли или нисходит от Аллаха. Существует предположение, что оно получило такое название, потому что находится выше земли и семи небес, и на нем заканчиваются познания творений. Существуют и другие мнения, но лучше всего об этом известно Аллаху. Пророк, да благословит его Аллах и приветствует, увидел Джibriла в этом пречистом месте, где обитают только прекрасные и возвышенные творения и куда не в состоянии добраться дьяволы и злые духи” [8].

Коран (глава 53 “Звезда”):

15. при котором сад - прибежище [праведных].

16. Когда над Лотосом витали те, кто витает,

“Возле самого дальнего дерева находится Райская обитель, в которой собраны всевозможные удовольствия и прелести. Этот Рай является преде -лом желаний и мечтаний всех верующих рабов. Эти слова Всевышнего оз -начают, что Рай расположен над семью небесами” [8].

17. взор его (т. е. Мухаммада) не отрывался [от происходящего] и не переходил [границы дозволенного].

18. А ведь он увидел величайшее из знамений Господа своего [12].

В подаче Н.-М. О. Османова пророк Мухаммед увидел во время вознесения не Аллаха, а Джибрила, так как лицезреть Бога не суждено ни одному смертному, даже пророкам.

Он был [от Мухаммада] на расстоянии двух луков и даже ближе [12].

Он внушил Его рабу откровение, и сердце не солгало о том, что он увидел [8].

“Джибрил был посредником между Аллахом и Пророком Мухаммадом, да благословит его Аллах и приветствует. Посредством него Всевышний обучил Своего раба и посланника непреложной истине и великой религии” [8].

В Коране в 53-й главе “Сурат ан-Наджм” (17) читаем:

Его же взор не уклонился в сторону и не излиествовал, [8]

“Пророк Мухаммад, да благословит его Аллах и приветствует, не поворачивал головы и не отрывал взгляда от того, что происходило перед ним. Он смотрел только туда, куда ему дозволил Аллах. Он не отступил от предписанного Господом, не сделал упущений и не покусился на запретное. Все это свидетельствует о покорности и благонравии Пророка, да благословит его Аллах и приветствует. Воистину, его нрав был самым прекрасным и самым совершенным. Своими превосходными качествами он превзошел всех сынов Адама. Человек может допускать упущения, может проявлять излишество, может уклоняться от прямого пути вправо или влево, но Аллах сообщил, что Его посланник был избавлен от всех этих недостатков” [8].

В 53-й главе “Звезда” (“Сурат ан-Наджм”) (18) Корана:

и он увидел величайшие из знамений своего Господа.

“Имеются в виду Рай, Ад и многие другие знамения, которые Пророк Мухаммад, да благословит его Аллах и приветствует, увидел в ночь восхождения на небеса” [8].

Хадис: “Передают, Абдуллах б. Масуд, комментируя Аять “и он уви -дел величайшие из знамений своего Господа” (53:18), сказал: “Он видел зеленый ковер, закрывший собой весь горизонт”. Этот хадис передали Ахмад, аль-Бухари и ат-Тирмизи” [8].

Следует отметить, что в хадисах отводится особое место описанию Мираджа: “Передают, что Анас б. Малик рассказывал со слов Малика б. Сааса, что посланник Аллаха, сказал: “Когда я находился в доме в полусонном состоянии, меня назвали человеком, находящимся между двумя другими. Потом мне преподнесли золотой таз, наполненный мудростью и верой. Затем мне рассекли тело от горла до нижней части живота, после чего мой живот был помыт водой из источника Замзам, а мое сердце было заполнено мудростью и верой. Потом ко мне привели белое животное, которое было ниже мула и выше осла. Его звали Бурак. Затем я отправился в путь вместе с Джibriлем. Когда мы достигли ближайшего неба, нас спросили: “Кто это?” Он ответил: “Это – Джibriл”. Его спросили: “А кто с тобой?” Он ответил: “Мухаммад”. Его спросили: “Его вызывали?” Он ответил: “Да”. Тогда они сказали: “Добро пожаловать! Какой прекрасный посетитель!” Так я дошел до Адама и поприветствовал его. Он ответил: “Добро пожаловать, о потомок и пророк!” Когда мы добрались до второго неба, нас спросили: “Кто это?” Джibriл ответил: “Это – Джibriл”. Тогда его спросили: “А кто с тобой?” Он ответил: “Мухаммад”. Его спросили: “Его вызывали?” Он ответил: “Да”. Тогда они сказали: “Добро пожаловать! Какой прекрасный посетитель!” Так я дошел до Исы с Йахьей и поприветствовал их. Они ответили: “Добро пожаловать, о, брат и пророк!” Затем мы добрались до третьего неба, и нас спросили: “Кто это?” Джibriл ответил: “Это – Джibriл”. Его спросили: “А кто с тобой?” Он ответил: “Мухаммад”. Его спросили: “Его вызывали?” Он ответил: “Да”. Тогда они сказали: “Добро пожаловать! Какой прекрасный посетитель!” Так я дошел до Йусуфа и поприветствовал его. Он ответил: “Добро пожаловать, о брат и пророк!” Затем мы добрались до четвертого неба, и нас спросили: “Кто это?” Джibriл ответил: “Это – Джibriл”. Его спросили: “А кто с тобой?” Он

ответил: “Мухаммад”. Его спросили: “Его вызывали?” Он ответил: “Да”. Тогда они сказали: “Добро пожаловать! Какой прекрасный посетитель!” Так я дошел до Идриса и поприветствовал его. Он ответил: “Добро пожаловать, о, брат и пророк!” Затем мы добрались до пятого неба, и нас спросили: “Кто это?” Джибрил ответил: “Это – Джибрил”. Его спросили: “А кто с тобой?” Он ответил: “Мухаммад, спросили: “Его вызывали?” Он ответил: “Да”. Тогда они сказали: “Добро пожаловать! Какой прекрасный посетитель!” Так мы дошли до Харуна, и я поприветствовал его. Он ответил: “Добро пожаловать, о брат и пророк!” Затем мы добрались до шестого неба, и нас спросили: “Кто это?” Джибрил ответил: “Это – Джибрил”. Тогда его спросили: “А кто с тобой?” Он ответил: “Мухаммад”. Его спросили: “Его вызывали?” Он ответил: “Да”. Тогда они сказали: “Добро пожаловать! Какой прекрасный посетитель!” Так я дошел до Мусы и поприветствовал его. Он ответил: “Добро пожаловать, о брат и пророк!” Когда же я миновал его, он заплакал. Его спросили: “Почему ты плачешь?” Он ответил: “Господи! У этого юноши, который отправлен после меня, будет больше последователей, которые войдут в рай, чем у меня”. Затем мы добрались до седьмого неба, и нас спросили: “Кто это?” Джибрил ответил: “Это – Джибрил”. Его спросили: “А кто с тобой?” Он ответил: “Мухаммад”. Его спросили: “Его вызывали?” Он ответил: “Да”. Тогда они сказали: “Добро пожаловать! Какой прекрасный посетитель!” Затем я дошел до Ибрахима и поприветствовал его. Он ответил: “Добро пожаловать, о, сын и пророк!” Затем мне показали Дом заполненный. Когда я спросил о нем у Джибрила, он ответил: “Это – Дом заполненный”. Ежедневно в нем молятся семьдесят тысяч ангелов, а затем они выходят и никогда больше не возвращаются сюда”. Потом мне показали Лотус крайнего предела. Его плоды похожи на хаджарские глиняные кувшины, а листья подобны слоновым ушам. У основания этого дерева текут четыре реки, две из которых видимые, а две – скрытые. Когда я спросил о них Джибрила, он ответил: “Скрытые реки текут из Рая, а видимые реки – это Нил и Евфрат”. Затем мне было велено совершать пятьдесят намазов. Затем я отправился назад и дошел до Мусы. Он спросил меня: “Что там произошло?” Я ответил: “Мне было велено совершать пятьдесят намазов”. Он сказал: “Я знаю людей лучше тебя, потому что я прошел тяжелый путь, пока привел сынов

Исраила к повиновению. Твои последователи не справятся с этим. Вернись к Господу своему и умоли Его”. Я вернулся и обратился с мольбой к Аллаху. Он сократил число обязательных намазов до сорока. Затем произошло то же самое, и тогда Аллах сократил число обязательных намазов до тридцати, затем – до двадцати, затем – до десяти. Затем я вновь дошел до Мусы, и он в очередной раз повторил мне свои слова. Тогда Аллах сократил число обязательных намазов до пяти. Когда я вновь встретился с Мусой, он спросил меня: “Что там произошло?” Я ответил: “Он сократил их до пяти”. Муса попытался вернуть меня, но я сказал: “Я уже покорился Его воле”. Тут раздался глас: “Я ниспослал предписание и облегчил бремя Своих рабов. Но за каждое благодеяние Я буду вознаграждать их в десятикратном размере”. Этот хадис передали аль-Бухари, Муслим, ан-Насаи и другие” [8].

КОММЕНТАТОРЫ КОРАНА (МУФАССИРЫ) О “МИРАДЖЕ”

Из знаменитых муфассиров Корана Исмаил Ибн Касир в своем “Тафсир аль-Куран аль-Азим” истолковывает “Мирадж” так:

“Посланник Аллаха сказал: Я вошел вместе с Джебраилом в Байт аль-Мукаддас (Святой Дом). Там каждый из нас молился, делая два поклона (там каждый из нас совершил намаз в два поклона). После, подобно вознесению духа пророка, посредством мирадж (лестницы) поднялся к небесам. Бог не создал ничего лучше, чем Вознесение.

Разве ты не наблюдал, с каким желанием глаза людей при смерти устремляются к небу. В это время, они именно созерцая красоту вознесения на небо, смотрят на небо с особым желанием и воодушевлением. Когда мы приблизились к самому близкому - первому ярусу небосвода, Джибрил сказал людям внутри "Откройте дверь".

Они сказали:

- Кто ты?

Он сказал:

- Джибрил

- Кто рядом с тобой? – спросили.

Он сказал:

- Мухаммед.
- Он достоин чести быть пророком?
- Да.
- Добро пожаловать.

Тогда открыли дверь. Мы вошли внутрь.

На первом ярусе небосвода, я увидел человека. Как перед ним, так и слева от него собралась толпа людей. Он улыбался, глядя на правую сторону,

а взирая на левую сторону, плакал.

Он, увидев меня, сказал: Приветствую праведного пророка! Да благословит Бог моего праведного сына!

Я спросил Джибрила: Кто это, о, Джибрил?

- Это человек Адам, – сказал он. А люди справа и слева от него – его сыновья, потомки. Те, кто справа от него - жители рая, а те, кто слева от него – обитатели ада. Поэтому, смотря на правую сторону, он улыбается, взирая на левую сторону, плачет.

Во время посещения неба, Я увидел реку. На ней находился особняк из жемчуга и топаза. Я впустил руку в реку. Она издавала запахом мускуса.

Когда я спросил у Джебраила об этой реке, он сказал: - Это река Каусар, которую Господь сберег для тебя. И на втором ярусе небосвода так же как на первом ярусе, после расспросов нас впустили внутрь. Я увидел там своих двоюродных братьев – Ису (Иисус) и Йахью (Иоанна Крестителя).

- Здравойся с ними. Я приветствовал их. Они:

-Здравствуй, о, наш праведный брат! О, праведный пророк – они поздоровались со мной.

Тогда мы вознеслись до третьего неба.

Здесь тоже после расспроса, как и на первом и втором ярусе, и открыли нам дверь.

Я увидел там Пророка Юсуфа (Иосифа Прекрасного). Джибрил сказал: Приветствуй его!

Я сказал: Приветствую тебя.

Он также: “Привет, о, мой праведный брат, праведный пророк”, – сказав, приветствовал меня.

На четвертом небе встретился с Идрисом и поздоровался с ним.

На пятом ярусе небосвода увидел Харуна (Аарона) и поздоровался с ним. Потом вознеслись на шестой ярус небосвода.

Там я встретился с Мусой, и мы поздоровались. Муса, увидев меня, начал плакать. Его спросили: - Что с тобой случилось, так ты плачешь?

Он ответил: “Я плачу, потому что больше людей из народа этого молодого парня, которому предназначено пророчествовать после меня, смогут стать обитателями Рая, чем люди из моей нации”.

Далее мыс Джибрилом вознеслись на седьмое небо.

Здесь нас, как и на предыдущих ярусах, впустили во внутрь после расспросов.

Я увидел тут нашего прадеда Халил аль-Рахмана (Авраама), друга Господа.

Вокруг него столпились некоторые люди из его народа. Я поздоровался с ним. Он стоял, опираясь спиной Бейт аль-Мамур. В это время вокруг меня собралось много людей из моего народа. На некоторых из них была белая одежда, как бумага, некоторые носили черную одежду, как уголь. Я в белой одежде вошел в Бейт аль-Мамур. Люди в черной одежде не вошли вовнутрь. Я совершил молитву вместе с теми, кто был внутри. Потом вышел оттуда. Байт аль-Мамур – это такое место, где каждый день молятся 70 тысяч ангелов”. (*Перевод с азербайджанского языка – Г.В.*) [13, с.13-14].

Ориенталистика критически оценивает “мирадж”, преподнося это событие как предание:

“Айат, послуживший поводом для сложения легенды, получал в востоковедной науке различные толкования. Согласно одним, речь в нем шла о путешествии к небесной мечети, а Иерусалим появился в комментариях на айат позднее, в конце VIII в. Согласно другим, речь шла о тайном путешествии Мухаммеда к одному из мест в окрестностях Мекки. Однако большинство ученых сейчас признается, что в Коране речь идет о святыне в “священной земле”, т.е. об Иерусалиме. Мусульманские легенды о вознесении Мухаммеда восходят как к преданиям о жизни Пророка, так и к аналогичным рассказам в преданиях других религий (например, о лестнице Иакова). Записи сказаний об ал-Исра ва-л-Мирадж переводились на европейские языки и, возможно, послужили одним из источников сюжета “Божественной комедии” Данте” [14, с. 115].

Востоковеды к описанному в комментариях об ал-Исра' или ал-Мирадж относятся рационально:

“История о ночном вознесении Мухаммада пользовалась большой популярностью в народном исламе. В средние века было много устных рассказов и их записей, в красочных подробностях, описывавших все, что Мухаммад видел на небесах, а особенно в аду и в раю. В позднее средневековье эта легенда стала излюбленным сюжетом миниатюр и народных картинок.

Существование разных версий и деталей легенды иногда побуждало богословов разделять повремени ал-исра' и ал-ми'радж (17 раби' I – ал-исра', 17 раджаба или 17 рамадана 621г. – ал-ми'радж) или же допускать, что “вознесений” было три-два через Иерусалим, а одно из Мекки. Согласно наиболее распространенному мнению, “ночное путешествие и вознесение” произошло **27 раджаба 621 г.** Этот день отмечается в ал-истислах боль - шинстве мусульманских стран как религиозный и государственный праз - дник [14, с.115].

Богатый поэтический язык и красочная образная система поэм Низами, присущая ему стиль изложения, система средств выражения – метафоры, символы, поэтики и эстетика “Хамсе” отражаются в описании теософического предания о вознесении пророка Мухаммеда, согласно которой душа переходя через семь планет и знаков Зодиака, у каждой из которых своя природа, оставляет в каждой из них в соответствии с их своеобразным характером какое либо низменное свойство, и постепенно освобождаясь от всего земного, негативного, возвышается с чистой легкой душой на небеса.

“Сокровищница тайн”:

Ночную жемчужину (т.е. Мухаммеда – Г.В.) в амбровую ночь
Небесный Бык отобрал у Земного Быка [6, с.21].

“Небесный Бык – созвездие Тельца. Земной бык – кит, кашалот, из желудка, кишечника которого добывают благовонное вещество – амбра. Согласно легенде, земля покоится на этом Быке, у которого в ноздрях есть светящаяся, блестящая жемчужина. Бык этот обитает в море и над землей и асется в подземном царстве тьмы, освещая себе дорогу жемчужиной. Иными словами, Мухаммеда, который сравнивается с указанной жемчужиной, Небесный Бык – Телец

похитил у Земного Быка, и он в мгновение ока оказался рядом с Тельцом” [6, с.186].

Плеяды (Хуше – Г.В.), от [прихода] его расцветшие свежим гиацинтом,

Отбросили Деву [прямо] на Льва” [6, с.21].

“Здесь поэт обыгрывает лексические и этимологические значения собственных имен созвездий, создавая необычайно красивые образы. Персидско-арабские названия созвездий Плеяд, Девы и Льва соответственно означают: 1) Хуша – кисть, гроздь. Колос, 2) Сунбула колос и 3) Асад – лев.

Таким образом, текст буквально означает: “Гроздь бросила **колос льву**. Смысл же двуступишия сводится к следующему: Плеяды обрели необычайную силу (блеск) от прихода пророка и в экстазе отбросили созвездие Девы на Льва, чтобы им стало просторнее” [6, с.186].

Чтобы [измерить], каков вес той ночи его,
Венера (Зохра – Г.В.) с Весами (Теразу – Г.В.)
в руках взвешивала ту ночь.

Весы поклонились перед ее весом,
Ибо она была тяжелее Весов [6, с.21-22].

“Т.е. Венера, которая расположена в созвездии Весов, взяла весы и начала взвешивать эту ночь, но вес ее от прихода пророка стал так велик, что оказался тяжелее Весов и Венера почтительно склонилась перед той ночью” [6, с.186].

Он пролил противоядие из [своего] тимьянного дыхания
На хвост лазурного **Скорпиона** [6, с.22].

“В средневековой медицине настойка тимьяна использовалась в качестве противоядия от укуса скорпиона. Иными словами, пророк своим дыханием, обладавшим такими же благотворными свойствами, как и настойка тимьяна, лишил хвост созвездия Скорпиона его яда, так что тот (Скорпион) уже не смог приносить несчастья” [6, с.186].

Несомненно, здесь содержится уподобление дыхания пророка Мухаммеда дыханию Исы, воскрешающему мертвых.

Поэт для усиления выразительности прибегает к помощи аллюзии, что в традиции, т.е. в поэтической науке Ближнего и Среднего Востока именуется “талмих” – тонкий намек на известное сказание, предание или сюжет из разных источников.

Иса – коранический персонаж, особо почитаемый пророк, последний перед Мухаммедом, Иисус христиан. Называется в Коране также ал-масих (“мессия”), Ибн Марйам (“сын Марйам”), абд Аллах (“раб Аллаха”), расул Аллах (“посланник Аллаха”), салих (“праведник”), калима (“слово Аллаха”), каул ал-хакк (“речение истины”) и т.д. Ему было ниспослано откровение – Инджил. Образ Исы занимает в Коране особое место. Он отнесен к “приближенным” (мукарабун) Аллаха (3:45/40), что давало повод говорить о его наполовину ангельской природе” [14, с.102].

Когда он начал выпускать из Лука (Стрельца – Г.В.)

сладко ранящие стрелы,

Яд удрал от Козленка его скатерти. [6, с. 21]

“Лук – зодиакальное созвездие Стрелец; Стрела – планета Меркурий. Сладко ранящие стрелы – стрелы, пущенные наугад, но неожиданно поражающие нужную цель. Козленок – созвездие Козерога.

Двустиише содержит сложную трудно переводимую систему образов. Козерог служит “лоном” и “скатертью” Сатурна, который в восточной астрологии считается самой злой, приносящей величайшие несчастья планетой от того, что он якобы впитывает яд из телесной оболочки Козерога. Смысл бейта: пророк выпустил из созвездия Лука (Стрельца) стрелу – Меркурия и выбил яд из тела козленка – Козерога, который лежал на ядовитой скатерти Сатурна.

В двустииши содержится и намек на предание о том, что Зейнаб, дочь Хариса Иудея хотела отравить пророка, подсыпав яда в козлятину, из которой приготовили пищу” [6, с.186].

Как только он поставил свой престол

Плеядный (Сурайя – Г.В.) на Овне (Гамаль – Г.В.),

Войско роз разбило свои шатры в степи.

От розы того высокого райского сада

Земная обитель обрела весенний цвет [6, с.22].

“Смысл двустииши: Как только Мухаммед на своем престоле, т.е. ко -не Бураке, блестящем, как созвездие Плеяд, добрался до Овна, небесная сфера наполнилась цветами и розами, чтобы достойно встретить его; она так благоухала, что ее аромат наполнил всю землю (земную обитель)” [6, с.187].

Хочется подчеркнуть совпадение изложенных в стихах поэтом образов с описанием вознесения пророка Мухаммеда в хадисах и “тафсир”ах к Корану:

Выучив десять заповедей у семи небес,
Он попросил прощения у [прежних] пророков за то, что
он зашел /так далеко/
Его ноги прорывали оболочку звезд (небесные сферы),
Ангелы же на плечах таскали его знамя [6, с.22].

Тут Низами, опять же следуя мусульманской богословской традиции, ставит пророка Мухаммеда выше всех библейских пророков и опровергает существующее мнение о том, что изложение “мираджа” точно воспроизводит бытующее в апокрифической литературе предание о вознесении библейских пророков.

“Десять заповедей – десять “знамений” (стихов) Корана, которые заучивали еще в детстве. Одновременно намекается на предание, согласно которому пророк просил Аллаха научить его учтивости, благовоспитанности; после этого он просил прощения у прежних пророков (за былую невоспитанность)” [6, с.187].

Выражение “Десять заповедей” соответствует, по нашему мнению, тем заповедям, которые были получены Моисеем на горе “Тур-е Синай”.

“Моисей – великий освободитель и законодатель еврейского народа, живший в конце XVI и начале XV вв. до Р. Х. Свое имя (по-евр. Моше) он (по объяснению. Исх. II, 10) получил от спасшей и воспитавшей его египетской принцессы, дочери фараона; оно значит “взятый из воды”....

....Моисеево законодательство и особенно знаменитое “Десято-слобие” легло в основу нравственного кодекса всего культурного человечества. Последовавшее за тем 40-летнее странствование по Синайской пустыне сопряжено было для Моисея с множеством невзгод” [15, с.609].

“Сокровищница тайн”:

Глаза, которые нуждаются в свете Изначального (“нур-е езели” – Г.В.),

Не преклоняют своей головы перед иллюзиями (“бе-хайалат” – Г.В.).

Преодолевая шаг за шагом пути,

Он сорвал с себя оболочку естества (“перде-йе хелгет” – Г.В.).

Преодолев необычайно длинный путь.

Он высунул голову из ворот [материальной] природы.

Его высокие помыслы [озаренные],

Беспредельной чистотой сердца,

Вступили в беспространственное пространство”.

Ревность к завесе [отделявшей его от Него] хватала его за пояс,

А изумление удерживало его за узду в том углу. [6, с. 23-24]

“Пророк, пораженный беспредельным величием творения, его бесконеч – ностью и вечностью, лишился перед порогом Все-вышнего сил двигаться (“изумление удерживало его за узду”) [6, с.187].

Это изумление и восхищение перед величием Всевышнего соответствует описанию одного индийского мистика: “...Не было ни Единого, ни даже множественности – лишь абсолютное То, лишённое признаков, безотносительное сущее, неопишное, немыслимое, абсолютное и все же в высшей степени реальное. Это не было ни ментальной реализацией, ни мимолетным озарением, блеснувшим где-то вверху – это не было абстракцией – это была позитивная, единственно позитивная реальность, которая хотя и не будучи пространственным физическим миром, наполняя собой, занимала или, скорее, наводняла и затопляла эту видимость физического мира, не оставляя никакого места или пространства для иной реальности, кроме самой себя и не позволяя ничему, кроме себя, казаться реальным, позитивным или субстанциональным” [16, с.141].

Как видно, Низами в отличие от М.-Н. О. Османова трактует “мирадж” по-своему: в его воспевании этого дивного события встреча души пророка Мухаммеда с Абсолютом все же состоялась, и Мухаммед после нее вернулся к своей земной жизни более крепким и стойким в своей вере; более сильным и убежденным, с достоверным знанием о существовании Того Единого и единственно Реального, в которого верил всем своим сердцем и умом.

“Сокровищница тайн”:

Когда же наступил конец предела небесного престола,
Дела сердца и души были возложены на сердце и душу.
Телесная оболочка поспешила обратно в лоно своей сути,
Глаза стали невообразимо [зоркими].

[Но] десница свидания скинула *завесу*

[И открыла] дверь для поклонения перед величественным
чертогом.

Нога возложила на голову хождение,
А взоры души были поглощены созерцанием.
Он шел, но не чувствовал под ногой [места].

Он порхал, но не получил разрешения /остановиться/ где-
нибудь.

“Он, подобно смыслу слова, целиком вышел из своей
/оболочки /

И тогда его слова (приветствия) удостоились приема при-
ветствия [6, с.23-24].

“Под “оболочкой” слова подразумевается его внешняя форма. Другими словами, подобно тому, как содержание, смысл, значение слова может покинуть свою внешнюю (звуковую, словесную) оболочку. Пророк оставил свою телесную оболочку и душой устремился к Аллаху. Из этого и последующих бейтов явствует, что вознесение Мухаммеда было не телес -ным, а духовным” [6, с.187-188].

“Сокровищница тайн”:

То Чудо немеркнущего света

Он увидел воочию (созерцал духовным оком – Г.В.), а не
воображением.

Созерцать Его можно без субстанции и формы,
Ибо Он стоит выше субстанции и формы [6, с.23].

Аллах (الله), согласно Низами— это и “Нур-ал-анвар” (Царство
Света) и извечно Сущее.

“Сокровищница тайн”:

Абсолютно [точно], что должно быть принято [разумом],

Он увидел Господа (Хода (Владыка) – Г.В.), ибо Господа
можно видеть...

...Созерцание [божественной] оболочки не происходило в пространстве.

Хождение по тому пути происходило *не во времени*,
Тот, кому посчастливилось заглянуть за /сокровенную/завесу,
Нашел туда путь со стороны, где нет [никаких] *сторон*.
Он есть, но не покоится на одном месте,
Тот, кто не таков, не может быть Господом [6, с.25].

Из этого отрывка из “Сокровищницы тайн” видно: Низами утверждает, что “Он, т.е. пророк Мухаммед увидел Господа Бога (Хода (Владыка, “Самодостаточный”) – Г.В.) воочию.

НИЗАМИ КАК ФИЛОСОФ-МИСТИК

Согласно аль-Газали, “...он (Аллах – Г.В.) – ни тело (джисм), представляемое в каком-либо виде, ни ограниченная, определенная размером субстанция (джавхар); что он – не подобен телам ни в отношении определения размера, ни в отношении допущения делимости; что он – не субстанция, и субстанции не пребывают в нем, не акциденция (‘арад) [1], и акциденции не пребывают в нем, нет, он – неподобен сущему (мавджуд), и сущее не подобно Ему...” [17, с.401].

Академик М. Дж. Джафаров в своей, посвященной мировоззрению поэта монографии “Мир размышлений Низами”, сопоставляет понятие “мировой разум” с понятием “Бог”: “...По мнению Низами, мировой разум это какая-то нематериальная, придающая форму и движение веществам идеальная сила.... Дух, который обитает во всех живых, в том числе и в человеке, – это одно из его качеств. Только Низами, как и Аристотель, считает, что между мировым разумом и духом существует большая разница. Дух – это то свойство, которое передается посредством мирового разума людям, животным, одним словом, всем материальным объектам. Мировой разум – это суть, сущность, а дух – часть этого разума и связан с телом. Тела нет, нет и духа, человек умирает, и дух его уничтожается...”. (*Перевод с азербайджанского языка – Г.В.*) [18, с.91].

Это явно вытекает из следующего отрывка из “Сокровищница тайн”:

Не отрицай его незыблемость, это будет кощунством.

Не утверждай незыблемость. Его сторон, это будет невежеством.

Он (пророк) испил напиток, размешанный Истиной (“Хакк” – Г.В.),

И капелька (глоток – Г.В.) его упала на нашу глину.

Ласка **Изначального** ласкала его дыхание,

Милость **Истины** нежила его, а он нежился.

Украшив свои уста сладкой улыбкой,

Он возносил за свою **общину** (народ) молитву.

Его помыслы от сокровища [господней милости] обогатились.

Все его желания осуществились.

Спина его стала сильной от того приема.

[Затем] он направился в эту мастерскую.

То путешествие было совершено по велению любви,

И он совершил его туда и обратно в одно мгновение.

Ты, чьи речи – печать для наших уст,

Твое благоухание – корень жизни для наших душ.

Ты доведи до конца круг щедрости

И возложи на долю Низами завершение [поэтической] речи [6, с.25].

Довод Низами таков: если человек смог бы познать тайны мироздания, он бы создал бы его подобие.

АЛ-ГАЗАЛИ О МЕТОДЕ ПОЗНАНИЯ ПЕРВОПРИЧИНЫ

Сравнительно-сопоставительный анализ “мирадж”а дает возможность рассматривать это необычное явление с различных ракурсов. В описании, вернее, воспевании поэтом переживания пророка перед увиденным во время “его ночного вознесения на встречу с Всевышним” видно, на наш взгляд, и влияние неоплатонизма. Переживание пророка Мухаммеда можно оценивать мистически.

Хочется отдельно останавливаться на вопросе о влиянии неоплатонизма на мировоззрение многих средневековых мыслителей, в том числе и Низами Гянджеви через трактат ал-Газали “Воскрешение наук о вере”.

В книге “Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере” В. В. Наумкин, оценивая “Трактат Газали “Воскрешение наук о вере”, отмечает: “Неоплатонизм оказал огромное влияние на мусульманскую мысль. Это влияние на образ мыслей любого мусульманского мыслителя нельзя отрицать, тем более что к XI в. неоплатонические идеи были хорошо усвоены и переработаны арабской средой и опосредованы системами различных мусульманских философов: Ибн Сины, Фараби, Ибн Масарры и др. В теории миров в Ихйа (“воскрешение наук” – Г.В.) и концепции главного идеолога неоплатонизма Плотина можно выделить ряд общих моментов, характерных и для многих других систем мусульманской мысли. Во-первых, это идея иерархического строения всего сущего. Его ступени у Газали: Аллах – малакут – джабарут – мулк – обнаруживают сходство со ступенями эманации неоплатонизма: Единое – Ум – Душа – Материя. ... Во-вторых, концепция материального мира. Материя у Плотина – низшая ступень эманации, определяемая как чистое не сущее. С этим образом перекликается образ мира явного и осязаемого. Все явления этого мира – лишь неудачная копия их прототипов, утверждает Газали, восторгаясь фразой арабского поэта Лабиды: “Разве не все, кроме Аллаха, ложно?”. В-третьих, антиномия материального и идеального и зеркальное отражение мира идей природы (это идея Платона). В-четвертых, концепция цели человека – мистического приобщения души к высшей сущности” [19, с. 57].

Так называемая интуиция способствует ведать о Творце, Первопричине, Первооснове. Согласно мнению Абу Хамид ал-Газали, “... высшей способностью человека является мистическое внутреннее зрение, которое позволяет ему проникать в суть вещей. Эта способность, вне сомнения, стоит выше разума. Она является внутренней субстанцией человека, а ее акциденцией является знание, но знание также особого рода. О том, что эта способность стоит выше сферы знания, ясно говорит байан из Книги единобожия и таваккула (см. с.210-217 перевода), где человек познает явления по линии нарастающей сложности. Эта линия проходит через три мира. Явления первого мира – мира явного и осязаемого – соответствуют чувственной ступени познания, так как это материальные предметы, познающиеся чувственно. Явления второго – духовного – мира (сила, воля, знание), как отвлеченные понятия, познаются разумом.

От знания путь ведет к таинственным “сущностям”, материальными подобиями которых являются явления низшего мира, и заканчивается познанием бога” [19, с.79].

Великий пророк Мухаммед в подаче азербайджанского мыслителя и поэта Низами Гянджеви приобрел духовное око, мистическое зрение, которое позволило ему проникнуть в суть вещей во время своего духовного вознесения.

Заключение / Conclusion

Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что философы, которые только лишь умеют рассуждать и спекулировать понятиями, не могут постичь мироустройство; лишь те, которые сами, на собственном опыте переживают Истину в состоянии узнать ее с помощью интуиции.

Низами как философ-мистик понимает узость человеческого интеллекта в познании мироздания: физическое зрение Человека ограничено и имеет пределы, но духовное Его зрение созерцает все, что творится как вокруг него, также внутри него.

Литература / References

1. Nəmidov İ. Nizami və Quran. Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası), 1991, №1; Геюшов Н. Д. Эволюция духовного идеала Низами и Физули // Известия АН Азербайджана, Серия литературы, языка и искусства, 1991, № 1; Əlizadə M. Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında / Nizami Gəncəvi-856 (məqalələr toplusu). Bakı, 1992 (Ализаде М. Низами о духовных свойствах человека / Низами Гянджеви-856 (сборник статей). Баку, 1992); Hacı Siracəddin. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.), 1-ci kitab, Bakı; Nafta-Press, 2006; Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanı insanlığın ana yasaıdır, Bakı, 2015; Гаджиева В.Д. Религиозно-мистический аспект мировоззрения Низами Гянджеви (на основе анализа ономастической лексики поэмы “Сокровищница тайн”) // АМЕА Мəhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, Elmi əsərlər №1, Bakı, 2016; Гаджиева В.Д. Коран, коранические сказания и поэтическая структура текста (на основе

анализа поэм Низами Гянджеви) // Научный Журнал "Мусульманский мир" КАЗАНЬ, 2017 (ISSN 2409-2320).

2. Гаджиев А. Ренессансный мир "Хамсе" Низами Гянджеви. Баку: Мутарджим, 2000,

3. Кули-заде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение, Баку: Элм, 1987.

4. Низами Гянджеви. Собр. соч. в пяти томах, т. I. Сокровищница тайн (комментарии Р. Алиева). Москва; 1985; Низами Гянджеви. Искендер-намэ (Книга о славе). Баку; 1940 (перевод Е. Э. Бертельса); Низами Гянджеви. Искендер-намэ (Книга о счастье). Баку; 1953 (перевод Константина Липскерова).

5. Геюшов Н.Д. Мир познания и мастерства Физули. Баку: Тегеран; 1997 (Göyüşov N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. İran Beynəlxalq "Suruş" nəşriyyatı. 1997).

6. Низами Гянджеви. Сокровищница тайн. (Филологический перевод с фарси проф. Рустама Алиева). Баку: Элм, 1983.

7. Коран. Перевод И. Ю. Крачковского, М., 1990.

8. <https://www.islamnews.ru/koran/kuliev/17/1>

9. Коран / Пер. с араб. и коммент. М.-Н. Османова. М., 1995.

10. Кулиева М. Введение в классическое арабо-мусульманское литературоведение. Баку; 2015.

11. "Мирадж-наме-йе Ибн Сины" ("Книга о Вознесении Ибн Сины") переписанная Имамом Фахр (Фахрад-дин) Рази, составлена Ходжа-йе Ал-Хакк, Шараф-ал-Мулк, Шейхом ар-раис (старейшин) Абу Али Хусейн бин Абдулла бин Синой, выпущено усилиями Мехди Баяни, Тегеран, 1441.

12. <https://www.islamnews.ru/koran/osmanov/53/5.html>

13. Qasimova A. Məhəmməd peyğəmbərin me'rası. Bakı; Язычы, 1994. (Касимова А. Мирадж пророка Мухаммеда. Б.; Язычы, 1994)

14. Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука // Главная редакция восточной литературы, 1991.

15. Энциклопедический словарь. Под редакцией профессора И.Е.Андреевского, издатели: Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург), издан в 1890-1907 гг. в 86 томах, С.-Петербург, 1896, т. XIX.

16. Сатпрем Шри Ауробиндо, или путешествие сознания. (Перевод с французского А.А.Шевченко, В.Г.Баранова), Л.: изд. Ленинградского университета, 1989.

17. Аль-Газали Абу Хамид Мухаммад ат-Туси. Ихйа' 'улум ад-дин (Возрождение религиозных наук), (Перевод с арабского Насыров И. Р., Ацаев А. С.). Москва; издатель -ский дом "Нуруль-иршад", 2007.

18. Джафаров М.Дж. Мир размышлений Низами. Баку; 1982 (Cəfərov M.C. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, 1982).

19. Наумкин В. В. Трактат Газали "Воскрешение наук о вере". – В кн.: Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. М., 1980.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "SİRLƏR XƏZİNƏSİ"NDƏ "MƏRAC-NAMƏ"NİN İDEYA QAYNAQLARI HAQQINDA

Vəfa Hacıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: hacyeva_vafa@mail.ru

Annotasiya. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi (XII əsr) Kiçik Asiyanın Ərzincan bölgəsinin hökmdarı Fəxr-əd-din Bəhram şah ibn Davuda həsr etdiyi "Sirlər xəzinəsi" (1177/78) mənzuməsinin giriş bölümlərində adətən teoloji məsələlərdən bəhs edir. Bu fəsilərdə müqəddir şair-filosofun dünyagörüşünün dini-fəlsəfi aspekti əks olunur. Öz dövrünün ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq qəsidə janrında qələmə aldığı bu mövzulardan biri də merac ("Məhəmməd peyğəmbərin Yaradana yüksəlişi") hadisəsidir.

Tədqiqatın məqsədi şairin Məhəmməd peyğəmbərin "Merac"ını təsvir və vəsf edərkən ideya qaynaqları kimi müraciət etdiyi Quran-i Kərim, Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri, Quran-ı Kərim müfəssirlərinin şərhləri, islam filosofları və mütəssəviflərinin (İbn Sina və Qəzzali kimi) mistik-fəlsəfi görüşlərinin təsbit və təhlili və həmçinin, müasir elmi-tənqidi baxışları ehtiva edən kritik dəyərləndirilmələri və nəhayət, bu qeyri-adi hadisənin interpretasiyasında Nizaminin bir mömin və müsəlman mütəfəkkir kimi özünəməxsus münasibətini nəzərdən keçirməkdir.

Nizaminin zəngin poetik təxəyyülünün merac fenomeninin canlı təsviri üçün yaratdığı mürəkkəb poetik obrazların "təzmin", "iqtibas", "təlmih", "kinayə" (metonimiya), "təhlil" ("həll"), "istiarə" (metafora) kimi ənənəvi poetik fiqurlar vasitəsi ilə məharətlə istifadə etməsinin və ekspressivliyin güclənməsinin şahid oluruq.

Açar sözlər: merac, təfsir, İbn-Kəsir, İbn Sina, təzmin, iktibas, təlmih

BƏLƏDÇİ

İsa Həbibbəyli. Nizami Gəncəvi ədəbi irsi: Heydər Əliyevdən – İlham Əliyevə.....	3
Nüşabə Araslı. Nizami Gəncəvi mövzularında yaranmış türk xalq dastanlarının yazılı ədəbiyyatda əksi.....	14
Sədyar Vəzifə (Eloğlu). Nizami Gəncəvi və Şeyx Nizami adına ünvanlanan iki əlyazma haqqında.....	32
Hacı Firudin Qurbansoy. Şeyx Nizami və Gəncənin tarixi haqqında.....	71
Zəhra Allahverdiyeva. Nizami Gəncəvinin türk Divanı haqqında	93
Əzizağa Nəcəfzadə. Nizami Gəncəvi və Aligyeri Dante yaradıcılığında kəşişən xətlər.....	109
Hürnisə Bəşirova. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında antik naturfəlsəfi fikrin Şərq İntibah ədəbiyyatında forma və məzmunca yeniləşməsi.....	117
Xuraman Hümətova. Nizami Gəncəvi türk Divan şeirində.....	140
Şirin Bünyadova. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında alqışlar, qarğışlar və andlar.....	152
Əlimuxtar Muxtarov. Poeziyamızda Nizami Gəncəvi məqbərəsi.....	167
Yusif Mahmudov. Nizami Gəncəvi – həyatın yaranması haqqında.....	181
İsmayıl Umudlu. XIX yüzil Qazax mahalı/qəzasının etnomədəni mühiti və Nizami Gəncəvi.....	190
Lalə Paşayeva. Nizami Gəncəvinin türk davamçısı Nəvizadə Ətəyinin “Həft xan” məsnəvisi.....	199
Təhminə Bədəlova. Азербайджанские Атабеки в произведении Низами Гянджеви “Хосров и Ширин”.....	208
Yelena Teyer. Русские ответы-назире на поэмы Низами Гянджеви.....	222
Vəfa Hacıyeva. Об идейных истоках “Мирадж-наме” в “Сокровищнице тайн” Низами Гянджеви.....	234

Nəşriyyat redaktoru: **fil.ü.f.d. Töhfə Talibova**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Korrektorlar: **İradə Orucova**
Zərin Vəliyeva
Mətanət Abdunaova

Çapa imzalanmış: 05.07.2023
Şərti çap vərəqi: 16,75. Sifariş: № _____
Kağız formatı: 70x100 1/16. Tiraj: 300

=====
Kitab “Elm və Təhsil nəşriyyatı–1” MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

E-mail: *elm.ve.tehsil@mail.ru*

Tel: *497-16-32; 050-311-41-89*

Ünvan: *Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*